

Középkori falusi templomok régészeti kutatása Gyula

határában

(Implom József ásatásainak hitelesítése)

Szatmári Imre

Tartalom

Bevezetés	1
I. Szeregyháza	12
II. Fövenyes	27
III. Szentbenedek	65
IV. Györke	86
V. Szabadka	96
Összegezés	106
Források és rövidítések	112
Táblák	
Képek	
Fotók	

Bevezetés

Békés és Zaránd megye - így Gyula környékének - középkori történetével ill. kifejezetten a gyulai uradalom történetével már sokan foglalkoztak.¹ Ennek ellenére az uradalom létrejöttét megelőző legrégibb időszakról (X-XI.sz) keveset tudunk.² A királyi vármegye megszervezésére talán csak Vata mozgalmának bukása után, a XI. század második felében kerülhetett sor.³ A viszonylag békés fejlődésnek a tatárjárás vetett véget, melynek következtében évtizedekre - egyes vélemények szerint egy évszázadra is - elnéptelenedtek az itt lévő falvak.⁴ A királyi vármegyeszervezet felbomlását követően, Károly Róbert szervezhette meg a gyulai uradalmat, mely 1387-ben a Losonczyak, 1403-ban pedig 43 birtoktesttel a Maróthyak kezére került.⁵

Már Maróthy János megkezdte az uradalom Gyula-központú birtokkoncentrációjának kiépítését.⁶ A gyulai birtok

¹ Pl. Haan 1870, BO I., BO II., Rácz 1880, Karácsonyi 1882, Haan 1889, Karácsonyi 1896, Scherer 1938, GyO, Virágh 1960, Kristó 1967, Csipes 1976, Kristó 1981, Blazovich 1985, Györffy 1987.

² Kristó Gyula: Megjegyzések az ún. "pogánylázadások" kora történetéhez. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica, tomus XVIII. Szeged 1965, Uő 1967, 13-18; Uő 1981, 9-22; Uő 1983, 93-113.

³ Kristó 1967, 21, Uő 1981, 25, Jankovich 1991, 160-163. - A kérdést részletesen tárgyalta Uő 1978. Ezúton is köszönöm Jankovich Dénesnek, hogy kéziratát áttanulmányozhattam.

⁴ Kristó 1967, 28-31, 38; Uő 1981, 33-36, 48; Blazovich 1985, 51, 58-61; Györffy 1987, 497-498. - A tatárjárás okozta pusztítás mérlegelésére ld. Szabó I. 1971, 174-180.

⁵ Karácsonyi 1882, 107-113; Scherer 1938, 42-44.

⁶ Kristó 1967, 50.

igazgatási központjának kialakítását a főnemesi alapítású vár felépítésével is elősegítették. Ettől kezdve Gyula jelentősége az uradalmon belül még jobban erősödött, így törvényszerű volt, hogy a vár és az uradalom tulajdonjoga az idők folyamán elválaszthatatlanul összefonódott. A XV. században a Maróthyak és - a család kihalása, 1476 után - Mátyás király tevékenysége nyomán nem csak Gyula lett jelentős mezővárossá, hanem a város piaci körzetét alkotva a környékbeli falvak is fejlődtek.⁷

A gyulai uradalom e virágzása még a XVI. század első negyedében is tartott, de már érzékelhetők voltak azok az uradalom hanyatlására utaló jelenségek is, melyek Corvin János, majd Frangepán Beatrix idején (1482-1509) kerültek felszínre, és Brandenburgi György birtokossága alatt (1510-1530) teljeseztek ki. 1506-ban pl. az uradalomhoz még 99 gazdasági egység (város, falu, puszta) tartozott, 1525-ben már csak 50, s ez a szám az 1550-es évek közepére - főként az egyre szorongatóbb török nyomás következtében kialakuló háborús viszonyok miatt 37-re csökkent.⁸

Míg a XV. században a birtoktestnek a gazdasági oldala volt domináns, tehát elsősorban gazdasági egységként működött,⁹ addig a XVI. században a török előrenyomulásával

⁷ Gyula a legnagyobb kiterjedését az 1520-as évek végén érte el. 15 utcájában ekkor 560 család (2800-3000 fő) lakott. (Vö. Csipes 1976, 16.) 1525-ből ismerünk 12 itt működő céhet (Karácsonyi 1896, II. 44; Hanzó 1959, 10; Csipes 1976, 36.), melyek termékeikkel természetesen Gyula környékét is ellátták (Bácskai 1967, 436-438.).

⁸ Csipes 1976, 24, 39.

⁹ Bácskai Vera: Mezőgazdasági árutermelés és árucsera a mezővárosokban a XV. században. Agrártörténeti Szemle VI

párhuzamosan, a vár szerepének növekedésével a katonai, politikai oldal került egyre inkább előtérbe, bizonyos mértékig megváltoztatva ezzel az uradalom arculatát.¹⁰

A birtoktest pusztulása különösen 1552 (Lippa és Temesvár török kézre kerülése, s Gyula végvárrá válása) után lett gyorsabb ütemű. E megváltozott viszonyok eredményeként egyes falvak már ekkor örökre megszűntek,¹¹ míg mások a tizenötéves háború folyamán, vagy a török uralom időszakában pusztultak el.¹² A középkori uradalom fogalma Gyula 1566. évi eleste után gyakorlatilag elvesztette jelentőségét, a török az egykori gyulai birtok területén új közigazgatási egységeket, szandzsákokat, náhijéket szervezett.

A terület régészeti kutatását egyre jobban sürgeti a még feltárható emlékanyag rohamos pusztulása. A néhány éve elkezdett mezőgazdasági meliorációs programokkal ugyanis teljesen átalakítják a mai felszín arculatát, és a talajlazításokkal - még a régészek által is felfoghatatlan mértékű - pótolhatatlan károkat okoznak. Ennek veszélye leginkább a középkori lelőhelyeket érinti, amelyek a régészeti korok legfelső rétegét képezik.

(1964) 1-2. szám 1-36; **Uő**: Magyar mezővárosok a XV. században. (Ertekezések a történeti tudományok köréből 37.) Budapest 1965, vonatkozó részek.

¹⁰ **Bácskai** 1967, 432-457.

¹¹ **Karácsonyi** 1896, I. 128-129; **Borovszky** Samu: Csanád vármegye története 1715-ig. Budapest 1896-1897, I. 190-191, II. 387., **Virágh** 1960, 10; **Szántó** Imre: A Temesvidék és a Maros-völgy várainak török uralom alá jutása 1552-ben. Századok 1971, 53.

¹² **Hanzó** 1959, 18; **Kristó** 1967, 137-139; **Implom** József: Olvasókönyv Békés megye történetéhez II. (1694-1848). Békéscsaba 1971, 9-10; **Uő** 1973, 13; **Blazovich** 1985, 90-91.

Maga az alig több mint százéves múltra visszatekintő régészettudomány is hosszú ideig gyermekcipőben járt. A mai Békés megyében eleinte jóformán csak tárgyak gyűjtése folyt. A tervszerű ásató munkát a középkori lelőhelyeken a harmincas évektől Implom József kezdte a kor színvonalán álló módszerekkel. A háború óta egy-két kivételtől eltekintve (Doboz, Vésztő) lényegében nem beszélhetünk tervszerű régészeti középkorkutatásról. Az egyes lelőhelyeken végzett ásatások többsége csak esetleges volt, általában részeredményekkel szolgált, s majdnem mindegyik anyag feldolgozatlanul hever múzeumaink raktáraiban.

Az alábbiakban azokról az ásatásokról lesz szó, amelyekre a Gyula környékén elpusztult középkori falvak területén került sor.¹³ (1.kép) Új lelőhelyek felkutatásához ill. az összes középkori faluhely azonosításához további évek szükségesek. A módszeres munkához nélkülözhetetlen segítséget jelentene a régészeti topográfia gyulai kötetének mielőbbi elkészítése.

Az eddigi eredmények egy részének összefoglalásakor a mintegy fél évszázaddal ezelőtti kutatásokat kellett először számbavenni, hitelesítésüket elvégezni, s ahol szükséges volt, azok pontatlanságait kiigazítani. A feladat elvégzése azért volt szükséges, mert Implom József halálával (1979)

¹³ A "Gyula környéke" kifejezés itt - az ásatások helyeit alapul véve - elsősorban a gyulai vár késő középkori (szorosan értelmezett) vonzáskörzetét, tehát közvetlenül a vár szolgálatára rendelt falvak területét jelenti. Ez ma mintegy 10-15 km-es sugarú körzet, s nagyjából megfelel a volt gyulai járás beosztásának.

egész életműve tudománytörténétté vált.¹⁴ Sajnos a múzeumi - s így a régészeti - tevékenységét is a megkezdett, szép eredményeket elért, de feldolgozás vagy összefoglalás nélkül maradt befejezetlen munka jellemzi.

Implom J. a gyulai múzeumot 1928-tól 1949-ig vezette,¹⁵ s az 1930-as évek második felére elérte - nem kis részben ásatásainak is köszönhetően -, hogy a korábban halódó múzeum országos viszonylatban is jelentős szakmai tekintélyt szerzett magának a vidéki gyűjtemények között.¹⁶

Kisebb-nagyobb ásatásokat 1931-től a negyvenes évek elejéig végzett - szinte minden régészeti korszak emlékanyagából,¹⁷ fő céljának azonban Gyula, s a város határában hajdan létezett, majd elpusztult középkori templomok, temetők ill. falvak felkutatását és történetének tisztázását tekintette.¹⁸ A lelőhelyek gyűjtése során

¹⁴ Dankó Imre: Implom József köszöntése. Körösmenti Honismereti Közlemények 3. (szerk. Czeglédi Imre) Békéscsaba 1969, 147-149; **ÜÖ** 1980, 226-228.

¹⁵ BmL pm.i. 370/3-1933; EFM it. 91-1939, 1/1949; **Implom** 1940, 44; **Dankó** 1980, 227.

¹⁶ BmL pm.i. 14823/1939; **Banner** 1940, 16; **Implom** 1940, 52; **Halmos** 1960, 52; **G.Vass** István: A békéscsabai múzeum története (1899-1979). Békéscsaba 1979, 46.

¹⁷ BmL pm.i. 370/3-1933, 14823/1939, Uo. a 687/1926-os "Múzeumügy" csomagban 2707/1935; EFM it. 91-1939, 151-1940, 64-1942, 13/1949; **Békés** 1937. aug. 8. 2. oldal; Uo. 1937. aug. 15. 4. oldal; Uo. 1937. aug. 22. 5. oldal; **Implom** 1940, 50-52; **ÜÖ**: Gyula város története (1214-1964). Vázlat. Gyula 1968, 5-6; **ÜÖ** 1973, 5-6; **Banner** 1959, 21-23; **Bencsik** János: Az újkori Gyula három évszázada. In.: Gyula. Végvár a Körösök mellett. A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum Kiadványai 74-75. szám (szerk. Bencsik János) Gyula 1983, 54.

¹⁸ BmH 1933. aug. 27. 2. oldal; Uo. 1934. júl. 26. 2. oldal; **Békés** 1935. jan. 3. 1. oldal; **Banner** 1940, 16; **Genthon** István: Gyula műemlékei. Szépművészet V. évf. 1944. 8. szám 247; **Bálint** Alajos 1951. évi jelentése: MFM Rég.Ad. 342-76. 7. oldal.

azonban figyelme kiterjedt nemcsak Gyula város környékére, hanem az egész vármegye területére. Folyamatosan végzett határjárásokat, helyszíni szemléket, de a folyóiratok és a régi helyi lapok régészeti lelőhelyekre vonatkozó adatai után is kutatott.¹⁹ Nevét joggal említhetjük pl. Bálint Alajos, Csalog József, Garády Sándor, Leszih Andor, Sőregi János, Szabó Kálmán, Zoltai Lajos neve mellett, hiszen nem véletlenül sorolta fel Bálint Alajos Gyula vidékét is mint kutatott területet Szabó Kálmán könyvének ismertetése kapcsán.²⁰

Ásatásainak eredménye azonban feldolgozatlanul maradt, holott szándéka volt ennek megírása.²¹ E hiány, ma már mondhatjuk, pótolhatatlanná vált, mivel ásatási

¹⁹ BmL pm.i. 8221/1937, 10303/1937. és a 687/1926-os csomagban 2707/1935. - Az Erkel Ferenc Múzeum jelentős szakirodalmi könyvtárállományát szintén neki köszönhetjük. (Vö. BmL VB. 172. Gyula Város Tanácsa iratai 687/1926., MNM Rég.Ad. 51. Gy. I., BmL pm.i. 687/1926-os csomagban 2707/1935.)

²⁰ Dolg. XIV (1938) 210. - Az Implom József munkájáról alkotott vélemények között olyan kritikával is találkozhatunk, amely szerint Implom József többet ártott a régészetnek, mint amennyit használt. Meg kell azonban jegyezni, hogy ő is a korszak tudományosságának módszereivel végezte kutatásait, megítélni tehát csakis erről az alapról lehet. Igaz az a megállapítás is, hogy Implom József "a templom körüli temetkezések megmentésére nem sok gondot fordított". (Vö. **Bakay** Kornél: A középkori temetők feltárásának és értékelésének módszertanáról. In.: Középkori régészeti tudományos ülészek (1970). Rég.Füz. Ser.II. 13. Budapest 1971, 31.) Erről szemtanúk visszaemlékezéseiből és a hitelesítő ásatások során magam is meggyőződtem (csak a koponyákat szedték fel, nyitva hagyták az árkokat stb.), de helyenként az is kimutatható, hogy Implom József tisztában volt pl. az antropológiai anyag jelentőségével. (Vö. BmH 1933. nov. 26. 4. oldal; Uo. 1934. júl. 26. 2. oldal; BmL pm.i. 687/1926-os csomagban 2707/1935 Fővenyesnél.)

²¹ **Implom** 1940, 62. - 1948-ban Párducz Mihály is felkérte, hogy írjon cikket a múzeum középkori templom-ásatásairól a FA 1949. évi tervezett kötetébe. (Vö. EFM it. 31/1948.)

dokumentációi (ásatási naplók, feljegyzések, leltárok stb.) és a múzeum tárgyairól készített fotónegatívak teljesen megsemmisültek, a kiásott leletanyag pedig - amely a kecskeméti és a szentesi gyűjteménnyel a legjelentősebb volt az országban - szinte teljesen elpusztult, amikor a múzeum épületében 1944. okt. 6-a után katonai kórházat rendeztek be.²² Implom József, miután 1947-ben a szovjet hadifogságból hazatért, már csak "mutatóba" tudott visszaszerezni néhány tárgyat.²³ Tervezte ugyan, hogy új térképen ismét jelöli a lelőhelyeket ill. előlről kezdi az ásató munkát, de 1950-től teljességgel és véglegesen megszakadt a múzeummal való kapcsolata.²⁴

Középkori lelőhelyeken végzett ásatásairól ma már csak a helyi lapok hasábjain - főként a múzeumi munka ismertetése céljából - megjelent beszámolóiból, hivatalos jelentéseiből, különböző témájú műveiben fellelhető megjegyzéseiből ill. más szerzők utalásaiból értesülünk.²⁵ A leletanyag háborút

²² EFM it. 14/1947, 16/1948, 31/1-1948, 64-a/1948, 13/1949, 30/1950; BmL 3452/1948; **Lükő** Gábor: A gyulai Erkel Ferenc Múzeum. In.: Magyar Múzeumok 1945-1955. Budapest 1955, 100; **Banner** 1959, 23; **Halmos** 1960, 52.

²³ BmL pm.i. 15873/1947, 25563/1947; BmL 5473/1948; EFM it. 9/1947, 27/1948, 29/1948; **Dankó** 1980, 228. 10. jgyz.

²⁴ BmL 3452/1948; EFM it. 16/1948, 64-a/1948; MFM Rég.Ad. 342-76. 7. oldal. - Az elveszett térképhez ld. BmL 687/1926 alatt a 16249/29. sz. ill. a 4549/1935. sz. iratot. Az Implom József által említett korábbi térkép (vö. **Implom** 1940, 43-44.) is elveszett a levéltárból. (Helye: a 687/1926-os csomagban 1436/26 vagy 1779/26 sz. alatt.) **Mogyoróssy J.** és **Haan L.** topográfiai térképét említi még **Banner János** is. (Vö. **Banner János**: Az Erkel Ferenc Múzeum legrégebbi ritkaságai. In.: A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum Jubileumi Evkönyve. Gyula 1960, 29.)

²⁵ Az általa feltárt templomok alaprajzainak ismerete pl. csak annak köszönhető, hogy ezeket **Scherer F.** felhasználhatta, s készülő monográfiájában közzétehetette.

átvészelt kicsiny részét az 50-es és 60-as években szétszórta, teljesen rendszertelenül, kellő adatok hiányában általában Implom József ásatásairól elfeledkezve, s csupán a lelőhely (határrész vagy pedig csak a régi földtulajdonos nevének) feltüntetésével a gyulai múzeumban beleltározták.²⁶ Nem szabad azonban kizárnunk annak a lehetőségét sem, hogy ezeken kívül esetleg megmaradt még néhány olyan Implom-ásatásból származó tárgy is, amelyek mellől elveszett mindenféle feljegyzés, s ezeket később ismeretlen lelőhelyről származó darabokként leltározták be. Ezek azonosítása ma már lehetetlen.²⁷

Az alább összefoglalt szeregnyázi, fővényesi, szentbenedeki, györkei és szabadkai lelőhelyeken végzett régi ásatásokról rendelkezünk ugyan bizonyos ismeretanyaggal, de egy-két további lelőhely esetében még ez sem mondható el.

Gyula-Farkashalmon pl. Arpád-kori temetőről, **Ajtóson** pedig egy 1934. évi ásatásról tudunk közelebbi információk nélkül.²⁸ Ezenfelül csak sejthetjük, hogy Implom J. **Bicerén**

(Vö. **Scherer** 1938, 23. ill. 31, 35, 39, 41, 50-51. o. közt.)

²⁶ A tárgyaknak az Implom-féle leletanyaggal való azonosságára a Békés megyei topográfia munkálatai során Jankovich Dénes hívta fel a figyelmemet.

²⁷ A gyulai múzeum régészeti raktárának átnézése során találtam olyan - leltári számmal ellátott - edénytöredékeket is, amelyek biztosan Implom József szerzeményei, de nem szerepelnek a leltári könyvekben. (A középkori edénytöredékek leltári számai: 67.315 - 67.324, 67.335, 80.29.1-12, 80.34.1-4.) Mellettük Implom J. kézírásával három cédula is található, de mindegyiken más-más lelőhely szerepel, így azonosítani ezeket sem lehet már.

²⁸ **Implom** 1940, 50. o. 5.jgyz. és 52. o. ill. **Scherer** 1938, 34. o. 2.jgyz. (1931-et írva); **Halmos** 1960, 55. - Ajtóson középkori objektumok (köztük templom) helyét is

is megfordult, de hogy itt ásott-e, bizonyítani nem lehet. Egyik cikkében ugyanis megemlíti, hogy Györke mellett megkísérli felkutatni a középkori Alabián falu templomát, a település helyét pedig korábban Karácsonyi J. Bicere környékére tette.²⁹ A gyulai múzeumban van is néhány középkori edénytöredék, amely a régi anyagból maradt meg, s "Bicere" lelőhelyről származik, de a múzeumba kerülésük módja ma már kideríthetetlen.³⁰

Implom József ásatási dokumentációinak elpusztulása és az ő múzeumtól való megválása után az 1950-es években még úgy látszott, hogy talán lehetőség nyílik a háború előtti eredmények részleges pótlására, vagy legalább az ásatások helyének pontos meghatározására ill. rögzítésére.

1951-ben a Múzeumok és Műemlékek Országos Központja megbízta Bálint Alajost Békés megye területén végzendő középkori falukutatással. Bálint A. július 23-a és 29-e között terepjáráson azonosított, s följegyzett több elpusztult középkori faluhelyet. Július 24-én Implom Józsefet is felkereste, és az ő elbeszélése alapján nagyjából körülírta a szeregnyházi és a györkei templomfeltárás helyét.³¹

feltérképezték korábban. (Ld. Haan Lajos: Dürer Albert családi nevééről s családjának származási helyéről. Békéscsaba 1878, 6, 22. és 1. térkép.)

²⁹ Békés 1934. júl. 29. 1-2. oldal; Karácsonyi János: Hol feküdt Alabián? BRMTE X (1883/84) Gyula 1884, 27, 31.

³⁰ Ltsz.: 61.1.547 - 61.1.554. - Újabb adatokat sajnos Implom József hagyatékának átnézésékor sem találtunk. Ezúton is köszönöm Miskolcíné Implom Klára segítségét.

³¹ Utinaplóját és terepjárási jelentését ld. MFM Rég.Ad. 342-76. - Elírás ebben, hogy Implom J. "mintegy 8 templomot ill. monostort tárt fel Gyula környékén".

Ezt követően a Gyulai Városépítési Tervező Vállalat 1953-ban kézirat gyanánt közrebocsátott egy műemlékjegyzéket, melynek várostörténeti részét Börtsök László, a Gyula-környéket pedig Halmos Béla írta. Halmos B. főként Karácsonyi J. megyetörténetére támaszkodott, de felhasználta Implom J. korábbi írásait is.³² Ebben védendő ásatási területként sorolták fel Boldogfalva (Szabadka), Fövenyes, Györke, Szanna (Szeregyháza) és Szentbenedek elpusztult középkori templomának helyét, s egyben javasolták a feltárások kiegészítését és befejezését ill. a falak konzerválását. Sokat segített a későbbi lelőhely-azonosításoknál az, hogy rögzítették a korábbi ásatások területének akkori helyrajzi és tulajdoni adatait is.

Két hiba azonban bekerült munkájukba. Az egyik, hogy véleményük szerint Implom J. Szabadkán templomot is talált, a másik pedig a fövenyesi lelőhely téves lokalizálása.³³ Halmos B. e két tévedését megtaláljuk későbbi cikkeiben és a maga szerkesztette térképen is.³⁴ Mindez azonban nem sokat

³² Gyula városképi...1953., BmL flt. Békés XXIII. 14/48. doboz 863-1/11/1953. sz. ügyirat. Békés Megye Tanácsa VB volt Építési Osztályának iratai.

³³ Gyula városképi...1953, 47. - Az első tévedés valószínűleg Implom József egyik jelentésében lévő elíráson alapszik. (Ld. Implom J. bejelentését a publikálatlan ásatásokról, gyűjtésekről a Közgyűjtemények Országos Főfelügyelőségének 1949. jún. 26-án. EFM it. 13/1949.) A fövenyesi ásatás téves lokalizálásának magyarázata a felmérés előzményeiben rejlik, ugyanis a helyszínelést megelőzően Lükő Gábort (mint akkori múzeumigazgatót) és Implom Józsefet is értesítették, de csak Lükő G. volt jelen. (Vö. BmL flt. Békés XXIII. 14/48. doboz 863-1/10/1953. sz. irat.)

³⁴ Halmos Béla: Gondolatok Gyula város és környéke területrendezésével kapcsolatban. Földrajzi Értesítő V. évf. 1. füzet 1956. 64. 2. ábra, 66; Uő 1960, 52; EFM it. 36/1969.

csorbít értékes szándékán, s csak sajnálni lehet, hogy írásai kiadásán kívül lényegében semmi sem valósult meg elképzeléseiből. Az alább számbavett újabb ásatásokon tapasztalt óriási pusztulás bizonyította ugyanis, hogy nem volt alaptalan figyelmeztetés Halmos B. munkája, melynek során célul tűzte ki többek között az eddigi eredmények megmentését, tehát az 1930-as években már megtalált falvak templomainak és temetőinek újrafeltárását, s felhívta (már akkor!) a figyelmet a szántás okozta károk miatt a munka elvégzésének sürgető voltára.³⁵

Ennek ellenére az elmúlt negyed században semmi sem történt, sőt a lelőhelyek holléte is teljesen feledésbe merült. 1985-ben ezért a Gyula környékén egykor létezett falvak kutatásának előmunkálatait logikus sorrendben a régi templomfeltárások helyének újraazonosításával kellett kezdenünk, majd egyrészt a terepjárás megfigyeléseinek igazolása érdekében, másrészt az ismert templomalaprajzokkal kapcsolatos fenntartások tisztázása miatt ezt a munkát hitelesítő ásatások elvégzésével kellett folytatnunk. Ezek eredményeit természetesen nem tekinthetjük véglegesen lezártnak és befejezettnek, hiszen következő lépésként a (Halmos B. által már 1953-ban javasolt) feltárások kiegészítése kellene hogy következzen. Ehhez azonban több időre és anyagi ráfordításra lenne szükség.

³⁵ Halmos 1960, 54, 56.

I. Szeregyháza

Implom József a gyulai ferences rendház területén 1931-ben végzett első nagy ásatását követően 1933. augusztus 21-től 12 héten át (kb. november 11-ig) kutatott a gyulai határ Szeregyháza nevű határrészén, a gyulai vasútállomástól 3-4 kilométernyire, Nádházi András és Szilágyi István földjén.³⁶ A középkori anyag mellett neolitikus, bronzkori és népvándorláskori (szarmata) leleteket és objektumokat is talált.³⁷ Megemlítette, hogy a Nádházi-tanya mögött, attól Ny-ra, a határ leghátasabb helyén a szájhagyomány szerint valaha templom állt.³⁸ 1904-ben már Domonkos János is ásott itt, s egy "régi épületet" talált, melynek "kavicsfalából" a múzeumba vitt egy darabot.³⁹

Implom József már az első héten csaknem teljesen feltárt a Nádházi földön egy **egyhajós, egyenes szentélyzáródású románkori templomot**. A hajó téglalap, a szentély négyszög alakú volt. (2.kép) Mérései alapján a

³⁶ Békés 1933. aug. 27. 2. oldal; BmH 1933. aug. 27. 2. oldal; Békés 1933. nov. 19. 2. oldal; BmH 1933. nov. 26. 4. oldal; Gyula városképi...1953, 48; **Banner** 1959, 22; **Halmos** 1960, 52. - A gyulai ferences rendház elhelyezkedése és jellege miatt önálló feldolgozást igényelt. (Ld. **Szatmári Imre**: Gyula ferences temploma és kolostora. Sajtó alatt a Koldulórendi építészeti kutatások Magyarországon c. kötetben.)

³⁷ BmH 1933. nov. 26. 4. oldal.

³⁸ Békés 1933. aug. 27. 2. oldal.

³⁹ Békés 1904. febr. 28. 4. oldal; **Implom** 1940, 36. - A gyulai múzeum ún. Implom-féle leltárkönyvében 1824-es leltári szám alatt leltározták be. A bejegyzés szerint "vakolattal összefogott kavicsfal töredék"-ről van szó, s ez Domonkos János és Scherer Ferenc ajándékeként került a múzeumba. Azóta elveszett.

templom hossza 13,83 m, szélessége a szentélynél 4,85 m, a hajónál 6,35 m. Az átlagosan 1,20 m mély alap aljára hatalmas termésköveket fektettek, erre mintegy félméteres, mészhabarcsba rakott, ökölnyi nagyságú folyami kavicsból készült "falat" raktak (alapárok kitöltése).⁴⁰ A templom föld feletti falai nagyméretű téglából épültek.⁴¹ A fal átlagos szélessége 70 cm volt. Meg lehetett állapítani, hogy később a templomot kisebb méretű téglákkal kijavították vagy újraépítették.⁴² Implom J. szerint megtalálták azt a "hatalmas" háromosztatú kemencét, amelyben a nagyobb méretű téglákat égették; ezenkívül egy másik kisebb, "kétnyílású" kemence is előkerült, melynek boltozott nyílásai - Implom J. leírása alapján - a későbbi kisméretű téglákkal voltak kitöltve.⁴³

Implom József tisztában volt a templom falában és a két kemencében előkerült különböző méretű téglák jelentőségével, s ezek segítségével próbált a templom **építéstörténetéhez** közelebb férkőzni. A templom körüli temető feltárása során megfigyelte: "Az egyik sírban, amelyben Könyves Kálmán denárja volt a csontváz száján, a fej körül kezdetleges sírboltképpen a régi méretű téglák voltak felállítva egymás mellett. Viszont egy másik sírban az újabb fajta, kisebb,

⁴⁰ Békés 1933. aug. 27. 2. oldal. - A homokkövet és a rengeteg kavicsot, mint a törökzugi ferences templomhoz, hajón szállíthatták. (Vö. Békés 1933. nov. 19. 2. oldal.)

⁴¹ Békés 1933. aug. 27. 2. oldal; Uo. 1933. nov. 19. 2. oldal; BmH 1933. aug. 27. 2. oldal; **Scherer** 1938, 32.

⁴² Békés 1933. nov. 19. 2. oldal.

⁴³ Uo. - A 61.1.527. leltári számú késő középkori edénytöredék (III.t.10.) mellett a leltárkönyvben a "nagy kemencében találták" megjegyzés szerepel.

három ujjnyomatos téglákból volt sírboltféle kirakva. Az ebben a sírban talált érem mintegy száz esztendővel későbbi időre mutat." ⁴⁴

Ennek alapján illetve a templom alaprajzából, építésmódjából és falazásából következtetve a templom építési idejét a XII. század közepe előttre (esetleg a XI. század végére) tette, hozzátéve, hogy a templomot később, a XII-XIII. század fordulóján vagy a XIII. század elején talán kijavították vagy újjáépítették. ⁴⁵

A **templom körüli temetőnek** csak egy részét tárták fel. Az összesen 251 feltárt, bolygatatlan sír mellett - Implom József szerint - még mintegy nyolcvanat lehetett "megállapítani". A temető sírszámát egyébként 1000-1300-ra becsülte, s ennek alapján is arra a következtetésre jutott, hogy a falu hosszú időn keresztül lakott lehetett.

A sírok a temető egyes részein több rétegben, az akkori felszíntől 20-70 cm mélyen jelentkeztek. A halottakat általában koporsó nélkül temették el, de találtak koporsószegeket is. Egy kettős sírt (a férfi jobbját a nő jobb kezére tették) "in situ" kiemelték, és a múzeumban

⁴⁴ Békés 1933. nov. 19. 2. oldal.

⁴⁵ Békés 1933. aug. 27. 2. oldal; Uo. 1933. nov. 19. 2. oldal; BmL pm.i. 370/3-1933. - Az utóbbi megállapítás talán a szentély és a hajó között lévő, s az alaprajzon is látható szokatlan fal jelölésével magyarázható. Mint láttuk, a keltezés sem olyan egyértelmű, mint ahogy azt pl. Sisa B. gondolja. Ő ugyanis egyik munkájában a templom építési idejét határozottan a XI. századra teszi. (Vö. Sisa 1981, I. 39. II. tábla.) Ezenkívül téves következtetésekre vezethet az általa újrakészített templomalaprajz is. (Ld. uo.) Bár feltűnteti, hogy ezt Scherertől vette át (ld. uo. II. 276.), de azon egyes részleteket indokolatlanul megváltoztatott.

kiállítottak. Implom J. megfigyelése szerint a temetőben feltűnően kevés volt a felnőtt férfiak száma. Az egyik ilyen férfi koponyáján hatalmas kardvágás volt. A vágás körül forradás helyezkedett el, ami arra utalt, hogy a koponyadarabot kiemelték, majd a seb kitisztítása után visszahelyezték, s a férfi túlélte ezt a beavatkozást.

A sírmellékletek közt igen sok volt a hajkarika (I.t.1-6, 8-9.),⁴⁶ ezüst gyűrű, bronz fülbevaló és karperec. A feltárt sírok egy részében a csontváz szájában vagy fogán pénzek is előfordultak. Közülük a legrégebbiek Szent László denárjai, a legtöbb Könyves Kálmán idejéből való volt, de találtak XIII. századi pénzeket is (pl. IV. Bélaét). A sírleletek tehát a XI-XIII. századból származtak, így koruk megegyezett a templom korával, s annak keltezését erősítették.⁴⁷ A falu pusztulását Implom József a tatárjáráshoz kötötte.⁴⁸ Az ásatás folytatását tervezte még 1933-ban, 1934-ben és 1935-ben is, de ez nem valósult meg.⁴⁹

⁴⁶ Leltári számok a képek sorrendjében: 66.24.10, 66.24.5, 66.24.1, 66.24.3, 66.24.3, 66.24.7, 66.24.13, 66.24.15. - Valamennyi, az alábbiakban is idézett leltári szám a gyulai Erkel Ferenc Múzeum gyűjteményére vonatkozik.

⁴⁷ Implom Józsefnek az itt említett templom körüli temetőre és az ebben előkerült leletekre vonatkozó megjegyzéseit ld. Békés 1933. nov. 19. 2. oldal; Uo. 1935. jan. 3. 1. oldal; BmH 1933. nov. 26. 4. oldal; Implom 1940, 50; BmL 2707/1935. - Innen származó Arpád-kori pénzeket és S végű hajkarikákat említenek még: BMM Rég.Ad. 137/1959 ill. Fehér Géza - Ery Kinga - Kralovánszky Alán: A Közép-Duna-medence magyar honfoglalás- és kora Arpád-kori sírleletei. Régészeti Tanulmányok II. Leletkataszter. Budapest 1962, 38.

⁴⁸ BmH 1933. nov. 26. 4. oldal.

⁴⁹ Békés 1933. nov. 19. 2. oldal; Uo. 1935. jan. 3. 1. oldal; BmH 1933. nov. 26. 4. oldal; Implom József 1934. jún. 26-án kelt levele (ld. BmL 687/1926-os csomagban 10029/1934. és uo. 2707/1935. sz. irat). - Hogy e lelőhely mennyire kedves volt számára, azt az is bizonyítja, hogy egy időben

A lelőhelyet 1979 után 1985-ben is sikerült azonosítani.⁵⁰ Eszerint ez a Gyulától É-ra elterülő Szeregyháza nevű határrészen álló Szilágyi-féle tanya környezetében található. Ezen a területen (hrsz.: 0729/1) majdnem É-D-i irányban a Fekete-Körös egykori holtágának kiszáradt, s ma már erősen feltöltődött medre halad, melynek K-i partján lévő magasabb dombháton mintegy 300x650 méteres körzetben sűrűn előforduló edénytöredékek jelzik a középkori falu kiterjedését (IV.t.1-13.).⁵¹ A templom helyét a felszíni nyomok alapján nem a dombhát legkiemelkedőbb pontján, hanem annak lankásabb DK-i lejtőjén, kb. az egykori faluhely É-i harmadának közepén találtuk meg. (3.kép)

Az 1986. július 23-a és augusztus 4-e között végzett ásatásunk célja egyrészt a lelőhely-azonosítás (terepjárás) eredményeinek igazolása, másrészt az 1933. évi feltárás hitelesítése ill. a róla fennmaradt ismeretek bővítése volt. A régi alaprajzzal kapcsolatban ugyanis elvi és gyakorlati problémaként merült fel pl. annak kínos szabályossága és szimmetriája mellett a szentélyt a hajótól elválasztó, ugyanakkor falszélességű alapozás ábrázolása is. A **hitelesítő ásatás** során sikerült megtalálni és nagyrészt újra feltárni a templomot, a körülötte lévő temetőből pedig

cikkeit Szeregyházy József néven publikálta.

⁵⁰ Ld. Jankovich D. és Szatmári I. jelentését: BMM Rég.Ad. 1660/1979 ill. 1831/1986.

⁵¹ 1-3.ltsz.: 86.3.25, 4-6.ltsz.: 86.3.26., a többi pedig: 86.32.60, 86.32.28, 86.32.27, 86.32.32, 86.32.34, 86.32.73, 86.32.46. - Az őskori és népvándorlás kori telepjelenségek ennél jóval nagyobb területen figyelhetők meg.

26 sírt.⁵² (4.kép)

Az 1. sz. kutatóárokban és K-i ill. Ny-i rábontásában előkerült a templom teljes Ny-i zárófalának és két sarkának helye (1.fotó), a 2. sz. árokban pedig a templomhajó E-i és D-i falának alapozási árka. Miután e két kutatóárokkal megnyugtatóan tisztáztuk a templom helyzetét, az 1. és 2. sz. (egyenként 5x5 méteres) szelvénnel összefüggően bonthattuk ki a szentély nagy részét, melyet azután a 3. sz. árokkal és annak K-i rábontásával egészítettünk ki.

Sajnos tapasztalnunk kellett, hogy a templom maradványai az 1933. évi ásatás óta óriási mértékben tovább pusztultak, csökkentve ezzel az épületre vonatkozó megfigyelési lehetőségeket. Alapozásából minden követ módszeresen kibányásztak, eredeti helyén mindössze a D-i szentélyfal alapozási árkanak legalján találtunk egy kisebb terméskő darabot.⁵³ A kiszedett alapozás árkanak aljából is csupán egyetlen helyen (a 2. szelvénybe eső D-i hajófalnál) maradt meg 50 cm mélységű szakasz, az általános érték egyébként a templomhajónál 10-20 cm, a szentélynél viszont már csak 5-10 cm volt. Sok helyen azonban a korábbi bolygatások miatt az alapozási árok oldalai is teljesen eltűntek, s csak az alja maradt meg. Bontásában szerencsére sokat segített, hogy annak idején a homokkal összekevert

⁵² MNM Rég.Ad. XIII. 153/1987; BMM Rég.Ad. 1997/1987; EFM Ad. 1163/87. - Az ásatás helyének országos hálózatba történő bemérését a Békés Megyei Tervező Vállalat geodéta csoportja végezte el Boldog Ferenc vezetésével. Ezúton is köszönöm segítségüket.

⁵³ Ltsz.: 86.32.121.

meszet az alapárookban oltották meg, így az árok alján és oldalfalain összefüggő rétegben maradt meg a kötőanyag. Az alapozás helyének betöltése szinte mindenütt földdel kevert habarcsrögökből, tégladarabokból, kisebb-nagyobb méretű habarcsos folyami kavicsokból és terméskődarabkákból tevődött össze.

Nagyon sok helyen meg lehetett figyelni az 1933. évi ásatás nyomait is, többnyire olyan formában, hogy az akkor még ép alapozás mentén lépcsőzetesen lefelé mélyedő ráásásokkal követték a falak irányát (1-2. árok, 1. szelvény). Ezekkel a keskeny árkokkal helyenként (pl. a szentély K-i zárófalánál) az alapárok alját is elérték, sőt annál mélyebbre is ástak. A szentély belső területét - a Ny-i sarkok és az É-i fal széle kivételével - szintén hatalmas beásás rombolta szét, amely mindenütt az alapozás aljánál mélyebbre hatolt. Tekintve, hogy a beásás sehol sem tette tönkre az alapárok aljának vonalát, viszont annak szélét fele arányban közvetlenül érintette, biztosra vehető, hogy e kincskereső gödör ásása idején itt még összefüggő alapfalakat találtak, s ezért álltak meg a munkával ezek széleinél. Ezt bizonyítja a szentély két K-i belső sarkában megfigyelt gödör is, amelyekről az is elképzelhető, hogy pl. az 1933. évi ásatás során az alapozás aljának mélységét voltak hivatva megnyugtatóan ellenőrizni. Figyelmetlenek voltak azonban a 2. sz. árunkban és a 2. szelvény ÉNy-i sarkában megfigyelt korábbi kutatóárok ásásakor, mert annak végével kissé beleástak a szentély és a hajó között lévő

alapozásba.

A templom méreteinek meghatározásakor meglepően pontosnak találtuk Implom József korábbi felmérését. Az általa leírt adatok,⁵⁴ a Scherer-közölte alaprajz (2.kép) és a mi méréseink közötti eltérés ugyanis sehol sem haladta meg a 10-20 cm-t, sok helyen pedig pontosan megegyeztek. Az 1986. évi felmérés szerint a templom hossz tengelye DNY 50,5° - EK 18,5° irányítású volt, vagyis szentélye 2,5°-sal tért el a keleti iránytól észak felé. Teljes hossza a tengelyben 13,85 m (ebből a hajó: 9,6 m), a szentély külső szélessége a középvonalban: 4,76 m, a hajóé pedig: 6,30 m volt. Az alapfal átlagos szélességének is megfelel a 70 cm-es érték.⁵⁵ Talán annyi kiegészítés tehető még ezzel kapcsolatban, hogy míg a szentélyalapozás általunk megfigyelt szélessége 55-65 cm között váltakozott, addig a hajónál ez 70-80 cm volt.

Ez annál is inkább lényeges lehet, mivel két másik eltérést is találtunk a korábbi megfigyelésekhez ill. a régi alaprajz ábrázolásához képest. Egyrészt ugyanis - bár az alapozási árok Implom J. által említett átlagos 120 cm-es mélysége nagyjából helytálló, de ez esetben is - különbség mutatkozik a szentély és a hajó alapozásának mélysége között: míg a templomhajónál ez 105-120 cm közt változott, addig a szentélynél csupán 85-95 cm-es értékeket mértünk. Másrészről pedig kiderült, hogy a templomhajó egésze kissé

⁵⁴ Ld. a 40. jegyzetet.

⁵⁵ Ld. a 42. jegyzetet.

E-ra tolódik a szentélyhez képest.

Ezek mellett viszont az újabb ásatás igazolta a korábban fenntartásokkal kezelt alapozás létét, amelynek szintén kibányászott alapárka valóban a templom belsejében, a szentély s a hajó között húzódik, és láthatóan semmiben sem különbözik a többi főfal alapozási árkától. (2.fotó) Ha ehhez még azt is hozzáteesszük, hogy a szentély D-i fala mellett bolygatatlan állapotban megtalált - sajnos melléklet nélküli - 18. sír koponyáját és felső testének kis részét a D-i hajófal K-i végének ásásakor vágták el (3.fotó), akkor végképp meggyőződhetünk arról, hogy hitelesítő ásatásunk ugyan tisztázta a korábbi alaprajz kétséges részeit, sőt pontosította is azokat, mindazonáltal a templom építéstörténetével kapcsolatosan újabb kérdéseket vetett fel. Ezekre viszont a templom óriási mértékű elpusztulása miatt ma már nehéz fenntartás nélküli válaszokat adni. 1933-ban talán megvolt még ennek a lehetősége, de az akkori dokumentáció hiányában ezúttal csak az építéstörténettel kapcsolatban fennmaradó kérdések felvetésére vállalkozhatunk:

1. Bár a szentély és a hajó között lévő, s a főfalakétól semmiben sem különböző alapárkot tekintve hozzá hasonló elrendezésű alaprajzokat máshonnan is ismerünk,⁵⁶ e

⁵⁶ Pl. Mikulcice, Staré Mesto (vö. Vana, Zdenek: Die Welt der Alten Slawen. Praha 1983, 114-115.) vagy Pilgersdorf és Zalavár (vö. Valter, Ilona: Romanische Sakralbauten Westpannoniens. Eisenstadt 1985, 212, 294.), közelebbről is, mint pl. Berettyóújfalu-Andaháza (vö. Mesterházy 1969, 92.), sőt egészen közelről: Doboz-Faluhely (vö. Kovalovszki 1986, 110-111.). Ez utóbbival a hasonlóság szinte megdöbbentő.

templom esetében mégsem tudjuk - elsősorban az itt 2-5. pontban említettek miatt - annak funkcióját határozottan eldönteni.

2. A szentély alapozása valamivel keskenyebb és sekélyebb a hajó alapozásánál, a diadalív vonalában elhelyezkedő, s már említett átkötő alapozás viszont ebből a szempontból a szentélyhez hasonló, és ahhoz csatlakozik.

3. A D-i hajófal alapozásakor elvágták a 18. sírt,

4. ezen a helyen a D-i hajófal a szentély DNy-i sarkának alapozásába mélyed, viszont

5. az E-i hajófal és a szentély közötti rövidke falszakasz alapozási mélysége a szentély mélységével egyezik meg. (4.fotó)

6. Kémiai elemzés nélkül nem mutatható ki egyértelmű különbség a hajó, a szentély és a közöttük lévő átkötő alapozásban talált habarcs összetétele között. (Mintákat tettünk el.)

7. Az egész hajó a szentélyhez képest E-ra tolódik.

8. Végül gondolnunk kell Implom Józsefnek a téglaméreteket két fajtájából levont következtetésére, mely szerint a templomot egy alkalommal kijavították, vagy átépítették.⁵⁷ (A téglák között valóban vannak nagyobb és kisebb méretűek egyaránt, s az utóbbiakon mi is találtunk ujjbenyomásokat.⁵⁸)

⁵⁷ Ld. a 45. jegyzetet.

⁵⁸ Az egyik ilyen egész téglát (két darabban) a 2. szelvény DNy-i szögletében szórványként került elő (27,5x15,5x5 cm - ltsz.: 86.32.120.), a másik a 3. sírban volt (27x16x4,5 cm - ltsz.: 86.32.117.). További téglaméreteket: ?x20x5 cm, ?x19x5

Mindebből messzemenő következtetéseket nem lehet levonni, de az értékelés áttekinthetősége kedvéért azért ajánlatos vázolni az egyes lehetőségeket. A fentiek ismeretében ugyanis két elképzelés vetődhet fel. Az egyik szerint - talán ez a valószínűbb - a templommal kapcsolatban csak egy építési periódus tételezhető fel, de ennek a felsorolt problémák nagyobbik hányada kisebb-nagyobb mértékben ellentmond. A másik lehetőség: két építési periódust kell elkülöníteni. Ez esetben azonban - ismét a 2-5. pontban leírtak miatt - első periódusként csak a kisebb, de önálló szentéllyel nem rendelkező épületnégyszög jöhetne szóba, aminek megint csak komoly elvi akadályai vannak: pl. méreteinek, funkciójának, alaprajzi megoldásának indoklása, vagy éppen az ENy-i sarkát a hajóval összekötő falszakasz szerepének magyarázata (ld. 5.pont).⁵⁹ Felmerült Implom J. gondolataként ezenkívül az egy periódusú templom kijavításának lehetősége is, de hogy ezen mit értett, vagy szerinte az épületnek ez mely részeit érintette, azt ő sem részletezte.⁶⁰

A templom építési idejének meghatározására tett javaslata (XI. század vége, XII. század első fele)⁶¹ az

cm, ?x17,5x5,5 cm.

⁵⁹ Nem volt ugyan időnk többek között kideríteni az 1. árok D-i harmadában és Ny-i rábontásában észlelt téglahalmazok szerepét sem, azonban abból ítélve, hogy kötőanyag nélkül, rendszertelenül összedobált tégladarabokból álltak, ezeket a templom pusztulása folyamán keletkezett törmelékgyűjtő helyeknek tartjuk. Kizárt tehát egy esetleg fel nem tárt, még későbbi periódus feltételezése is.

⁶⁰ Ld. a 45. jegyzetet.

⁶¹ Ld. a 45. jegyzetet.

1986. évi ásatás során is megerősítést nyert. A templom mellett, a hajó EK-i sarkától mindössze egy méterre került elő ugyanis a 11. sír, amelyet 1933-ban nem találtak meg. (Mélysége 50 cm, tájolása DNy 50° volt.) Benne hátonfekvő, nyújtott helyzetben eltemetett nő feküdt, karjait a test mellett kinyújtották. Jobb alkarjának csontjait ugyan állatjárás mozdította el, de keze eredeti helyén maradt meg. (5.kép) A sír mellékleteként előkerült a bal oldali kulcscsont és a második borda találkozásánál egy XII. századi (CNH I.74., Huszár 89.) ezüst denár (IV.t.14.),⁶² a jobb kézen egy kissé kiszélesedő, rovátkolással díszített ezüst gyűrű (IV.t.15.),⁶³ a bal kézen pedig egy szintén ezüsből készült, de fonott gyűrű (IV.t.16.).⁶⁴ Ráadásul ez a sír, a XII. századi mellékletek ellenére, nem a temető legkorábbi rétegében feküdt, mert ennek sírfoltja alatt találtuk meg még a 15. sírt is. (Melléklet nélküli, mélysége 80 cm volt.)

Igaz, hogy csak szórványként, de előkerült ezenkívül a 14. sír fölötti - valószínűleg 1933-ban visszadobált - csontok közül egy ónozott bronz, sodrott gyűrű (IV.t.18.),⁶⁵ ill. a 17. sír betöltéséből egy ezüst S végű hajkarika is (IV.t.17.).⁶⁶

⁶² Ltsz.: 86.32.65.

⁶³ Ltsz.: 86.32.67. - Ehhez nagyon hasonlót közölt Szabó Kálmán, bár véleménye szerint az ilyenek leginkább a XV-XVI. századra jellemzőek. (Ld. Szabó K. 1938, 54. és 299-302. kép.)

⁶⁴ Ltsz.: 86.32.66.

⁶⁵ Ltsz.: 86.32.68.

⁶⁶ Ltsz.: 86.32.50.

Az 1986-ban feltárt 26 sír közül egyébként - a 11. síron kívül - még kettőben (a 12. és a 13. sír) találtunk egy-egy koporsószeget, a többi melléklet nélküli volt.⁶⁷ Az előkerült leletanyagból mindössze egy ívelt oldalú bronztöredék érdemel még említést, amely az E-i szentélyfal alapozási árkának betöltéséből került elő, s akár harang darabja is lehet.⁶⁸ Hozzá tartozik ehhez, hogy a hitelesítő ásatásunk elsősorban a templom alaprajzának felderítésére szorítkozott, ezért csak meglehetősen szűk területet érintett a bizonyosan sokkal nagyobb temetőből is. A kutatóárkokban és a 2. szelvényben sem értük el mindenütt a bolygatatlan altalajt, így az esetleg ott lévő sírokat - anyagi okok miatt - kénytelenek voltunk helyükön hagyni.

A lelőhely oklevelekből ismert elpusztult **középkori falvakkal történő azonosításakor** két vélemény alakult ki: vagy Szanna, vagy Szerhet falu temploma került itt elő. Implom J. nem foglalt állást egyik mellett sem, mondván, hogy talán az Arpád-kori határjáró oklevelek adnak majd útbaigazítást erre vonatkozóan, ill. a bizonytalanságot az oldhatja fel, ha a múzeum sorra feltárja Gyula környékén a törökvilág előtt létezett 14 középkori falu emlékeit.⁶⁹

⁶⁷ A feltárt sírok mélysége 47-105 cm, tájolásuk pedig Ny 48° - DNy 52° között váltakozott.

⁶⁸ Ltsz.: 86.32.40.

⁶⁹ Békés 1933. aug. 27. 2. oldal. - 1951-ben már inkább a Szannával való azonosítás véleményén lehetett. (Vö. Bálint Alajos jelentését: MFM Rég.Ad. 342-76. 7. oldal.) Pesty Frigyes helynévgyűjtésekor - monda alapján - még úgy vélték, hogy Szeregyházán hasonló nevű falu létezett. (Vö. Pesty 1983, 55.) Valószínűleg innen vette át e tévedést Moór Elemér is. (Ld. Moór Elemér: Eltűnt faluk az Alföldön. Különlenyomat az Alföldi Tudományos Gyűjtemény II. 1946-47.

A Szeregyháza elnevezés a középkori oklevelekben nem fordul elő, Karácsonyi J. szerint ezt a nevet a XVIII. század elején a rácok adták a gyulai határ e részének.⁷⁰ Szanna és Szerhet egyaránt Árpád-kori előzménnyel rendelkező középkori falu volt, s mindkettő a török uralom idején pusztult el. Nevük először egy 1232-ben készült határjáró oklevélben bukkan fel; lakóinak utolsó említése pedig 1561-ből ill. 1563-ból maradt ránk, amikor mindkét falu a gyulai várnak szolgáló koronabirtok volt.⁷¹ Templomra utaló adatokat egyik faluval kapcsolatban sem említene az írott

évi kötetéből. Szeged 1948, 1, 3.) Haan Lajos és Karácsonyi János szerint Szeregyházán Szerhet feküdt. (Vö. Haan 1889, 611; Karácsonyi 1884, 18; Uő 1896, II. 153.) Scherer F. úgy vélekedett, hogy ha az ásatás helyén nem Szanna állt, akkor egy olyan faluval kell itt számolnunk, mely az eddig ismert oklevelekben nem szerepel. (Vö. Scherer 1938, 33. 1. jgyz.) Határozottan Szanna faluval azonosítja a helyet Halmos B. is. (Vö. Gyula városképi... 1953, 48; Halmos 1960, 52.) Maday P. Karácsonyi J. alapján megint csak Szerhetet helyezi ide. (Vö. Maday 1960, 195.) - A kérdést, s egyben az itt elpusztult falvak helyének megállapításai és azonosításai terén lévő mintegy évszázados zűrzavart, minden bizonnyal tisztázhatná a régészeti topográfia.

⁷⁰ Karácsonyi 1896, II. 153. - Hasonlóképpen kapta Boldogfalva a Szabadka, Alabián pedig a Bicere nevet. (Vö. Karácsonyi uo. 13, 47; Scherer 1938, 265.) A két falu (Szanna és Szerhet) ill. Szeregyháza történetére a fentiekén kívül ld. még Palugyay 1855, 43, 172; Rác 1880, 110; Csánki Dezső: Hevesi Bornemisza Benedek gyulai kapitánysága. BRMTE VIII (1881/82) Gyula 1882, 75; Uő 1890, 745; Karácsonyi 1882, 111, 113; Uő 1884; Uő: Békésvármegyének szolgabírói járásokra való régi felosztása. BRMTE XII (1885/86) Gyula 1887, 101-102; Follajtár Ernő: Gyula megyei város. In.: Békés vármegye. (szerk. Márkus György) Budapest 1936, 182; Scherer 1938, 26, 31-32, 35-38, 40, 43, 97, 149-150, 169, 235; Maday 1960, 195; Virágh 1960, 20, 72, 78; Kristó 1967, 48, 58, 67; Uő 1981, 53, 78, 83, 90, 124; Csipes 1976, 16, 18, 21, 42, 70-71, 80, 88; Káldy-Nagy 1982, 58, 302.

⁷¹ Hazai Okmánytár. Codex diplomaticus patrius. Kiadják: Nagy Imre, Paur Iván, Ráth károly és Véghely Dezső. Győrött 1865, I. 13; BO I. 176; Karácsonyi 1884, 7-8, 11; Uő 1896, II. 171, 285, 320.

források.

A fenti adatokat figyelembevéve mindenképpen szembeötlő, hogy ha Implom Józsefnek az ásatáson rögzített megfigyeléseit (XI-XIII. századi létezés, tatárjárás okozta pusztulás) egymás mellé állítjuk a lelőhely Szannával vagy Szerhettel történő azonosításával, illetve a két falura vonatkozó okleveles adatokkal (XVI. századi említések), nyilvánvaló az ellentmondás a lelőhelyek életének felső időhatárai tekintetében.

Azt sem állíthatjuk teljes bizonyossággal, hogy Scherer Ferenc véleményének az a része tükrözi a valóságot, mely szerint az Implom J. által feltárt templom egy, az oklevelekben eddig elő nem forduló faluhoz tartozot⁷² Tény ugyanis, hogy Implom József írásaiban csupán Arpád-kori leletekről szólt, mindazonáltal a gyulai múzeum régészeti gyűjteményébe az Arpád-koriak mellett (II.t.1-8.)⁷³ szintén Szeregyházáról származó több késő középkori tárgyat is beletároltak "4.réteg" megjelöléssel (III.t.1-10.),⁷⁴ melyek csakis az 1933. évi ásatás során kerülhettek elő. A késő középkori leletanyag meglétét ezen a helyen az 1979-ben és 1985-ben végzett lelőhely-azonosító terepjárások is igazolták.⁷⁵ Implom József 1933. évi, késő középkorra

⁷² Ld. a 69. jegyzetet.

⁷³ Ltsz.: 61.1.307, 61.1.295, 61.1.456, 61.1.308, 61.1.455, 61.1.306, 61.1.298, 61.1.309.

⁷⁴ Ltsz.: 61.1.323, 61.1.330, 61.1.327, 61.1.328, 61.1.324, 61.1.326/a, 61.1.321, 61.1.325, 61.1.326/b, 61.1.527. - Ezzel az ellentmondással találkoztunk a már említett 61.1.527. ltszámú töredékkel kapcsolatban is. (Ld. a 43. jegyzetet.)

⁷⁵ Ld az 50. jegyzetet.

vonatkozó ásatási eredményeiről azonban ma már semmit sem lehet kideríteni.

A település - felszíni jelenségekből következtetett - késő középkori szakaszára, így a templom fennállása és temetője használata felső időhatárának megállapítására sajnos 1986-ban sem sikerült bizonyító értékű adatokat szereznünk. A lelőhelynek valamely középkori faluval való azonosítása tehát továbbra is bizonytalan.

II. Fövényes

A gyulai ferences és a szeregnyházi után a harmadik templomot Implom József 1934-ben tárta fel Gyula Fövényes nevű határrészén. A területet - határeltolódások miatt - ma már inkább Pejrétnek nevezik. A középkorban elpusztult Fövényes falu neve fennmaradt, igaz ferdített alakban, Békéscsaba fényesi külterületének nevében is.⁷⁶

Az egykori településre vonatkozó megmaradt történeti adatokat a múlt századi monográfusok meglehetősen jól összegyűjtötték, de a falu pontos helyének meghatározásával egyikük sem foglalkozott.⁷⁷ Implom J. ásatását megelőzően a fent említett területen húzódó egyik nagy kiterjedésű, lapos homokdombon a Balla család már szedett ki a földből termésköveket és sírokat, mert azok akadályozták a szántást.

⁷⁶ Haan 1870, 179; **Üb** 1889, 405.

⁷⁷ Haan L. Fövényes helyét Siórétre tette, pedig ott Györke volt. Tévedésének oka, hogy a györkehelyi dombon előkerült leleteket Fövényes leírásánál is felsorolta. (Ld. Györkénél ill. Haan 1870, 181, 204; **Üb** 1889, 411.)

1934 tavaszán, a Balla-féle föld egy részén az akkori birtokos, Csőke György, homokásáskor ismét csontvázakra bukkant. Ezután került sor az ásatásra.⁷⁸

Már az első napon előkerült egy 9 méter széles templom homlokzati része. Hosszából július 26-ig 7 métert sikerült feltárniuk. Az ekkor megjelent egyik újságcikkében Implom J. azt is megjegyezte, hogy szerinte a falaknak kb. 2/3 része még a szomszédos kukoricatábla alatt húzódik, melyhez csak az űsz folyamán lehet hozzáférni.⁷⁹ Huszonhatodikáig tehát a szentélyrészen valószínűleg még nem ástak. Ezt az ekkor megjelent mindkét cikke bizonyítja, hiszen ezekben csak késő középkori sírokról számolt be, s a templomot ezek alapján tartotta egyidősnek a törökzugi ferences templommal és kolostorral. Pusztulását is ahhoz hasonlóan, a XVI. század közepére tette.⁸⁰

A három nappal később utcákra kerülő lapokban viszont egészen másként értelmezte az ásatás addigi eredményeit: "A templom elejének alakjából ... máris arra lehet következtetni, hogy a templom régebbi, mint a körülötte lévő XV-XVI. századbéli temető... . Erre mutat egy homokkőből faragott egyszerűbb oszlopfő és egy nagy relief darabja, amely valamelyik szent vagy apostol arcát ábrázolhatja román stílusra valló technikával... . Minden jel tehát arra mutat, hogy a fővenyesi templom melletti temető a törökzugi templommal és kolostorral egyidejű, vagyis a XV-XVI.

⁷⁸ Békés 1934. júl. 26. 2. oldal.

⁷⁹ Uo. (csütörtök)

⁸⁰ Uo., BmH 1934. júl. 26. 2. oldal.

századból való, viszont maga a templom a szeregnyházi Arpád-házi királyok korabeli templommal lehet egyidős."⁸¹ Két körülmény erősíti ezt meg szerinte. Az egyik az, hogy a templom körüli temető többrétegűsége - ami a temető huzamosabb ideig való használatára is utal - következtében fordulhatott elő az, hogy későbbi sírok ásásával tönkretették a korábbiakat, és így találhatták meg a templom közelében azt az állkapcsot, melynek fogai között egy Arpád-kori denár volt, s ez szintén arra utalt, hogy a templom körül a késő középkoriaknál korábbi síroknak is kellett lenniük. Ezt tette bizonyossá a másik körülmény, nevezetesen az, hogy e "korábbi temetőnek" hat bolygatatlan sírját sikerült a templom körüli temető DK-i szélén feltárni, amelyek mindegyikét a szájra (fogra) tett XI. századi pénz keltezett.⁸²

Az említett reliefről (5.fotó) még két adatunk van. Az egyik szerint ez "egy hosszú hajú, összeráncolt homlokú, borotvált arcú, életnagyságúnál nagyobb emberarcot ábrázol", a másik ezt kiegészíti még azzal, hogy magassága az 1 métert is meghaladta, s a templom alapjába volt befalazva.⁸³ Ez utóbbi állítás magában hordozza a figyelmeztetést, hogy több építési periódus tételezhető fel. Mégis feltűnő, hogy Implom

⁸¹ Békés 1934. júl. 29. 1-2. oldal (vasárnap).

⁸² Uo.

⁸³ Implom József 1935. febr. 10-én kelt jelentése a Gyulai Városi Múzeum 1934. évi működéséről (ld. BmL pm.i. 687/1926 ikt.sz. múzeumügyre vonatkozó csomagban, a 2707/1935. sz. iratot) és 1963. évi levele Molnár Verához (ld. MTA Művészettörténeti Kutatócsoportja, Budapest. MKCS-C-I. 119/243.). - A kő elveszett, pontos előkerülési helyét nem ismerjük.

József az 1934. évi cikkeiben, de még 1935 januárjában is csak egyetlen templomról tesz említést.⁸⁴

Az időpontok és az ásatással kapcsolatos körülmények ilyen mértékű részletezését elsősorban a **templom alaprajzi megbízhatóságának kérdése** tette szükségessé. A Scherer F. 1938-ban megjelent könyvében található alaprajzon (6.kép) ugyanis nem egy, hanem két templomot látunk, s ezek közül az egyik rotundára emlékeztet. (Scherer Ferenc szerint a románkori templom egy lerombolt kerek templom helyébe épült.⁸⁵)

Ezért is kell külön szólnunk Implom József előbb említett 1935. évi jelentésének és 1963-ban írt levelének fontosságáról.⁸⁶ Csak e két iratból szerezhethünk ugyanis tudomást arról, hogy Fövenyesen 1934-ben valójában kétszer végeztek ásatást, vagyis ősszel, kóróvágás után, folytatták a júliusban megkezdett munkát.⁸⁷ (Ekkor tárhatták fel a szentélyrészt; a relief tehát ezek szerint az egyenes szentélyzáródású templom hajóalapozásából került elő.) Az egyes ásatások időpontjait is megtudjuk az egyik dokumentumból: az első július 6. (péntek) és július 30. (hétfő) között, a második szeptember 20. (csütörtök) és

⁸⁴ Békés 1935. jan. 3. 1. oldal.

⁸⁵ Scherer 1938, 35.

⁸⁶ Ld. a 83. jegyzetet.

⁸⁷ A fentebb idézett újságcikkek bizonyítják, hogy Implom József 1963-ban már összekeverte bizonyos dolgok időrendi sorrendjét. Levelében csakis ezért írhatta azt, hogy az első ásatás során csak XV-XVI. századi sírokat találtak, míg a második alkalommal került elő a hat XI. századi pénzzel keltezett sír, a temető szélén. (Vö. 83.jgyz.)

szeptember 29. (szombat) között zajlott.⁸⁸

Az 1935. évi jelentés ismerete nélkül logikusan arra a következtetésre juthatnánk, hogy a közölt alaprajz végleges formája - ami legalábbis a körtemplomot illeti - nem az ásatás során készült, hanem későbbi kiegészítés (kikövetkeztetés) eredménye, mivel Implom József publikációban kerek templomról (amelyre egy Arpád-kori templom épült) először csak 1940-ben tett említést.⁸⁹ Másrészt az alaprajzon megfigyelhető elvi és szerkezeti lehetetlenségek mellett ugyanakkor egyértelműen kimutatható körző pontosságú részletek - egyéb, állítását erősítő bizonyítékok mai hiánya miatt - úgyszólván megkérdőjelezték a rotunda létezését, következésképpen a későbbi szakirodalmi feldolgozások hivatkozásainak a jogosultságát is.⁹⁰

Implom József szokása valószínűleg az lehetett a dokumentáláskor, hogy a megtalált alapfalat sötét sávval (folttal), a megtalált alapárkot folytonos vonallal, míg a feltételezett alapfalat szaggatott vonallal jelölte.⁹¹

⁸⁸ Ld. a 83. jegyzetben idézett 1935. évi jelentését. - Július 6-án és 10-én Implom J. Békés-Rosszterdön is kutatott avar temető után - eredménytelenül; viszont ugyanitt egy újabb középkori templomhelyet talált. Július 9-én illetve 24-26-án pedig a fővenyesi lelőhelyhez igen közel, a Lencsés-út és a határkanális kereszteződésénél lévő híd környékén végzett ásatást, és egy késő avar temetőt azonosított. (Ld. uo.)

⁸⁹ Implom 1940, 50-51.

⁹⁰ A rotundával kapcsolatos kételkedések alól az sem adhatott felmentést, hogy Scherer F. az alaprajzot és az ásatásról szóló ismereteket Implom J. adatai és a vele folytatott személyes konzultáció nyomán közölte. (Vö. Scherer 1938, 23.)

⁹¹ Vö. a gyulai ferences rendházzal készített alaprajzának jelmagyarázatát: Scherer 1938, 50-51. oldal között. - Ebből a szempontból a Sisa Béla és a Levárdy Ferenc által közölt

Ezek szerint a fővényesi templom alaprajzából az derül ki, hogy a körtemplom alapfalában egyetlen téglát (követ) sem talált, annak csupán alapozási árkat rajzolta be - s nem tudni, mi alapján - helyenként azt is csak feltételezen. A legfeltűnőbb, hogy az alaprajz szerint a körtemplom hajójának keleti oldala egyértelműen az - Implom J. által későbbinek meghatározott templomhoz tartozó, s megtalált - egyenes szentélyzáródás alapfalát metszi. Ugyanígy érthetetlennek tűnik a szentély két oldalfalának és a körtemplom alapárkának egymáshoz való viszonya is.

Joggal mondhatná tehát bárki, hogy a körtemplom kiserkesztésének ötletét Implom J. talán csak a "románkori" templom alapjába befalazott relieftől, az egyenes szentélyzáródás feltűnően ívelt oldalú hiányosságából, a templom D-i diadalívének kicsiny maradványából ill. a néhány nagyon korai sír keltezéséből következtette, de nem számolt az így keletkező ellentmondásokkal.

Mindezzel szemben pedig találunk egy - az 1935. év elején készült - meglehetősen szűkszavú, de határozottsággal fogalmazott jelentést a fővényesi ásatásról, melyben Implom József a következőt írta: "A régibb templom egy nagyobb és egy kisebb körből álló, téglából épült templom volt. Ennek elpusztulása után építették rá keresztben a homokkőből románstílusban épült második templomot, mely egy nagyobb és

alaprajzot az indokolatlan változtatások ill. a felületesség miatt nem tekinthetjük mérvadónak. (Vö. Sisa 1981, I. 39. II. tábla és Levárdy 1982, 59.)

egy kisebb négyszögből állott."⁹²

A fenti érveket összevetve, végül is két dolog vált nyilvánvalóvá. Az egyik, hogy a rendelkezésünkre álló adatok meglehetősen ellentmondtak egymásnak, s csak közvetetten utaltak a rotundára, a másik pedig ebből következett: megnyugtató válaszhoz elkerülhetetlen egy hitelesítő ásatás.

Az egyértelmű alaprajzi problémák ellenére kutatóink mindegyike elfogadottnak vette a **rotunda** effajta létezését. Először Bogyay Tamás említette, majd Olasz Ernő hivatkozott rá.⁹³ Részletesebben, de csupán a szintézisre törekvő szemlélet részeként foglalkozott vele G.Molnár Vera, aki az ún. kerek hajójú, patkóíves apszisú rotundák csoportjába sorolta. Könyvében közli - a Scherer művében megjelent alaprajzról lemért - méreteit, leírja "sajátosságait", fennállását pedig, a szerinte XII-XIII. század fordulóján ráépült templom és a temető szélén talált 6 sír mellékletei alapján, nagy biztonsággal a XI. századra helyezi, s hozzáteszi: "... az sem lehetetlen, hogy a XI. század közepe előtt épült."⁹⁴ Emellett azonban arra is felfigyelt, hogy az alaprajz több szempontból "egyedi jellemzőket" mutat (pl. a templom különös, aránytalanul nagy, szentélyének kiserkesztése teljesen egyedülálló, E-D-i irányú tájolása feltűnően eltér a szokásostól, és ellentmond a középkor

⁹² Ld. a 83. jegyzetet.

⁹³ **Bogyay** Tamás: Tíz év középkori ásatásainak művészettörténeti eredményei. Századok 1944, 506., **Olasz** 1956, 67.

⁹⁴ **G.Molnár** 1972, 32-33, 56, 86. - **Levárdy** Ferenc a rotunda korát Szent István idejére teszi. (Ld. **Levárdy** 1982, 54.) Erveit nem ismertette.

szigorú kötöttségeinek - s amint helyesen megállapítja, ezt a terepviszonyoknak sem lehet tulajdonítani), de analógiák hiányában is elfogadott tényként kezelte ezeket.⁹⁵

Összességében értékelve tehát a rendelkezésünkre álló régi adatokat, csupán azt állíthattuk biztonsággal, hogy 1934-ben Implom József ásatása eredményeként Fövenyesen kibontakozott egy kb. 15 méter hosszú, 9 méter széles, egyhajós, szögletes szentélyzáródású, románkori falusi templom maradványa a templom körüli temetővel. Az eléggé elpusztult, több mint egy méter széles, főként homokkőből rakott terméskőfalak a felszín alatt átlagosan 40-50 cm-rel - helyenként még magasabban - jelentkeztek.⁹⁶ A templom építésének idejét G.Molnár Vera a XII-XIII. század fordulója időszakára tette.⁹⁷

Ami ezen túl az ugyanitt emlegetett rotundát illeti, arról a fenti érvek alapján csak feltételesen beszélhettünk, hiszen - meggyőző adatok hiánya miatt - léte is bizonyításra szorult. Ebben sajnos a feltárt sírokról megmaradt ismeretek sem voltak segítségünkre.

A templom körüli temetről ugyanis legalább olyan szórványos információkkal rendelkezünk, mint magáról a

⁹⁵ G.Molnár uo. 33. - E különös alaprajzot közölte újra Gerő László is. (Gerő László: Magyar műemléki ABC. Budapest 1984, 109.)

⁹⁶ BmH 1934. júl. 26. 2. oldal.

⁹⁷ G.Molnár 1972, 33. - Implom József a keltezés terén meglehetősen homályosan fogalmazott. Mindössze egy határozottabb javaslatát ismerjük (XI-XII. század fordulója), de ez alkalommal csak egyetlen templom előkerüléséről tett említést, holott később mindig kettőről számolt be. (Ld. Békés 1935. jan. 3. 1. oldal.)

templomról. Tudjuk, hogy a temető többrétegű volt, s benne legalább 66 sírt tártak fel.⁹⁸ A sírokat Implom J. tudósítása szerint 2-2,5 méter mélyre ásták a homokba, a csontvázak megtartása igen rossz volt.⁹⁹ Helyenként megfigyelték a koporsó nyomát is. A mellékletek közül a legkorábbi időszakra mutatnak a nyitott végű bronz karikák (VI.t.1-4.),¹⁰⁰ egy három szálból sodrott bronz torques (VI.t.5.)¹⁰¹ és a XI-XII. századi pénzek.¹⁰² Későbbi korból valók a félgömbös testű ezüst és az egyszerűbb bronz ruhakapcsok (VI.t.6-10.),¹⁰³ a szövet- és pártamaradványok (VI.t.11-12.),¹⁰⁴ gyöngyök, gyűrűk, a gömbösfejű, üvegberakásos tűk (VI.t.14-19.)¹⁰⁵ és két gyöngyházberakásos kés (VI.t.20-21.).¹⁰⁶ Implom J. említ ezeken kívül más réz- és vastárgyakat, köves és díszes kosarú gyűrűket, csontdíszeket ill. rézhuzallal átszőtt szövet és csipke részleteket, amelyeknek elhelyezkedéséről pontos vázlatokat

⁹⁸ Az Erkel Ferenc Múzeum leltárkönyvében lévő, 1966-ban beleltározott tárgyakra vonatkozó megjegyzések ill. Bálint 1938, 153. és Uő 1939, 155. alapján. - 1961-ben ugyanerről a lelőhelyről származó több középkori edény és kályhaszem töredéket is beleltározottak a múzeumban "a temető földje 1-2 nyom és 2. tűzhely" megjelöléssel. Közelebbit ezekről sem lehet kideríteni: V.t.1-10. (Ltsz.: 61.1.342 - 61.1.349.)

⁹⁹ A csontanyag egy része később Szegedre, az Embertani Intézetbe került. (Ld. Csáki Ilona: A Fövényes Csőke-tanyai késő középkori temető embertani anyagának feldolgozása. Szakdolgozat. Szeged 1970.)

¹⁰⁰ Ltsz.: 66.20.20, 66.20.31, 66.20.38, 66.20.33.

¹⁰¹ Ltsz.: 66.20.28.

¹⁰² Három darab van meg. Ltsz.: 66.20.39. (CNH I. 1.), 66.20.40. (CNH I. 145.), 66.20.41. (CNH I. 1.).

¹⁰³ Ltsz.: 66.20.23, 66.20.43, a többi pedig 66.20.12.

¹⁰⁴ Ltsz.: 86.2.1.

¹⁰⁵ Ltsz.: 66.20.9, Ua., 66.20.13, 66.20.9, 66.20.19, 66.20.24.

¹⁰⁶ Ltsz.: 66.20.42.

és feljegyzéseket készített, s ezek alapján rekonstruálni tudta "a férfiak ruhájának szabását és a nők főkötőjének alakját is".¹⁰⁷

Ezekon kívül a temetőből előkerült sok, időközben elveszett tárgyról ma már csak Bálint Alajos munkájának köszönhetően értesülünk, mivel ő tárgytípus-gyűjtései során az Implom József ásatásaiból származó jónéhány lelet fényképét megkapta - így fővenyesi tárgyakét is - mint azt a hagyatékából előkerült tárgykartonok bizonyítják, melyek tovább bővítették a leletanyagról alkotott képet.¹⁰⁸ Segítségükkel egyrészt meghatározott sírszámokhoz kötött leletegyüttésekről szerzünk tudomást: csontból és bronzból készült övcsatok, övdíszek, gótikus motívumokkal díszített szíjvégek (az egyiken MARIA felirat), csontgombok, áttört bronzkorongok, gyűrű típusok, pártahímzések, csipkék stb.; másrészt a fényképek - melyek közlésre sajnos már alkalmatlanok - értékelhetőbbé teszik az eddig csak leírásokban analógiaként említett tárgyakat is.¹⁰⁹

A leletanyag és a dokumentáció elpusztulása sajnos végül is megállította a további következtetéseket. Az egyes sírokból egykor előkerült mellékletek néha, nem kis szerencsével ismét egymás mellé kerültek ugyan távoli

¹⁰⁷ BmH 1934. júl. 26. 2. oldal, Békés 1934. júl. 26. 2. oldal, Uo. 1934. júl. 29. 1-2. oldal, Implom J. 1963. évi levele (ld. a 83. jegyzetet).

¹⁰⁸ BMM Rég.Ad. 2009/1988. A hagyaték átadásáért Bálint Csanádnak tartozunk köszönettel.

¹⁰⁹ Bálint 1938, 148, 153-156, 161, 163; Uo 1939, 155. - Így utal a lelőhelyre még G.Sándor Mária: Középkori csontosövek a Magyar Nemzeti Múzeumból. FA XI (1959) 120. 49.jgyz.

helyekről és különböző utalások alapján, de a teljes képet mégsem lehetett ezekből összefoltozni. Temetőtérkép hiányában pl. a kinyomozott sírszámok sem mondtak sokat. Ezért sem érdemes az egyes sírokhoz tartozó tárgyakat részletesen felsorolni. A felsorolás mellőzését indokolja még, hogy a leletek lényegében megegyeznek a szokványos templom körüli temetőkben talált tárgyakkal. E sírleletek azonban így szétszórtnak, önmagukban is elegendő tájékoztatást nyújtanak ahhoz, hogy pusztán létükre támaszkodva a temető használatának idejét a XI-XVI. század közötti időszakra határozzuk meg.

Az Implom József ásatási eredményeinek összefoglalása közben említett templomfeltárással kapcsolatos problémák mégis egyértelművé tették a lelőhely újabb hitelesítésének szükségességét. Ha ehhez még hozzáteesszük, hogy rotunda a Dél-Alföld e területén ez ideig Battonyán¹¹⁰ kívül mindössze Vésztő-Mágoron került elő,¹¹¹ s mivel a battonyai nem publikált, a vésztői pedig nem valószínű, hogy falusi egyház funkciót töltött be, akkor a hitelesítés különösen fontosnak is számított, mert lényeges információk megszerzését ígérte az Alföld kora Arpád-kori falusi egyházépítészetére vonatkozóan. Megnehezítette dolgunkat, hogy az 1934. évi ásatás helye teljesen feledésbe merült.¹¹² A faluhelyet ugyan 1956-ban Kovalovszki Júlia,¹¹³ 1964-ben Parádi

¹¹⁰ Rég.Füz.I. Ser.1. No.33. 1980, 5.

¹¹¹ Juhász 1980, 445.

¹¹² Ld. a 33. jegyzetet.

¹¹³ MNM Rég.Ad. 175.D.III; BMM Rég.Ad. 72/1956.

Nándor,¹¹⁴ 1973-ban pedig Szabó J. József¹¹⁵ is bejárta, de a templom pontos helyét csak 1985-ben sikerült - nem kis nyomozás árán - határozottan megállapítani.¹¹⁶

Maga a lelőhely már Huszár Mátyás atlaszában is szerepel "Kápolna H." megjelöléssel. (7.kép) Napjainkban ez a gyulai határ Ny-i végében elterülő Pejréten, közelebbről pedig a Békéscsaba Fényes nevű külterületétől D-re lévő, E-D-i irányú magas homokdombháton és közvetlen környékén található (hrs.: 0519/1). Itt, a Demkó dűlőút és a Pejréti csatornát EK-DNy-i irányban keresztező földút találkozásától E-ra 80-90 méternyire a felszínen - a lelőhely egészen gyűjthető kevés népvándorlás kori és sok Arpád-kori ill. késő középkori edénytöredéken kívül (VII.t.1-19.)¹¹⁷ - világossárga feltban előforduló kiszántott kövek, téglák és embercsontok jelölik az egykori templom és temető helyét. (8.kép)

Hitelesítő ásatásunkat tehát ezen a területen végeztük 1985. május 13-a és június 6-a között, melynek során megtaláltuk mind a körtemplom, mind pedig a később ennek helyébe épített egyenes szentélyzáródású templom maradványait.¹¹⁸ Az épületeken belül és kívül összesen 86 sírt tártunk fel, de közöttük népvándorlás kori (gepida) is

¹¹⁴ MNM Rég.Ad. XIII. 182/1964; BMM Rég.Ad. 276/1965.

¹¹⁵ BMM Rég.Ad. 848/1974.

¹¹⁶ BMM Rég.Ad. 1834/1986.

¹¹⁷ 1-3.ltsz.: 86.8.4; 4.ltsz.: 86.8.13; 5.ltsz.: 86.8.5; 6.ltsz.: 86.8.6; 7-12, 14-15.ltsz.: 86.8.14; 13, 16-18.ltsz.: 86.8.15; 19.ltsz.: 86.8.33.

¹¹⁸ MNM Rég.Ad. XII. 102/1986; BMM Rég.Ad. 1843/1986, 2007/1987; EFM Ad. 1105-86; Rég.Füz.I. Ser.1. No.39. 1986, 68-69.

előfordult.¹¹⁹ (9.kép)

A sírok elemzését egyelőre mellőzve, ajánlatos először magával az épülettel (épületekkel) foglalkoznunk. Összehasonlítva ugyanis az Implom J. ásatása eredményeként megmaradt alaprajzot (6.kép) a legújabb megfigyelések alapján készült felméréssel (9.kép), újólag igazoltnak vehetjük, hogy bár nincs hálátlanabb feladat egy már korábban "megásott" lelőhely ismételt feltárásánál, de sok esetben mégis érdemes azt elvégezni. Nem csak azért, mert számos módszertani tanulsággal szolgálhat egy-egy ilyen ásatás, hanem - mint ebben az esetben - olyan új ismereteket is hozhat, melyek tulajdonképpen megváltoztatják az adott lelet vagy objektum addigi értelmezését.

A fővényesi templom két alaprajzát tekintve is első ránézésre úgy tűnhet, hogy szinte mindent a korábbi alaprajzon feltüntetett helyen találtunk meg, de jobban szemügyre véve bizonyos részleteket, mindjárt más értelmezést kapnak az egyes falakat jelölő körívek és négyszögek. A pontatlanságok elsősorban az 1930-as években még elfogadott ásatási módszerek rovására írhatók.

Az 1985. évi ásatás bebizonyította ugyan az itt emlegetett rotunda létezését, de korántsem olyan formában,

¹¹⁹ A sírok csontanyagának antropológiai elemzése elkészült. (Ld. **Farkas-Marcsik-Szalai** 1991, 326-342.) - Az e lelőhelyről korábban előkerült gepida leletekhez vö. **Csallány Dezső**: Jegyzetek Gepidia régészeti lelőhelyeihez (Kr.u. 454-568). A Szegedi Városi Múzeum Kiadványai. Szeged 1943, 28; **Uő**: Archäologische Denkmäler der Gepiden im Mitteldonaubecken (454-568. u.Z.). Archaeologia Hungarica XXXVIII. Budapest 1961, 114. és BMM Rég.Ad. 137/1959.

mint ahogyan azt korábban gondolták. Kiderült, hogy a rotunda alaprajzi megoldása nem tér el a szokásostól, hanem K-i szentélye van. Vagyis az eddig a körtemplom hajójának meghatározott körív jelenti magát az egész rotundát, mivel K-i oldalán megtalálható a belső íve mentén szabályos félkört bezáró szentély.

Megfigyeltük továbbá, hogy a rotunda E-i fala mellé egy másik, ezen a szakaszon is önálló alapozással rendelkező körív illeszkedik, amelyet eddig az E-D-i tájolású körtemplom szentélyének véltek. A rotundának és az E-i oldalán felépített kör alakú épületnek tehát nem közös alapfala van - mint ahogy azt az első alaprajz mutatja -, hanem két különálló, de egymáshoz szorosan kapcsolódó építményről van szó.

Részletesebb leírásuk elé bocsátva azt is megemlíthetjük itt, hogy az ásatás során egyértelmű választ kaptunk a rotunda és a hozzá E-ről csatlakozó körív egymáshoz való kronológiai viszonyára. Alapozástechnikai különbözőségük, néhány sír elhelyezkedése, a bennük lévő mellékletek ill. egyéb megfigyelések alapján ugyanis kétséget kizáróan állíthatjuk, hogy a rotunda és az E-i körív épülete nem egyszerre készült. Az utóbbit a körtemplomhoz utólag toldották, mindenesetre még a rotunda fennállása ill. annak használata idején.

Az így létrejött épületegyüttes pusztulását ma már nehéz lenne pontosan rekonstruálni. Valószínűnek látszik azonban, hogy az pl. nem külső támadás vagy a lakosság

elköltözése miatt következett be, hanem a helyére tervezett nagyobb méretű és egyenes szentélyzáródású új templom építése érdekében bontották le, s annak területén, részben a régihez igazodva alakították ki az új templom szentélyrészét.

Az építkezésnek e harmadik fázisát képező templomról hozott a hitelesítő ásatás a legkevesebb eredményt, mivel a lelőhely további pusztulása (szántás) következtében egyszerűen eltűnt a templom nagy részének a nyoma, s csak helyenként sikerült egyes részleteit még megfigyelni. Kénytelenek voltunk ezért e templom esetében a Scherer F. által közölt alaprajzot is figyelembe venni, s annak alapján kiegészíteni a mi felméréseinket. A pusztulás ellenére az is biztosnak mondható, hogy a legkésőbbi templomhoz tartozó E-i szentélyfal sem az E-i körív közepén húzódott, hanem a korábbi rotundához közelebb eső szélén, részben érintve a körív alapozását.

A régi alaprajz pontatlanságainak e kiigazítása után rátérhetünk az egyes építési periódusok részletesebb ismertetésére.

I. periódus. A település legkorábbi temploma önmagában álló, kicsiny rotunda volt. Alaprajzának kiszerkesztése - melynek elvégzéséhez csak egy hosszú kötélre volt szükség - általánosnak mondható, de egy kis érdekességgel is szolgált. Először a hajó alapozásának szélességét jelölő két koncentrikus kört húzhatták meg, majd ennek hozzávetőleges K-i oldalán a belső körből kis körszeletet választottak le.

Ennek húrját megfelelően kapták a szentély belső ívének megfelelő kör középpontját és sugarát. E kisebb kör megrajzolásával metszették ki aztán a hajó körívéből a szentély belső területét, így az szabályos félkör lett.

A szentély alapozása külső szélének kijelölésekor azonban csak részben követték az alapnak megfelelő szélességet, s a hajó és a szentély találkozását a külső oldalon két beugró sarokkal oldották meg. (6.fotó) Nem törekedtek tehát arra - mint azt számos más körtemplomnál meg lehet figyelni -, hogy a szentély körívét folyamatos ívelt vonal mentén igazítsák össze a hajó körívével. A sarkok elhelyezkedése nagyjából egybeesik a szentély belső sarkait összekötő átmérő meghosszabbított vonala által a hajó külső körívét metsző pontokkal.

A templom tengelyben mért hossza 7,5 m, szélessége pedig 6,9 m. Az utóbbi érték természetesen megfelel egyúttal a hajó külső átmérőjének, így annak sugara 3,45 m. Belső sugara ugyanakkor 2,4 m, mivel az alapozás szélessége - bár nem mindenütt egyenletes - átlagosan 105 cm volt. Ezzel szemben a szentély ívének sugarát 1,3 méternek, míg alapozásának szélességét a tengelyben csupán 80 cm-nek mértük. Az alapozás a hajó felé fokozatosan szélesedik. A templom hossz tengelye nem pontosan Ny-K-i, hanem EK 19° tájolású, vagyis 3°-sal tér el a mai E-i irány felé.

Az alapozás fenti méreteiből kiderül, hogy a szentély fala vékonyabb és nyilván alacsonyabb is volt, mint a hajóé. A rotunda bejárata valószínűleg a szentéllyel szemben lévő

oldalon helyezkedett el, de az itt hiányzó alapozást csak részben lehetne ezzel magyarázni, minthogy jóval későbbi sírgödrökkel is átvágták ezt a részt (62, 65.sír). Járószintet az egész ásatás területén sehol sem találtunk.

Azt, hogy a rotunda felmenő falait téglából építették - Implom József tudósításán kívül - abból lehet következtetni, hogy a döngölt agyag alapozás tetején helyenként még megtaláltuk a legalsó téglasor részleteit (főleg a Ny-i oldalon), máshol viszont már csak a téglák pirosan elszíneződött helyeit (a DNy-i részen).

Ez azt is mutatja, hogy a rotunda tisztán agyagrétegekből döngölt alapozása lényegében teljes egészében megmaradt, s csak helyenként csonkították későbbi beásások, mint pl. a legkésőbbi templom szentélyfalának alapozási árka vagy a diadalívének sarkai közé ill. D-i szentélyfala külső oldalán eltemetettek sírgödreit. Az alapozást csak a 62. és 65. sír gödrével vágták át teljesen, a többi helyen a sírgödrök alján jól kirajzolódott a rotunda alapozásának vonala.

A hajó és a szentély E-i csatlakozásánál az alapozásba 50 cm-re mélyedő gödörből rengeteg téglatöredék (méretük: ?x16,5x4 cm ill. ?x18,5x4 cm) és egy Arpád-kori edény fenéktöredéke került elő.¹²⁰ (VIII.t.3.)

A templom belsejében talált ill. az e periódushoz kapcsolható sírokra a temető elemzése során térünk majd vissza. Itt - jelentőségük miatt - csak azokat a sírokat

¹²⁰ Ltsz.: 86.8.45.

emeljük ki, amelyek hozzásegítenek az egyes periódusok keltezéséhez. A rotunda korához kapcsolható sírok meghatározása előtt azonban - az összefüggések miatt - a II. periódust kell ismertetni, mivel jórészt ez ad lehetőséget a legkorábbi sírok elkülönítésére is.

II. periódus. Történetének második időszakában a templom képe annyiban változott, hogy a rotunda hajójának E-i oldalához egy másik, valamivel szabálytalanabb, 3,9 m belső átmérőjű kör alakú épületet emeltek. Alapozásának szélessége - középértéket véve - 100 cm volt.¹²¹ (Külső átmérője tehát 5,9 m.) Felmenő falaiból - melyek Implom József szerint ugyancsak téglából épültek - semmi sem maradt meg. Alapozása vonalából azért így is kitűnik, hogy a rotunda külső körívéhez nem sikerült pontosan érintőleges kört rajzolniuk. Ha azonban arra gondolunk, hogy az új épület bejáratát a rotundából nyíló átjáróval kívánták biztosítani, akkor nyilvánvaló, hogy nem is állt szándékukban. Mindenesetre tény - s ez az alaprajzon is jól látható -, hogy az E-i körív alapozása igazodik, mintegy hozzásimul a rotunda egyenletesen ívelődő hajóalapozásához.

Ez is arra enged következtetni, hogy az E-i körív későbbi, mint a rotunda, de még annak használata idején készült. Az ásatáson szerzett több megfigyelés is megerősíti ezt.

Ebből a szempontból elsőként kell megemlíteni a rotunda

¹²¹ Keleti szakaszán későbbi beásás csorbította meg, a betöltéséből Arpád-kori cserépbogrács peremtöredéke került elő (VIII.t.1. - ltsz.: 86.8.66.).

és az E-i körív alapozásának erősen eltérő összetételét, melyre a körívek találkozásának átvágása után derült fény. (10.kép és 7.fotó) Ebből kitűnik egyrészt, hogy valóban két különálló, de közvetlenül egymás mellé ázott alapozásról van szó (A-A metszet), másrészt pedig, hogy míg a rotunda szélesebb alapárkában elsősorban a sárga agyagrétegek dominálnak, addig az E-i körív alapjába főként fényes, fekete földrétegeket döngöltek. Ezenkívül apró téglaszemcsék csak az E-i körív alapozásában voltak megfigyelhetők. A két alapozás különbözősége tehát bizonyított. Az sem kétséges, hogy ezek részben egyidejűek is, mivel alaprajzi elrendezésük és megegyező alapozási mélységük (mai felszín alatt 120-130 cm) ezt igazolja.

Hogy az E-i kör alakú épület mégis később épült, mint a rotunda azt - azonkívül, hogy az E-i körív alapozása igazodik a körtemploméhoz, s nem fordítva - más jelenségek is bizonyítják. Ilyen pl. az, hogy az E-i körív döngölt alapozásába a nyilvánvalóan korábbi téglatörmelékből származó apró téglaszemcséken kívül helyenként embercsontok is kerültek. (8.fotó) Ez pedig arra utal, hogy az E-i körív alapárkát a rotunda körül már korábban használatba vett temető területén kezdték el kiásni, megbolygatva ezáltal a falak nyomvonalába eső sírokat. Erre kézzelfoghatóbb bizonyítékot is szolgáltatott ásatásunk.

Az alapozásba döngölt embercsontokon kívül ugyanis három olyan sírt találtunk, melyek egyes részeit elvágta az E-i körív alapárka (20, 21, 82.sír). Tekintve, hogy e

területen gepida temetővel is számolnunk kell, s a három sír közül kettőnek nem volt melléklete, ezeknek a kora kérdéses. A 21. sírban fekvő fiatal nő koponyája mellett azonban ezüst, bordázott S végű karika és félgömbös fejű bronz szegecs került elő (IX.t.1-2).¹²² A csontváz lábait kidobták a köralakú épület alapozásakor.

Ez a sír és melléklete tehát egymagában meghatározza a rotunda építésének "terminus ante quem"-jét és az E-i körépület alapozásának "terminus post quem"-jét. Azonban annak ellenére, hogy az S végű karikák keltezésével már igen sokan foglalkoztak, ezt a kérdést korántsem tekinthetjük megoldottnak.¹²³ Mégsem tévedhetünk, ha a fővényesi 21. sír S végű karikáját legfeljebb a XII. századra vagy inkább korábbi időre keltezzük. Ennek megokolásaként két dolgot vehetünk figyelembe, melyek egyúttal segítenek az egyes építkezések idejének pontosabb meghatározásában is. Egyrészt - amellett, hogy a tárgynak e típusa is megengedi a korai keltezést - utalnunk kell Implom József azon megjegyzésére, miszerint a templom körüli temetőben hat XI. századi pénzzel

¹²² Ltsz.: 86.8.75-76.

¹²³ Ld. **Kralovánszky** Alán: Adatok az ún. s-végű hajkarika etnikumjelző szerepéhez. *AE* 83 (1956) 206-212; **Uő**: Adatok az ún. s-végű hajkarika kialakulásának és időrendjének kérdéséhez. *AE* 84 (1957) 175-186; **Szőke** Béla: A bjelobrodói kulturáról. *AE* 86 (1959) 32-47; **Uő**: A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei. Régészeti Tanulmányok I. Budapest 1962, 86-89; **Giesler**, Jochen: Untersuchungen zur Chronologie der Bijelo Brdo-Kultur. *Praehistorische Zeitschrift*, Bd. 56. Heft.1. (1981); az utóbbi recenzióját **Fodor** Istvántól [*AE* 111 (1984) 124-125.] és **Szőke** Béla Miklós - **Vándor** László: Pusztaszentlászló Árpád-kori temetője. *Fontes Arch. Hung.* Budapest 1987, 51-59.

keltezett sír került elő, továbbá pedig arra, hogy a megmaradt régi leletanyagban nemcsak két Szent István kori (CNH I.1.) és egy XII.századi érem (CNH I.145.) mutat nagyon korai temetkezésekre, hanem néhány más sírmelléklet is.¹²⁴ Ezek szerint tehát bizonyosnak mondható, hogy a lelőhelyen már a XI. században is temetkeztek.

Mielőtt a keltezés másik tényezője is sorra kerül, ki kell térnünk az E-i körív funkciójának kérdésére, vagyis hogy tulajdonképpen milyen célt szolgálhatott a hozzá társítható épület a falu körtemploma mellett. Végignézve a középkori Magyarország eddig ismert rotundáinak és későbbi átépítéseinek alaprajzait, a fővenyesi templom e periódusainak nemhogy pontos párhuzamát nem találjuk, de még hozzá közelállót sem. Így e kérdés eldöntésében kizárólag az 1985. évi ásatás megfigyeléseire vagyunk utalva.

Az itt előkerült sírok elhelyezkedését és az alaprajzi összefüggéseket szem előtt tartva nagyon valószínű, hogy az E-i kör alakú épület valójában családi temetkezőhely (kápolna) lehetett. Ezt megerősíti az embertani leletek feldolgozásának az a része is, mely szerint az ezekben a sírokban (76-81.sír) eltemetett egyének "minden bizonnyal ... egy rokonsági körhöz tartozhattak". Igaz ugyan, hogy antropológiai módszerrel ezt nem lehetett bizonyítani, de erre utalnak a közöttük megfigyelhető azonos anatómiai varációk.¹²⁵

¹²⁴ Ld. a 82. és a 100-102. jegyzetet.

¹²⁵ Farkas-Marcsik-Szalai 1991, 341-342.

Annak pedig, hogy temetkezési célokra miért nem magát a már meglévő templomot használták, az oka talán az volt, hogy az a gyakorlatban már régtől fogva inkább számított az egész falu, mintsem a falu egyetlen tehetősebb családja vagy lakója tulajdonának. Bár a körívben talált sírok csontanyaga a talaj miatt nagyrészt szétporladt, s a sírok későbbi kirablása is bizonyos,¹²⁶ a megmaradt mellékletek mégis arra utalnak, hogy legalábbis a 76. sírban fekvő egyén a tehetősebbek közé tartozott. A feltárt 86 sír közül ugyanis csak ennél találtunk komoly vasalásokkal megerősített és finom szövésű halotti lepellet letakart koporsóra utaló nyomokat. (11.kép és X.t.1-12.)¹²⁷ A leletkörülmények részletesebb elemzése tehát nemcsak az E-i körépület funkciójával kapcsolatos nézetünket igazolja, hanem egyúttal azt is, hogy az épület korának meghatározását megkönnyítik a benne eltemetettek sírjában talált leletek.

¹²⁶ A körív mértani középpontjában elhelyezkedő, s valamennyi feltárt sír közül a legmélyebbre ásott (-210 cm) 80. sír gödrének egész betöltésében találtunk utólag visszadobált embercsontokat, koporsószegeket, a 76. sírhoz tartozó koporsóvasalásokat ill. egy Arpád-kori edény peremtöredékét (VIII.t.2. - ltsz.: 86.8.123.). Nem lehet továbbá mással magyarázni a 76-79, 81. sírokban tapasztalt összevisszaságot és az elég sok hosszúcsont hiányát sem.

¹²⁷ Ltsz.: 86.8.54 - 86.8.55, 86.8.59, 86.8.100 - 86.8.106, 86.8.110 - 86.8.111. - Horváth Ernő meghatározása szerint a koporsóvasalásokon megmaradt valamennyi faminta egyazon fajhoz tartozó fából való, s ez a faj a kocsányos tölgy (*Quercus robur* L.). A koporsót tehát a Gyula környékén úgy a középkorban, mint napjainkban is elterjedt kocsányos tölgy kemény fájából készítették. A vizsgálati eredmények között szerepel továbbá az a megfigyelés is, hogy a vasalások egyes darabjain felismerhető textilmaradványok egyszerű vászonkötéssel készült lenvászonból származnak, amelyet - Horváth Ernő szerint is - halotti lepelként használtak. (Horváth-Szatmári 1989, 379-384.)

E megállapítás jelentősége akkor válik igazán mérhetővé, ha a fentiekhez azt is hozzátesszük - visszakanyarodva ezzel a 21. sír S végű karikájának és az egyes periódusok időrendjének kérdéséhez -, hogy a 76. sírt a csontváz jobb könyöke mellett eredeti helyén előkerült érem a XIII. századra keltezi.¹²⁸ Az érem sorozata ugyan egyértelműen meghatározható, pontosabb korát az egyes corpusok mégis különböző királyaink uralkodásához kötik: a CNH I. 344. IV.Lászlóhoz (1272-1290), míg Huszár 336. IV.Bélához (1235-1270). Igaz, hogy a pénz sírba kerülésének idejét nem tudjuk meghatározni, viszont a 76. sír alatt előkerült - tehát ennél korábbi - 79. és 80. sír léte azt mutatja, hogy az E-i kör alakú épület is korábbi valamennyivel ennél az időpontnál.

Mindezek alapján a következő megállapítások valószínűsíthetők a templom Árpád-kori történetére vonatkozóan.

Az I. periódust képviselő rotunda felépülhetett már a XI. században, de a század első felére keltezése továbbra sem bizonyítható.¹²⁹ Ehhez jóval többet kellene tudnunk nemcsak e terület XI. századi politikai, gazdasági, népesedési viszonyairól, hanem - figyelembe véve a Vata-féle mozgalom indítékait - a keresztény ideológia időbeli térhódításáról és formáiról, nemkülönben az egyházi szervezet létrejöttéről is, mely végül lehetővé tette az

¹²⁸ Ltsz.: 86.8.99.

¹²⁹ Vö. a 94. jegyzettel.

egyházak építését.

A XII. század folyamán vagy a XIII. század első felében a rotunda E-i oldalán, hozzá szorosan illeszkedő, szintén kör alakú és - alapozásából ítélve - hasonlóan masszív felépítésű, családi temetkezőhelyül szolgáló kápolnát emeltek (II. periódus). Mivel bejáratnak sehol sem maradt meg nyoma, a két épület funkcionális kapcsolatát is nehéz lenne körülírni. Együttes fennállásuk időtartama megint csak bizonytalan, nem kétséges azonban, hogy az egész Arpád-kor időszakát kitöltötte.

III. periódus. Az épületegyüttes történetében alapvető változás a III. periódus építéskor következett be, legkorábban a XIV. század beköszönte után - minden bizonnyal a megnövekedett lélekszámnak, gazdasági virágzásnak és/vagy esetleg új földesúrnak köszönhetően. Ekkor ugyanis nagyobb, teljesen új, egyhajós, egyenes szentélyzáródású templomot építettek a régi helyébe, s mivel a szentély az új alaprajz szerint szinte az egész rotundát magába foglalta, annak falait a döngölt alapozásig lebontották.

Nem biztos azonban, hogy megtették ezt az E-i kör alakú épülettel is. Ha megnézzük ugyanis a sírok későbbi elhelyezkedését (4. árok E-i vége), s figyelembe vesszük, hogy az E-i körkápolna területén egyetlen késő középkori sír sem került elő, sőt alapozásába sem ástak sírokat - mint ahogy az több helyen megfigyelhető a rotunda esetében -, joggal feltételezhetjük talán azt, hogy a körépületet negyedrészen ugyan megcsonkítva, de a III. periódus

idejében is használták, pl. sekrestyének kialakítva. Az pedig, hogy ENy-i fala mellett a 4. árkunkban egyetlen sírt sem találtunk, arra is utalhat, hogy ezen az oldalon (is) volt bejárat ezután, de ez még a korábbi időben sem elképzelhetetlen.

Az építkezés idejének pontosabb meghatározásában a 76. síron kívül csupán két szerény adat áll rendelkezésünkre. Az egyik, hogy a körépület Ny-i felének betöltésében találtunk egy I.Lajos korából származó ezüst denárt,¹³⁰ az alapozás DNy-i szakaszába mélyedő későbbi gödör betöltésében pedig egy Zsigmond-kori quaringot.¹³¹ Sajnos mindegyik szórványként került elő. Emellett az utóbb említett gödör sem tekinthető korhatározó réteggel lezártnak, pedig az nemcsak az E-i kör alakú épület alapozásába mélyed, de egybevág a III. periódus E-i szentélyfalának kiszerkesztett vonalával is, s a Zsigmond-kori érem éppen ez alatt került elő. Hiába vizsgáltuk azonban tanúfallal is a körépület belsejét, a legkésőbbi templom szentélyalapozása ezen a részen sehol sem volt észlelhető. (9.fotó) Lehetséges tehát, hogy az említett gödör a III. periódus pusztulásánál is későbbi, így következtetések levonására nem használható.

A III. periódus alapozásánál általános jelenség volt egyébként, hogy mindenütt, de különösen a szentélynél igen sekély alapárkot ástak. Ez valószínűleg azzal függ össze,

¹³⁰ CNH II. 89 A; Huszár 547. (ltsz.: 86.8.51.)

¹³¹ CNH II. 129; Huszár 586. (ltsz.: 86.8.65.) - Ugyanitt volt egy fazékperem töredék is. (VIII.t.4. -ltsz.: 86.8.64.)

hogy az alapozás aljára hatalmas termésköveket raktak,¹³² s bíztak abban, hogy ezek is elejét tudják venni a homokos altalaj okozta esetleges csúszás és süppedés következtében az épületre leselkedő veszélyeknek. A legnagyobb, mai felszíntől számított alapozási mélységeket a templomhajónál tapasztaltuk (-90 cm), de azt is megfigyeltük, hogy a diadalívtől kezdődően ez fokozatosan csökken, s a szentély nagy részénél a szántás már teljesen eltüntette.

Ahol mégis megmaradt belőle valami (pl. a rotunda szentélyének belső ívének, a D-i szentélyfalnál, vagy a diadalív E-i sarkánál), ott egyértelműen kiderült, hogy a rotunda elbontása után igyekeztek felhasználni annak időtálló alapozását is az új falak építéskor. Vagyis a rotunda alapozásának tetejét elérve már nemigen ástak lejjebb sehol sem. Bizonyítja ezt a déli szentélyfal megtalált vonala. Itt is jól meg lehetett figyelni, hogy a rotunda hajójának 50-53 cm mélyen jelentkező döngölt alapozása és az egyenes szentélyfal 60-69 cm mélyen követhető alapozási árkának Ny-i találkozásánál az utóbbi alapján lévő habarcsos réteg folytatódott a rotunda alapozásának oldalán és tetején (10.fotó); míg a K-i érintkezésüknél az említett szintkülönbséget a döngölt alapozás szélének lejtősen történő nyesésével egyenlítették ki.

A III. periódus templomából - kétségtelen - igen kevés részletet volt már módunkban megfigyelni, ahhoz azonban

¹³² Ld. a 96. jegyzetet.

mégis eleget, hogy teljes alaprajzát a Scherer-közölte kép segítségével megnyugtatóan kisserkeszthessük. A templom hossza ezek szerint kb. 15,2 m (ebből a hajó 9,4 m), szélessége a hajónál kb. 9,6 m, a szentélynél pedig kb. 7,15 méter volt. A hajó hosszanti falainak szélessége (140 cm) különbözött a Ny-i zárófalétól, amely a szentélyfalak szélességével lehetett azonos (egyenként 110 cm). Tájolása mindössze 1°-sal tér el a rotundáétól: ÉK 20°.

A templom építőanyagát képező terméskövekből - melyeket 1934-ben jórészt még eredeti helyükön találtak meg - napjainkra már csak két tekintélyes darab maradt a szentély ÉK-i sarkánál kibontott hatalmas beásásban, másodlagos helyen. Méretük: 60x40x30 cm ill. 50x40x35 cm. A későbbi beásások miatt nem volt ugyan érzékelhető a szentély sarkainak pontos helye, mégis úgy tűnik, hogy azokat a falaknál mélyebbre alapozták,¹³³ s az alapba a rotunda tégláit felhasználták, mivel a terméskövek között sok Arpád-kori téglá is előkerült.

Az 5. szelvényben határozottan jelentkező ÉNy-i sarok alapozási árkát - s ez volt az általános - teljesen kibányászták, s a köveket elhordták a környező tanyákba vagy Fényesre.¹³⁴ Alján csak habarcsfoltokat ill. kisebb darab termésköveket találtunk, közöttük egy kicsiny féloszlop töredéket.¹³⁵ (VIII.t.7.) Említésre méltó még egy másik

¹³³ A 86. sír fölött (-60 cm) foltokban találtuk meg a kisseredett szentélyfal habarcsos alját, de a csontváz lábait a sarok mélyítésekor (-93 cm) már kidobták.

¹³⁴ Ld. a 118. jegyzetet.

¹³⁵ Ltsz.: 86.8.136.

faragott kődarab is, amely a 2. árok É-i végében, a diadalív helyén talált visszadobált téglák közül került elő, s talán keresztelőmedence töredéke lehet.¹³⁶ (VIII.t.8.)

A templom végső pusztulásának időpontját homály fedi, de az bizonyítható, hogy Gyula elestét (1566) mindenképpen, a falu elnéptelenedésének idejét tekintve¹³⁷ pedig valószínűleg a XVII. századot is bőven megérte, hiszen nem lehet véletlen, hogy a lelőhely környékét még a XIX. század elején is Kápolna-hely vagy Kápolna-halom néven tüntették föl. (7.kép)

A falu egyházának építéstörténetéről áttérve a körülötte kibontott sírok tárgyalására, először is **ásatási módszerünkről** kell néhány szót szólni. Kétségtelen ugyanis, hogy a 86 sír között meglehetősen nagy a hiányos csontvázak aránya, s ez megnehezítette az antropológiai elemzést.¹³⁸ Figyelembe kell azonban egyrészt vennünk azt, hogy - középkori templom körüli temetőről lévén szó - több száz éven keresztül temetkeztek ugyanarra a helyre, így a későbbi sírokkal minduntalan megbolygatták a korábbiakat; másrészt az ásatás anyagi háttere eleve meghatározta a hitelesítés közvetlen céljával együtt annak módszerét is. Célul pedig csak az 1934. évi ásatás helyének felkutatását, s a templom alaprajzával kapcsolatos problémák megoldását tűzhattük ki.

Ezért az 1. és 3. sz. kutatóárkainkban jelentkező

¹³⁶ Ltsz.: 86.8.133.

¹³⁷ Ld. alább, a történeti adatok összefoglalásánál (155-156. jegyzet).

¹³⁸ Farkas-Marcsik-Szalai 1991, 326.

sírokat - melyek legalább olyan sűrűséget és rétegződést mutattak, mint a 2. és 4. árokban - kénytelenek voltunk pl. visszatemetni, ahol pedig a templom alapozásának vizsgálata már nem tette feltétlenül szükségessé, ott a temető földjében csak a szántás alsó szintjéig mélyítettük szelvényeinket, megint csak érintetlenül hagyva a sírokat. A 2. és 4. sz. árok falai alá nyúló csontváz-részekre sem bonthattunk rá, mivel ott újabb sírok részletei kerültek volna elő. Az ilyen körülmények között felszedett csontanyag elemzése során talált érdekességek¹³⁹ is ráirányítják azonban remélhetőleg a figyelmet a temető teljesebb feltárásának szükségességére.

A **sírok** a templomon kívül és a III. periódus hajójának területén nagy sűrűségben és több rétegben kerültek elő. A rotundában összesen hét, az E-i körívben pedig hat sírt találtunk. (9.kép) A mai felszíntől számított mélységük 40 és 210 cm között változott. Koporsóra utaló nyomokat 15 sírnál figyeltünk meg. Mellékletet 24-ben találtunk, de közülük 15-ben jellegtelen, a középkoron belüli pontosításra alkalmatlan tárgyak (többnyire vasszegek) kerültek elő. Az egyes síroknak a templom építési periódusaihoz tartozásáról - a korszakjelölő mellékletek és relatív elhelyezkedésük alapján - a következőket állíthatjuk határozottan:

- Biztosan gepida kori a 83. sír, amely a rotunda belsejében, közvetlenül a 69. sír alatt került elő. Melléklete: két csat, vastőr, kova, vashegy és egy Traianus

¹³⁹ Uo. 338-340.

kori ezüst érem.

- Az I. periódus időszakához tartozik a 21. sír.
- A II. periódus előtti - elhelyezkedésük alapján - a 20. és a 82. sír. (Mindkettő lehet népvándorlás kori is.)
- A II. periódushoz tartozik helyzetük, s részben a mellékletek alapján a 76. ill. a 77-81. sír.
- A III. periódus előttinek mondható elhelyezkedésükből következően az 54, 58-59, 63, 69, 84-86. sír.
- A III. periódus időszakához köthető mellékletük alapján a 4. (fülesgomb: IX.t.10.),¹⁴⁰ 11. (ruhakapocs: IX.t.11.),¹⁴¹ a 25. (bronz tű: IX.t.12.),¹⁴² a 34. (csat, pártá: IX.t.3-6.)¹⁴³ és az 53. sír (kapocspár: IX.t.13.);¹⁴⁴

¹⁴⁰ Ltsz.: 86.8.69. Aranyozott ezüst.

¹⁴¹ Ltsz.: 86.8.72. Ezüstözött bronz huzalból.

¹⁴² Ltsz.: 86.8.79.

¹⁴³ Ltsz.: 86.8.82. - 86.8.85. A csat párhuzamát ismerjük pl. Gyula-Györkéről (I.t.23. és 256. jgyz.), a kaszaperi 19. sírból: **Bálint** 1938, 170. és XVI.t.1; a csúti XXXVI. sírból: **Gerevich** László: A csúti középkori sírmező. Budapest Régiségei XIII (1943) 141. 23. kép; Mohácsról: Ifj. **Fehér** Géza: Az 1949. évi mohács-csele-pataki mentőásatás. AE 82 (1955) XXXVI.t.9; a félegyházi 56. és a 62. sírból: **Bálint** Alajos: A Kiskunfélegyháza-templomhalmi temető. MFME 1956. Szeged 1956, 60, 62, 81; XI.t.1, 3, 7; XIV.t.2; Hajdúböszörmény-Vidről: **H.Fekete** Péter: Vid középkori templomának feltárása. AE 86 (1959) 86; az edelény-csebi temető 63/A sírjából: **Gábor** Judit: Középkori templom és temető az edelényi Csebi-dűlőben. A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 12 (1973) 29. 3.kép, 30; és a nyársapáti 42. ill. 179. sírból: **Benkő** Elek: A középkori Nyársapát. Studia Comitatus 9. Régészeti tanulmányok Pest megyéből. Szentendre 1980, 325, 332, 340., 10.t.7. és 19.t.5. ill. 16.t.1. és 20.t.12. - A 34. sz. sírban fekvő kisgyermek (Inf.I.) csontjai a 33. sz. sírba temetett felnőtt combcsontjai között voltak. A felnőtt az antropológiai meghatározás szerint nem nő, hanem idős (Mat.) férfi volt. (**Farkas-Marcsik-Szalai** 1991, 341.) A temetkezési szokások között ma is találkozunk olyan esettel pl. a békési reformátusoknál, hogy kicsi gyermeket nem külön sírba temetnek, hanem a nagyszülő lábaihoz.

¹⁴⁴ Ltsz.: 86.8.90. Ezüst.

elhelyezkedésük miatt a 23, 62, 65, 70-74. sír, s mindkettő alapján a 75. sír (párta, fülesgomb: IX.t.7-9.).¹⁴⁵

Az itt említett sírok tájolásainak szélső értékeit alapul véve értékeltük a többi sírt is, de az ellenőrző vizsgálatok után meg kellett állapítanunk, hogy a felállított rendszert (ENy 44'-47': gepida, ENy 47'-DNy 50': Arpád-kor, DNy 50' és annál nagyobb: késő középkor) csak hozzávetőleges megbízhatósággal szabad kezelnünk. Így csak gyanítani lehet, hogy gepida még az 54, 82. és 86. sír, Arpád-kori pedig az 57. sír. Az Arpád-kori és késő középkoriak közti átmenetbe esnek a 3, 17, 23, 41, 45, 48, 50, 60. sírok. A többi valószínűleg a III. periódus időszakából való.¹⁴⁶

A rotunda hajójában feltárt - kizárólag felnőtt férfiakhoz tartozó - hat középkori sír közül tehát csak a 63. és a 69. sír köthető egyértelműen a rotunda fennállása idejéhez, míg a többinél (35-36, 64, 66. sír) ez nem bizonyítható, s tájolásuk is inkább a III. periódus időszaka felé mutat. Az embertani feldolgozás e hat felnőtt férfira vonatkozóan azt sugallja, hogy mindegyiküket a rotunda használatának idején temették el, s feltételezi, hogy egyházi személyek lehettek. A fentiek alapján azonban ez kérdéses, hiszen az anatómiai variációk és morfológiai jellegek részletes vizsgálata - egyébként teljes összhangban

¹⁴⁵ Ltsz.: 86.8.97 - 86.8.98.

¹⁴⁶ E régészeti besorolást a koponyaméretek alapján elvégzett csoportokba osztás is megerősíti. (Ld. Farkas-Marcsik-Szalai 1991, 340-342.)

a régészeti megfigyelésekkel - is csak a 63. és a 69. sír esetében igazolta az azonos rokonsági körbe tartozást, vagyis a rotundával való egyvidejűséget (I-II. periódus).¹⁴⁷ Ebből a szempontból - másodlagos elhelyezkedése miatt - nem lehet mérvadó a 66. sír betöltéséből előkerült Arpád-kori edény oldaltöredéke ill. a rotunda Ny-i, bolygatott feléből való, ugyancsak Arpád-kori edény peremtöredéke sem.¹⁴⁸ (VIII.t.5-6.)

Az 1985. évi ásatás ismertetéséhez kívánczok még, hogy Implom József korábbi ásatásának egyértelmű nyomaival sehol sem találkoztunk. A sírok mindenütt a megszokott középkori bolygatások mértékének megfelelően kerültek elő, újkori - ásatástól elvárható rendszerességgel jelentkező - beásások sem a rotunda, sem az E-i körív területén nem voltak megfigyelhetők. E feltűnő jelenséget csak azzal tudjuk magyarázni, hogy - mint az a korábbi alaprajzból is kiderül - a templomot, különösen pedig a rotundát és E-i bővítményét Implom J. ásatása csupán felületesen érinthette. Korabeli híradásaiban mindenütt "falakról" szólt, a jelentős döngölt alapozásról vagy a templom belsejében előkerült sírokról viszont sehol sem tett említést. A régi leletanyag megmaradt része is azt bizonyítja, hogy inkább az 1985. évinél sokkal gazdagabb mellékleteket eredményező templom körüli temető területén kutathattak elsősorban; ezt pedig mi érintettük kevésbé.

¹⁴⁷ Uo. 41-42.

¹⁴⁸ Ltsz.: 86.8.92. és 86.8.42.

Mindkét ásatás hozott azonban olyan eredményeket, amelyek módosítják a középkori **Fövenyes** korai történetét is. E megfigyelések a település keletkezésének időpontját kb. 200-300 évvel korábbra vetítik vissza, mint ahogy az a fennmaradt középkori oklevelekből kiolvasható. **Fövenyes** neve ugyanis először csak 1336-ban, a pápai tizedjegyzékben bukkan föl **Fevenyes** alakban.¹⁴⁹ Ekkor és később is (egészen 1566-ig) mindvégig Zaránd megyéhez, s így az egri püspökséghez tartozott. Határpontjainak leírása Csaba felől 1394-ből, Kígyós falu felől pedig 1398-ból maradt ránk.¹⁵⁰

1420-ig az Erdőhegyi és a Fövenyesi Siket családok voltak a falu földesurai, de 1421-ben Erdőhegyi György részét zálogjogon Maróthy János szerezte meg, s 1446-ra már az egész falu Maróthy László birtoka lett.¹⁵¹ A Maróthy család kihalását (1476) követően azonban különböző birtokosok kezére került. 1526-ban pl. a fövenyesi plébánoson kívül a gyulai várnak, a Szent Móríc kápolnának és az ispotálynak is voltak itt jobbágytelkei.¹⁵² A források arról is megemlékeznek, hogy az 1527. évi tized visszatartása miatt Brandenburgi György és az egri püspök között kirobbant per egyik következménye a falura nézve az egyházi tilalom kihirdetése lett, de azután 1528

¹⁴⁹ MV I. 351; **Karácsonyi** 1896, II. 112; **Csánki** 1890, I. 731. - Az alábbiakban csupán azoknak a falura és a plébániára vonatkozó fontosabb adatoknak a felidézése következik, melyek érzékeltetik a régészeti megfigyelések hátterét, s azokat mintegy keretbe foglalják. (Bővebben ld. **Haan** 1870, 179-181; **Karácsonyi** 1896, II. 112-114.)

¹⁵⁰ BO II. 52-57; **Haan** 1870, 179.

¹⁵¹ BO II. 51-53; **Haan** uo; **Karácsonyi** 1896, II. 112.

¹⁵² **Karácsonyi** uo. 113.

virágvasárnapján mégiscsak megtartották a barkaszentelést a fővényesi templomban.¹⁵³

A falu életében az 1550-es évektől hanyatlás mutatkozott, plébániajavadalma mégis sokáig a gazdagabbak közé tartozhatott, hiszen nemcsak 1553-ban volt a plébániának még külön jobbágytelke és jobbágya, hanem ennek birtoklásáért még az 1560-as években is folyt a küzdelem. 1559-ben ugyanis a gyulai vár tisztjei lefoglalták a fővényesi plébánia, a Szent Móríc kápolna és az ispotály itt lévő telkeit, de 1561-ben ezeket a király rendeletére kénytelenek voltak visszaadni egyrészt a fővényesi plébániának, másrészt pedig Szegedy Gergely egri kanonoknak. A következő évtől 1564-ig azonban megint csak a gyulai vár rendelkezett felőlük.¹⁵⁴

Gyula török kézre kerülése (1566) után erősen megfogyatkoznak az írásos emlékek Fővényesre vonatkozó utalásai. 1589-ben még említették, sőt egy későbbi összeírás tanúsága szerint 1643-ban dézsmát is fizetett az egri püspökségnek.¹⁵⁵ 1654-ben egy részét már pusztának mondják, más részein viszont néhányan még lakhattak, mint ahogy azt egy 1729. évi tanúvallomás igazolja.¹⁵⁶ 1720-ban teljesen

¹⁵³ Uo. I. 97-98. - Ezután még 1554-1558 között is az egri püspökségnek fizették a tizedet. (Vö. uo. II. 112.)

¹⁵⁴ Uo. II. 112-113. - 1552-ben pl. csak 3, 1553-ban és 1555-ben 4-4 kapu után adóztak. Még 1560-ban is csupán hét kaput írtak össze. (Ld. uo. 113.) Az 1561. évi eseményekkel magyarázható pl. a Gyulai Gaálok azon igyekezete, hogy Fővényesen elszakítsák a maguk szántóföldjeit, rétjeit a gyulai várhoz és a fővényesi plébániához tartozó részekről. (Vö. uo. I. 217.)

¹⁵⁵ BO I. 203; GyO 443; Kristó 1981, 187.

¹⁵⁶ Karácsonyi 1896, II. 114. mikrofilmen: BmL 91/1/d doboz.

lakatlan pusztaként kapta meg Harruckern János.

Mindebből úgy látszik, hogy a falu hanyatlása megindult már Gyula végvárrá válásával egyidejűleg, ez a folyamat 1566 után minden valószínűség szerint meggyorsult, s a végső elnéptelenedés a XVII. század utolsó harmadában következett be. Megbízható népesség-kimutatásokkal ugyan nem rendelkezünk, mégis valószínű, hogy a falu a XVII. századra saját egykori létének csupán halovány árnyéka maradt. Ebben az időszakban ugyanis a szó hagyományos értelmében vett igazi "lakosságról" nem beszélhetünk, csupán néhány visszamaradt vagy újonnan idetelepült lakóval lehet számolnunk.

A történeti rész összefoglalása nem zárható le egy Fövenyessel kapcsolatos, minduntalan felbukkanó, téves értelmezésből fakadó zavaró körülmény érintése nélkül. Az Implom-féle 1934. évi ásatás eredményeire utalva ugyanis több eddig megjelent tudományos értékű munkában találkozunk pl. a "Fövenyes-Kerekegyháza", vagy a "fövenyes-kerekegyházi rotunda" elnevezéssel.¹⁵⁷ E pontatlan megjelölés először Scherer F. Gyula-monográfiájában bukkant föl. Scherer ugyanis talán Karácsonyi megyetörténetének vonatkozó részét rosszul értelmezve - esetleg Implom egyik megjegyzése alapján - úgy vélte, hogy Fövenyest a korai időkben, kerek alaprajzú templomáról, Kerekegyházának nevezték.¹⁵⁸ Az

(Az eredeti okmány helye: Országos Levéltár, a Harruckern család levéltára. P 418. Fasc. V. Nr. 30.)

¹⁵⁷ Pl. G.Molnár 1972, 33, 56, 86; Levárdy 1982, 54. ill.

Gerő László: Magyar műemléki ABC. Budapest 1984, 109.

¹⁵⁸ Karácsonyi 1896, II. 113, 177; Scherer 1938, 34.

okleveles adatok viszont világosan amellett szólnak, hogy Fövenyes és Kerekegyháza majd az egész középkor folyamán két különálló falut jelentett, s Kerekegyháza - melynek korábbi elnevezése egyébként Vadad volt - területe csak a XVI. században mint pusztát tartozott Fövenyeshez, akkor sem sok ideig.¹⁵⁹

A "Fövényesegyháza" névalak¹⁶⁰ használata is alaptalan, mivel ebben a formában egyetlen írásos forrásban sem szerepel. Előfordul a falu neve pl. **Fevenyes** (1336), **Foevenyes** (1421), **Foewenyes** (1446), **Fewenyes** (1516), **Feouenyas** (1553) stb. alakban, de "Fövényesegyháza" összetételben sohasem.¹⁶¹ Ez nem is véletlen, hiszen az - egyház(a) utótag alkalmazása nagyrészt csak a már pusztává lett, elnéptelenült, egykor templommal rendelkező helységek későbbi említéseire jellemző.¹⁶² Fövenyes esetében azonban nincs okunk egyetlen ilyen időszakot sem feltételezni. Ennek ellene mondanak mind az okleveles említések, mind pedig az előkerült régészeti leletek, melyek egyértelműen arról tanúskodnak, hogy a falu élete töretlen volt egészen a törökkorig. Így az említett névadási szokás alkalmazására itt a körülmények sem adhattak indokot.

Másrészről azt is meg kell jegyeznünk, hogy **Vadad, Kerekegyháza és Fövenyes térbeli ill. kronológiai viszonya**

¹⁵⁹ Karácsonyi uo. 112-113, 176-177.

¹⁶⁰ Dercsényi Dezső: A román kor művészete. In.: A magyarországi művészet története. (szerk. Fülep Lajos - Dercsényi Dezső - Zádor Anna) Budapest 1970, 80.

¹⁶¹ MV I. 351; GyO 12, 15, 66, 217.

¹⁶² Györffy 1987, 497-498; Kristó 1967, 29-30; Uő 1981, 34-35; Uő 1983, 450-455.

nem minden okleveles adat esetében olyan egyértelmű és problémamentes, mint ahogy az esetleg a felvázolt történeti összefoglalóból kitűnik. Az 1394. évi határjáráskor ugyanis egymás mellett fekvő két Vadad falut említettek a Csaba felőli területen.¹⁶³ 1398-ban még mindig Vadadot írtak a Fövenyes és Kigyós falu közötti részen,¹⁶⁴ de mindössze öt év múlva, 1403-ban Vadad neve helyett már Kerekegyháza elnevezéssel találkozunk.¹⁶⁵ Vadad és Kerekegyháza helyének azonosságát Karácsonyi János bizonyította egy 1525. évi oklevélben felsorolt határpontok alapján, s ennek helyességét legutóbb Jankovich Dénes is megerősítette.¹⁶⁶ 1525-ben Kerekegyháza már pusztá volt, s mint ilyen Fövenyes falu határához tartozott, 1557-ben pedig királyi adományként Gyulához csatolták.¹⁶⁷

A fentiek figyelembevételével nehéz meghatározni:

1./ Vadad hirtelen és végleges névváltozásának okát Kerekegyháza elnevezésre (1398 után Vadad neve nem bukkan fel);

2./ Vadad elnéptelenedésének időpontját és kiváltó okát (igaz, a pusztásodás tart még a XIV. században is, sőt később sem elképzelhetetlen);¹⁶⁸

3./ Vadad (Kerekegyháza) pontos térbeli elhelyezkedését

¹⁶³ BO II. 54-55; Haan 1870, 179; UB 1889, 405, 407; Karácsonyi 1896, II. 113.

¹⁶⁴ BO II. 52; Haan 1889, 405; Karácsonyi uo. 177.

¹⁶⁵ GyO 6; Kristó 1981, 54.

¹⁶⁶ Karácsonyi 1896, II. 177; Jankovich 1991, 173-174, 190-191.

¹⁶⁷ Karácsonyi uo. 122, 177., Haan 1889, 473.

¹⁶⁸ Szabó I. 1971, 140-142, 151; Kristó 1983, 452-455.

és lakosságának viszonyát Fövenyeshez képest a két falu párhuzamos létezése idején ill. Vadad megszűnését követően.

A megmaradó problémák ellenére talán mégis megkockáztatható az a feltételezés, hogy Fövenyes mellett, a vele évszázadokon át szomszédos Vadadon szintén számolhatunk - talán átépítés nélküli - kör alaprajzú templommal. Elképzelhető ugyanis, hogy míg Fövenyes esetében a falu folyamatos lakottsága miatt nem következett be névváltozás, addig Vadad megszűnése maga után vonta a korábbi település helyének pusztán maradt templomáról való elnevezését.¹⁶⁹ A "Fövenyes-Kerekegyháza" lelőhely-jelölés pontatlanságát, s egyben a két település különállását bizonyító eredményeket hozott a Békés megyei régészeti topográfiának az a része is, amely az Újkígyós 1. sz. lelőhelyhez kötötte Kerekegyháza falu helyét.¹⁷⁰ Templomának feltárását azonban megghiúsította ez ideig az a körülmény, hogy az ásatást előkészítő terepbejárásokon egyszer sem lehetett megállapítani a templom pontos helyét.¹⁷¹

Fövenyesnek a kora Arpád-kortól kezdődő töretlen folytonossága sem kétséges. Ezt a kontinuitást az 1985. évi feltárás a falu temploma egyes építési periódusainak tisztázásával és eddigiektől eltérő keltezésével egyértelműen bizonyította, de erre a következtetésre vezetett az antropológiai elemzés is.¹⁷² Fövenyes, Vadad és

¹⁶⁹ Az -egyháza utótagú névhasználatra ld. a 162. jegyzetet.

¹⁷⁰ Jankovich 1991, 191.

¹⁷¹ Szatmári I. jelentése: BMM Rég.Ad. 2004/1987.

¹⁷² Farkas-Marcsik-Szalai 1991, 340-342.

Kerekegyháza történeti viszonyát a továbbiakban csakis erről az alapról lehet vizsgálni.

III. Szentbenedek

Implom Józsefet élénken foglalkoztatta a kérdés, hogy van-e, lehet-e valamiféle összefüggés a Gyula környékén előforduló vagy azzal kapcsolatban felbukkanó néhány elnevezés (Apáti, Boldogfalva, Szentbenedek ill. Gyulamonostora) között.¹⁷³ Elsőként talán Spiegel Ignác gyulai plébános vetette fel azt a gondolatot a XVIII-XIX. század fordulója táján, hogy Szentbenedeken már Szent László király idejében kellett lennie egy egyháznak, mely valószínűleg a gyulai bencés rendház felügyelete alatt állott.¹⁷⁴ Implom J. sokoldalú irodalmi tájékozottságára és alapos terepismeretére támaszkodva tudatosan próbálta felkutatni, lokalizálni az egykori falu és templomának helyét. Bár kutatásának előzményeiről semmit sem tudunk, a ránk maradt híradásokból mégis úgy tűnik, hogy a lelőhely

¹⁷³ A probléma összefoglalását ld. **Karácsonyi** 1882, 118; **Uő** 1896, I. 180; **Bunyitay** Vince: A váradi püspökség története II. Nagyvárad 1883, 427-429; **Scherer** 1938, 38-39.

¹⁷⁴ Spiegelre utalva vagy anélkül, ezzel a véleménnyel találkozunk még a következő helyeken: **Ecsedy** Gábor: Gyulának polgári és egyházi állapota a régibb s újabb időkben. Tudományos Gyűjtemény. Pest 1832. XI. köt. 23; újabb kiadásban: Bibliotheca Bekesiensis 24. (szerk. Szabó Ferenc) Békéscsaba 1982, 32; **Komáromy** Miklós: Gyula várossáról és a hajdani Gyula várról. Nagyvárad 1834, 50; **Palugyay** 1855, 94; **Mogyoróssy** János: Gyula hajdan és most történeti és statisztikai vázlatokban. Gyula 1858, 27, 38; **Haan** 1889, 319, 437; **Pesty** 1983, 56; de maga Implom J. is többször idézte (pl. Békés 1936. aug. 23. 1-2. oldal, **Implom** 1961, 15.).

felderítésében ez alkalommal nem segítette előzetes leletbejelentés, hanem azt pusztán régészeti módszerekkel (valószínűleg főként terepjárással) sikerült megtalálnia. Korábban itt előkerült középkori leletről nincs tudomásunk.¹⁷⁵

1936-ban megjelent újságcikkeiben mindenesetre már arról tudósított, hogy napvilágra kerültek az elpusztult Szentbenedek falu templomának alapfalai.¹⁷⁶ Az újsághírek, melyek tulajdonképpen a legrészletesebb információkat nyújtották, a templom helyéről mindössze annyit árultak el, hogy az a "hajdani vízmedrekkel és hosszú dombhátakkal tagolt" szentbenedeki határban van, a benedeki iskolától "nem messze", Kimpián György 26. sz. földjén - melyet akkor Kimpián Gy. veje, Mundruczó György művelt. Amint Implom J. írta, az ásatást a Mundruczó-féle földön észlelt téglatörmelékes helyen kezdték, s nemsokára meg is találták a templom maradványait.¹⁷⁷

A templom ránk maradt alaprajza (12.kép)¹⁷⁸ az eredeti épület későbbi kibővítésére utal. Eszerint az első, korai templom kicsiny (H: kb. 10.5 m, Sz: kb. 6 m) egyhajós, románkori falusi templom képét mutatja, amelynek szentélyrésze az É-i fal felé eltolódik, s kívül félköríves,

¹⁷⁵ Még az 1935-ben készített jelentésében is csupán a Mogyoróssy által ismertetett avar sírmellékletek előkerülési helyének azonosításáról számolt be. (Ld. a 83. jegyzetet.)

¹⁷⁶ Békés 1936. aug. 23. 1-2. oldal, Uo. 1936. szept. 13. 3. oldal. - Hivatkozik még rá Scherer 1938, 39-40; Implom 1940, 51; Banner 1959, 22; Halmos 1960, 52.

¹⁷⁷ Békés 1936. aug. 23. 1-2. oldal

¹⁷⁸ Közli még Sisa 1981, I. 48. XI. tábla.

belül viszont szabálytalan patkóívvvel csatlakozik a hajóhoz.¹⁷⁹ Később ezt a templomot Ny-i irányban az eredeti falszélességnél keskenyebb falakkal megtoldották, s a bővítmény négy sarkán támpilléreket emeltek. A templom teljes hossza így kb. 17 m, szélessége pedig kb. 7,5 m lett.

Implom J. véleménye szerint a bővítésre nem sokkal az első templom felépítése után kerülhetett sor. Allítása bizonyítékaul az a megfigyelése szolgált, hogy az alapfal építési módja mindkét részen azonos volt: a kb. egy méter mélyen kiásott alap alján dögölt sárgaföld rétegre egy sor téglát raktak, erre 5-10 cm-es ugyancsak alaposan ledögölt földréteg került, majd ennek tetejét habarccsal öntötték le, melyre ismét újabb téglasort tettek. A téglasorra újabb földréteget, erre pedig habarcs nélküli téglasort helyeztek, s így haladtak fölfelé.¹⁸⁰ Implom József a templom építésének és későbbi átalakításának időpontját is a XIII. század közepére tette. Véleménye szerint az eredeti

¹⁷⁹ A tapasztalatok alapján úgy tűnik, általános érvényű követelmény, hogy a szentélykiképzés ábrázolásának ilyen (és az ehhez hasonló) sajátos jegyeket mutató formáját - bizonyító erejű adatok, s megfelelő dokumentáció hiányában - mindenképpen fenntartásokkal szabad csak kezelni. Különösen a régi ásatások esetében valószínű ugyanis, hogy azok csupán pontatlan rajzolás - esetleg felületes bontás - eredményei. (Ld. Kovalovszki 1965, 176.)

¹⁸⁰ Békés 1936. aug. 23. 1-2. oldal; Uo. 1936. szept. 13. 3. oldal. - A gyulai múzeum leltárkönyvében 55.1.1. ltsz. alatt szerepel a templom alapjából származó 4 db téгла. Méretük 30x17x5 cm volt. Nem találtam meg őket. Meg kell itt azt is említeni, hogy alább, az 1985-1986. évben végzett hitelesítő ásatás eredményeit összefoglaló részben látni fogjuk, az újabb megfigyelések nem támasztják alá teljes mértékben az alapozásra vonatkozó korábbi megállapításokat. Emellett az idézett két újságcikk leírásai sem egyértelműek az alapozás bizonyos részleteit illetően.

templomot valószínűleg közvetlenül a tatárjárást megelőző időben, míg a bővítést - éppen a "megegyező" falazás alapján - nem sokkal azt követően építhették. Az épület létének felső időhatárát ugyanakkor a történeti adatokból következtetve a török Gyulán történő berendezkedéséhez kötötte, s úgy gondolta, hogy a templom építőköveit (tégláit) a várfalak javítására hordták el.¹⁸¹

A templom körüli temetőből nem sok, de legalább 15 sírt tártak fel.¹⁸² A többszörös rátemetkezés (4-5 réteg) miatt bolygatatlan sírt nem is találtak. A mellékletek szegényesek voltak, de Implom J. szerint így is megállapítható volt, hogy a temetőt a XIII. századtól a XVI. századig használták.¹⁸³ Pénz csak a 15. sír földjéből, a láb feletti nyomban került elő: három jó állapotban lévő, átlyukasztott denár a XVI. század elejéről.¹⁸⁴

A leletanyag máig megmaradt részében található ezenkívül: az 1. sírből egy övhöz tartozó, bronzhuzalból hajlított készülékakasztó és egy bronzból préselt, átlyukasztott kerek övdísz (I.t.10-11.);¹⁸⁵ a 2. sz.

¹⁸¹ Uo.

¹⁸² Uo. ill. a leltárkönyvi bejegyzések alapján.

¹⁸³ Békés 1936. szept. 13. 3. oldal.

¹⁸⁴ Uo. - Ltsz.: 66.22.6. Implom József mindháromat II. Ulászló korához kötötte, de a legutóbbi meghatározás szerint csak az egyik sorolható biztosan ide (CNH II. 278 C, Huszár 812.), míg a második II. Lajos (CNH II. 306 A, Huszár 841.), a harmadik pedig a kettő közül valamelyik uralkodó denárának korabeli hamisítványa. Valószínűleg ezeket az érmekeket említik egy későbbi jelentésben is. (Ld. BMM Rég.Ad. 137/1959)

¹⁸⁵ Ltsz.: 66.22.1-2. - Ugyancsak az 1. sírhoz tartozott még egy gótikus "I" betűsorral díszített csatlemez is. (Vö. Bálint 1938, 149.)

gyermeksír fejéről legalább 7 db préselt, több helyen átfúrt, közepén pontokból álló stilizált virággal és gyöngykörrel ékesített pártadisz (I.t.7a-e.);¹⁸⁶ a 13. sírból pedig egy középkori edényperem darabja és néhány bronztöredék.¹⁸⁷ Bálint Alajos tárgykartonjainak jóvoltából fényképről ismerünk továbbá egy lemezén nyolc tagból álló gótikus I betűsorral díszített, trapéz alakú csattesttel rendelkező övcsatot; egy másik csatkarikát, melyet bronzhuzallal sűrűn körültekercseltek; egy 35x30 mm nagyságú, mélyített levélalakokkal díszített, közepén átfúrt, gótbetűs ("...ie" végződésű) felirattal ellátott kettős lemezű szíjbujtatót; szegecsekkel felerősített 4 db övlemezt ill. egy harmadik, ugyancsak lemezes, de téglalap alakú csattesttel rendelkező övcsatot. Az utóbbi kivételével - amely a 9. sírból származott - valamennyi a 7. sírból került elő.¹⁸⁸

Az 1936. évi ásatás tehát felderítette az egykori Szentbenedek falu helyét, s bizonyította azt a korábbi feltételezést, hogy a településnek - nevéből következtetve - templommal is kellett rendelkeznie.¹⁸⁹ Ennek alaprajzát, építési periódusait többé-kevésbé tisztázták, a feltárt sírok és mellékletek segítségével korát és használatának

¹⁸⁶ Ltsz.: 66.22.3. - Ide tartozott még két párizsi kapocspár. (Ld. Bálint Alajos tárgykartonjait: BMM Rég.Ad. 2009/1988.)

¹⁸⁷ Ltsz.: 66.22.4. ill. 66.22.5. - Az utóbbit a leltárkönyv darabokra tört pecsétgyűrűnek határozza meg, de ezt megállapítani már nem lehet.

¹⁸⁸ Ld. a 108. jegyzetet.

¹⁸⁹ Ld. a 174. jegyzetet.

időtartamát meghatározták.

A régi megállapítások mérlegelése és a megmaradt ismeretanyag bővítése azonban elkerülhetetlenné tette a szentbenedeki templom újrafeltárását. Az 1936. évi ásatás helyének azonosításában az a Mundruczó György volt segítségünkre 1985 tavaszán, akinek nevét már Implom József is említette a korabeli újságcikkeiben.¹⁹⁰

A lelőhely Gyulától DNy-ra, a Szentbenedek dűlő É-i szélén, a Békéscsabai AG II. sz. telepétől ÉK-re található. Ezen a részen egy ÉNy-DK-i irányú, széles és a felszínből csak kissé kiemelkedő, mindkét hosszanti oldalán egykori vízmederrel vagy vízállásos területekkel határolt dombhát húzódik, melynek középső szakaszán kb. 600x400 méteres körzetben előforduló Arpád-kori és késő középkori edénytöredékek mutatják az elpusztult falu kiterjedését. A falu ÉK-i szélének nagyjából a közepén halvány sárga foltban elvétve megfigyelhető embercsontok és középkori tégladarabok jelezték a templom helyét.¹⁹¹ (13.kép)

Az 1985. augusztus 21-e és 30-a között végzett első **hitelesítő ásatás** során négy kutatóárokkal és három szelvénnnyel részben újra feltártuk a templom alapjait, a templom körüli temetőből pedig 22 sírt.¹⁹² Bár a templom teljes alaprajza a régi rajz (12.kép) segítségével

¹⁹⁰ Szatmári I. jelentése: BMM Rég.Ad. 1830/1986. és ld. a 177. jegyzetet.

¹⁹¹ Az 1985. évi ásatást közeli tereppontok hiányában itt is Boldog Ferenc volt szíves bemérni.

¹⁹² MNM Rég.Ad. XII. 103/1986; BMM Rég.Ad. 1841/1986; EFM Ad. 1106-86; Rég.Füz.I. Ser.1. No.39. 1986, 91.

kiszerkeszthető volt, 1986. augusztus 6-a és 12-e között második ásatásunk alkalmával megbízhatóvá is tettük azt. Ekkor tártuk fel a 4-8. sz. szelvényünkkel a szentély D-i felét, a két Ny-i és az E-i támpillér helyét ill. a 23-25. sírt.¹⁹³ (14.kép) Míg tehát 1985-ben célunk a hitelesítéssel a templom helyének ásatással történő azonosítása ill. az eddig ismert alaprajzon látható részletproblémák (pl. szentélyforma) esetleges ellenőrzése volt, addig 1986-ban a feltárt terület bővítésével az alaprajz megbízhatóságának növelésén kívül elsősorban építéstechnikai és a templom keltezésével kapcsolatos kérdésekre igyekeztünk válaszokat keresni.

Újabb feltárásaink természetesen messze állnak a teljességtől, azt azonban ez esetben is megállapíthatjuk, hogy Implom József korábbi felmérése - a templom alaprajzát illetően - nagy vonalakban hűen tükrözi a valóságot, helyenként viszont pontatlanságról árulkodik. Kiderült például, hogy a **szentély belül szabályos patkóívvvel zárult**. Megtaláltuk a korai templomhoz és a későbbi bővítményéhez tartozó alapfalakat is, de - szemben Implom J. híradásával - azt tapasztaltuk, hogy építéstechnikailag ezek nagy mértékben **különböznek** egymástól. Implom József az építési periódusok keltezésénél éppen ezek egyformaságát vette alapul.¹⁹⁴

A templomra vonatkozó ismereteink - legutóbbi

¹⁹³ MNM Rég.Ad. XIII. 155/1987; BMM Rég.Ad. 1993/1987; EFM Ad. 1161-87.

¹⁹⁴ Ld. a 180-181. jegyzetet.

megfigyeléseink alapján - az alábbiakban foglalhatók össze.

I. periódus. Az első időkben a falnak kicsiny, zömök, egyhajós, belül patkó- kívül félköríves szentélyzáródású temploma volt. Ebből napjainkra már csak a szántás alatt megfigyelhető alapozás maradt meg. Járószintet sehol sem találtunk, felmenő falainak építőanyagára is csak a felszínen gyűjthető, és az alapjában lévő téglából következtethetünk. Az alapozásba az idők folyamán sok helyen beleástak, a kevésbé bolygatott helyek megfigyelése ill. az alapozás átvágása alapján (A-B, B-D, G-H metszet) azonban rekonstruálni lehetett annak készítmódját. (15.kép)

Ezek szerint a mai felszín alatt átlagosan 120 cm mélyen lévő, lekerekített sarkú alapozási árok aljára 35-40 cm vastagságban sárgásfekete agyagot döngöltek, erre pedig lapjukon nyugvó darabtéglákat fektettek egy rétegben. (11.fotó) Fölfelé haladva ezután az ilyen téglasorok és a közéjük döngölt földrétegek váltogatják egymást.¹⁹⁵ Az átvágások metszeteiben csak egy sor téгла maradt meg, de az 5. és a 8. szelvényben a beásások által kevésbé érintett részekben 4-4 téglasort is megfigyelhattunk. A 8. szelvényben pl. a templom alapozásába 41 cm-re mélyedő egyik kincskereső gödör kibontása után a beásás szélén (annak aljáig) a következő alapozási rétegek váltak láthatóvá: a felszíntől számított 55 cm mélyen kezdődött a legfelső téglasor, ez alatt 10 cm-es döngölt földréteg, újabb téglasor, 5 cm-es

¹⁹⁵ Az ásatáson előkerült téglák méretei csak kevésbé térnek el egymástól: 30x18x6 cm, 30x17,5x5 cm, 29x17x4,5 cm, 29x17,5x5 cm, ?x18x4,5-5 cm, ?x17,5x5 cm, ?x14x5,5 cm.

döngölés, megint téglá, 6 cm-es döngölés és ismét téglasor következett - 96 cm-es bontási szintig. (12.fotó)

A szentély belsejének DK-i részén nagyobb, összefüggő habarcsos felületet bontottunk ki, melynek tetején téglák lenyomatát figyeltük meg (oltáralapozás?). Az e mellett húzódo 30-40 cm széles árok - amely mintegy megfelel keresztirányban a szentély belső területét, s két végén ill. középen bemélyed - funkcióját nem tudjuk eldönteni. Korábban betöltésének lazaságából ítélve úgy véltük, hogy Implom J. egyik kutatóárkát találtuk meg, s e módszernek (hogy ti. nem tárták fel az egész szentélyt, hanem annak csak a belső átmérőjét nézték meg egy kis árkocskával, a többit pedig egyszerűen kiserkesztették) tulajdonítottuk a régi alaprajz pontatlan szentélyformáját. A fent említett oltáralapozás azonban bizonytalanná tett bennünket e kérdésben.

A templomhajó belsejét idő hiányában nem tudtuk teljesen feltárni, pedig ez több szempontból is fontos lett volna. Így pl. eldöntetlen, hogy temetkeztek-e ide, s ha igen, milyen mellékletekkel. A templom építéstörténetének tisztázásában ez nélkülözhetetlen momentum. Másrészt a 2. szelvény Ny-i széle mentén habarcsos beásás részleteit figyeltük meg, amelynek épületszerkezeti funkciója is lehetett, hiszen nem egy korai falusi plébániatemplomnál megtaláljuk a nyugati karzattal összefüggő fal- vagy pilléralapozást. (Pl. Kardoskút-Hatablak,¹⁹⁶ Berettyóújfalu-

¹⁹⁶ Méri 1964, 6. és 2. kép.

Andaháza,¹⁹⁷ Rakacaszend¹⁹⁸) A szentbenedeki templom itteni beásásának töltésében két, kemény kőzetből egyszerűen faragott kődarab hevert, az egyiken habarcsréteg alatt előzőleg a kőre olvadt repedezett zöld színű üveges réteg is látható.¹⁹⁹

Az egész templom területén, de mindig másodlagos helyről előkerült vakolatos tégladarabokból arra következtethetünk, hogy az épület szerénysége ellenére minden bizonnyal díszes lehetett, mert falait fehérre meszelték, s a néhány barna festésű töredékből ítélve azt ki is festették.²⁰⁰

Az első templom hossza 10,25 m (ebből a hajó 7,40 m), szélessége pedig 6 m volt. A hajó alapfalainak szélességét ugyanakkor átlagosan 125 cm-nek, a szentélyét pedig a hossz tengelyben 90 cm-nek mértük. A szentély kissé nyújtott, szélessége a diadalívnél mindössze 1,70 m, hossza 2,75 m volt. Legnagyobb szélessége középtájon: 2,25 m. Tájolása DK 12°, tehát 4°-sal tér el a mai K-i iránytól D felé.

II. periódus. A korai templom kicsinysége (belmérete csupán 5x3,5 m - 17,5 m² volt) idővel indokoltá tette az épület befogadóképességének növelését. Ezért később a Ny-i zárófalát lebontva, hosszanti falaihoz a gótika jegyeit mutató bővítményt építettek. Az új épületrész ÉNy-i és DNy-i sarkait haránttámpillérekkel ill. a korábbi és az új falak

¹⁹⁷ Mesterházy 1969, 92. 2.kép. - Bár ennek ilyen funkcióját a szerző vitatja. (Uo. 96-97.)

¹⁹⁸ Pálóczi-Horváth 1984, 122. 13.kép.

¹⁹⁹ Ltsz.: 86.7.36-37.

²⁰⁰ Ltsz.: 86.7.38, 86.33.1, 86.33.19-20.

csatlakozásait egy-egy oldaltámpillérrel erősítették meg. A támpilléreket nem számítva a templom hossza ezáltal 15,50 m, szélessége pedig - mivel a bővítmény nem szabályos négyszög - az új Ny-i zárófalnál 6,10 m ill. a régi falakhoz történt csatlakozásnál 6,30 m lett.

A II. periódus alapozási árkanak szélessége fönt 85-100 cm között mozgott, de lefelé mindkét oldala részsütosan szűkült össze, így a legalján néhol már csak 60-65 cm volt. (15. kép: 2. árok Ny-i fala) Mélysége megegyezett az I. perióduséval, de készítési technikája merőben eltért azétól. Itt ugyanis az alapozás legaljára először 10-15 cm vastag habarcsos, téglatörmelékes réteget terítettek, ezt 4-8 cm-es földréteggel dörgölték le, majd e két fajta réteg váltogatásával haladtak fölfelé. (13.fotó) A bővítmény alapozásában lévő téglatörmelék között talált vakolatos darabok bizonyítják, hogy az I. periódus Ny-i zárófalából kikerülő bontási anyagot dolgozták be az új alapba.

A két Ny-i saroktámpillér alapozása mind mélységét, mind pedig szerkezetét tekintve megegyezett a bővítményével. (14.fotó) Az oldaltámpillérek közül csak az északira ástunk rá, melynek csupán az aljáig kiszedett alapozási gödrét találtuk meg. Így is kiderült azonban, hogy ez mintegy 50 cm-rel sekélyebb volt, mint a fal alapozása. A támpillér helyére kijelölt 5. szelvényünk más eredménnyel is szolgált, mivel megmutatta a régi és új falak toldásának módját. A bővítmény falát ugyanis nem egyszerűen a régi periódus sarka mellett húzták fel, hanem az alaposabb falkötés érdekében

még az új alapárkot is bekapcsolták a régi alapozásba, kb. 1 méteres szakaszon kiásva ezzel a korábbi templomsarkot. (15.fotó) Ásatási megfigyeléseink arról is tanúskodnak, hogy a régi alaprajz a D-i oldaltámpillér helyének jelölésében nem egészen pontos. A 2. sz. kutatóárkunk ide eső részében ugyanis ennek nem találtuk nyomát, valószínű tehát, hogy az oldaltámpillérek szimmetrikusan helyezkedtek el.

A templom körüli temetőnek elenyésző részét ismerjük. Az 1936. évi ásatás megmaradt leletanyagát 1985-ben és 1986-ban csak 25 újabb sír feltárásával gazdagíthattuk. A temető képe a középkori templom körüli temetők általános jellemzőit tükrözi. A sírokat itt is nagy sűrűségben, egymás fölött több rétegben találtuk, s ez a templom ill. a temető huzamos időn át történő használatára utal.

A dél-alföldi egyházépítészeti kutatottsága sajnos napjainkban nem teszi még lehetővé, hogy pusztán az épületek megmaradt alapjaiból, építéstechnikájából, átépítési megoldásaiból - ha egyáltalán voltak ilyen általánosítható törvényszerűségek - következtetni lehessen a templomok építésének vagy fennállási szakaszainak idejére. Ehhez mindig nagy segítséget nyújthatnak az egyes sírokból előkerülő mellékletek. Az Implom József által feltárt sírok elhelyezkedéséről semmit sem tudunk, csak a megmaradt leleteket vehettük számba. A legutóbb kibontott 25 sírból 15 melléklet nélküli volt, a fennmaradó 10 közül pedig mindössze 5 sír szolgáltatott régészetiileg többé-kevésbé korhatározó leletanyagot.

Az 1. sírban bronz fülesgomb,²⁰¹ a 10, 11. és 25. sírban apró, meglehetősen töredékes préselt bronzlemezék ill. üvegpaszta gyöngyök (XI.t.16-17, 20; 18-19; 22.),²⁰² a 20. sírban pedig Zsigmond király parvusa²⁰³ került elő. A leletanyag többi részét az egész középkorra jellemző koporsószegek, vagy csak relatív kronológiát adó, sírbetöltésekben talált tárgyak képezik. Az utóbbiakhoz tartozik két késő középkori cserép a 19. sír, egy Arpád-kori edényből származó oldaltöredék a 23. sír, s egy bronzlemezke (XI.t.21.) a 24. sír földjéből.²⁰⁴

A lelőhelyről eddig előkerült leletanyagban nincs Arpád-kori sírmelléklet, de ez valószínűleg a temető nagyon alacsony feltártsági fokával magyarázható. A faluhely egész középkoron át történő lakottságát (beleértve az Arpád-kort is) igazolja ugyanis a felszínen gyűjthető kerámia leletek összetétele (XI.t.1-15.).²⁰⁵ Ezenfelül a templom I. periódusának alaprajza szintén a korai időkre mutat, de ehhez azt is hozzá kell tennünk, hogy építése közelebbi időpontjának meghatározásához nem áll rendelkezésünkre egyetlen biztos támpontot jelentő lelet sem. Kétségtelen azonban, hogy Implom József korábbi XIII. századi keltezését, meggyőző bizonyítékok és érvelés hiányában nem tarthatjuk kellően megalapozottnak. Ezért a templom I.

²⁰¹ Ltsz.: 86.7.39.

²⁰² Ltsz.: 86.7.40-41; 86.7.42-43; 86.33.18.

²⁰³ Huszár 583; Huszár Lajos: Kiadatlan középkori magyar pénzek. FA VI (1954) 117. Nr. 7. - Ltsz.: 86.7.47.

²⁰⁴ Ltsz.: 86.7.45., 86.33.16-17.

²⁰⁵ Ltsz.: 86.7.1-2, 86.7.6, 86.7.12, 86.7.15, 86.7.22-23, 86.7.31, 86.33.2-4, 86.33.7, 86.33.10, 86.33.13, 86.33.15.

periódusával kapcsolatban kitekintést kell tennünk a magyarországi patkóíves szentélyű templomok kutatása területén.

Elsőnek Gerevich Tibor foglalkozott e templomtípussal. A nyitrai, podolini és a nádasdi templom alapján ezt jellegzetesen későromán (XIII. századi) alaprajzi formának tartotta.²⁰⁶

Húsz évvel később Nagy Emese a középkori Gercse falu templomát - a falu 1212-ből származó első említése és részben a nádasdival való hasonlósága miatt - szintén a XIII. századra keltezte, s ezzel Gerevich felfogását támasztotta alá a típus XIII. századi megjelenéséről.²⁰⁷ A patkóíves templomok sorában ő említette meg először a herencsényi mellett a szentbenedeki templomot. Építési idejüknek egyaránt a XIII. századot fogadta el. A Scherer közölte alaprajzból ítélve a szentbenedekivel kapcsolatban megjegyzi azonban, hogy mivel ott "nem szabályos patkóalakról van szó", ezért szorosan véve nem sorolható ebbe az alaprajzi típusba.²⁰⁸ Kitér ezenfelül Scherer Ferenc állítólagos "feltételezésére", amellyel 1938-ban az alaprajz furcsaságait próbálta - tegyük hozzá, nem kis erőltetettséggel - megmagyarázni, sajnos éppen a rosszul értelmezett fővenyesi templom alaprajzából kiindulva.²⁰⁹

²⁰⁶ Gerevich Tibor: Magyarország románkori emlékei. Budapest 1938. 31.

²⁰⁷ Nagy Emese: A középkori Gercse község temploma. Budapest Régiségei XVIII (1958) 549, 554, 557, 559.

²⁰⁸ Uo. 559.

²⁰⁹ Uo. - Hivatkozása pontatlan, ellenőrizni nem lehetett.

A patkóíves templomok keltezése és elterjedése kérdésében Valter Ilona ácsi templomfeltárásának publikálása jelentett előrelépést.²¹⁰ Gyűjtése során ugyanis jónéhány patkóíves falusi templomot talált a Felvidék Ny-i részén, a Vág és a Nyitra völgyében, s ezek segítségével kimutatta, hogy e templomtípusnak egy korábbi, XII. századi csoportjával is számolni kell ezen a vidéken. Az ácsi templom I. periódusát is ide sorolta.²¹¹ A kutatás akkori helyzete alapján úgy tűnt, hogy a patkós templomtípus főként Észak-Magyarországon fordul elő, mintha a legkorábban itt terjedt volna el. Nem került el azonban figyelmét, hogy "az Alföld DK-i végében, Orosháza, Gyula környékén" ugyancsak előfordul ez a típus, s itt a gellértegyházi és a szentbenedeki templomra utalt.²¹²

A kutatástörténetben újabb állomásnak Horváth Ferenc csengelei ásatásának feldolgozását tekinthetjük.²¹³ A szerző korábbi vélemények egyes részeit vitatva, másrészt újabb - s elsősorban dél-alföldi - ásatási eredményekre hivatkozva a típus megjelenését már a XI. századig vezeti vissza, sőt feltételezi egy egészen korai, XI-XII. századi dél-alföldi csoport meglétét is (Pusztaszer, Szőreg, Gellértegyháza).²¹⁴

A szentbenedeki templommal kapcsolatban egyaránt megkérdőjelezi annak XIII. századi keltezését és a szentély

²¹⁰ Valter Ilona: Az ácsi református templom feltárása. AE 90 (1963) 282-289.

²¹¹ Uo. 286-288.

²¹² Uo. 287.

²¹³ Horváth Ferenc: Csengele középkori temploma. MFME 1976/77-1. Szeged 1978, 91-126.

²¹⁴ Uo. 119-120.

patkóíves voltát is, de ítéletének felületességét az is bizonyítja, hogy az ásatást Scherer Ferenc nevéhez köti.²¹⁵ A típus elterjedésének irányát Valter Ilona elképzelésével éppen ellentétesen határozza meg. Szerinte csak a legkésőbbi területi előfordulása esik a Felvidékre, s úgy véli, hogy a legkorábbi patkóíves alaprajzi megoldások eredetét - a tarnaszentmáriai ill. a Gellértegyházán és a Berettyóújfalu-Andaházán feltárt templomok alapján - valószínűleg bizánci területen kell keresnünk.²¹⁶

Feltételezése a csengelei templomra vonatkoztatva azonban kétségtelenül ellentmondásba ütközött, s ennek feloldására tett javaslata sem problémamentes. Elismeri ugyanis, hogy a templom körüli temetőből csak XIII. századi vagy annál későbbi leletek kerültek elő, viszont ragaszkodik az alaprajzi megoldás e formájának egységesen korai keltezéséhez. Ugy véli tehát, hogy a templomot valószínűleg még 1241 előtt építhették, de a korai szakaszban nem temetkeztek köré, s erre csak a XIII. század végétől került sor.²¹⁷ Nehéz azonban elképzelni, hogy a templom felépítése nem vonta maga után mindjárt a temetkezések megkezdését is. A probléma annál inkább érdekes, mivel Szentbenedeken sincs eddig kora Arpád-kori sírmelléklet. Azt sem szabad viszont figyelmen kívül hagynunk, hogy az itteni feltárás korántsem volt olyan mértékű, mint Csengelén.

²¹⁵ Uo. 118-119. és 87. jegyzete. - Kritikátlanul kezeli továbbá Nagy Emese hivatkozását is. (Ld. uo. és e munka 209. jegyzetét.)

²¹⁶ Uo. 120. 89. jgyz.

²¹⁷ Uo. 120.

A patkóíves típussal kapcsolatban más megközelítésből, ugyancsak a korai felbukkanás véleményére jutott később Parádi Nándor is. Szerinte a patkóíves szentély a XI. század közepén a körtemplomoknál is előfordul.²¹⁸

Az 1984-ben megjelent tanulmányában az eddigi eredményeket értékelve és tovább bővítve Pálóczi-Horváth András igyekezett köztes mederbe terelni elsősorban az elterjedést érintő szélsőséges nézeteket.²¹⁹ Elfogadja a patkóíves szentélyű alaprajzi típus korai, XI. századi megjelenését, de jogosan hívja fel a figyelmet arra, hogy a már igencsak megnövekedett számú patkóíves templom ismerete sem elegendő az elterjedési folyamat rekonstruálásához.²²⁰

E témához a szentbenedeki ásatások tanulsága alapján azt a megjegyzést fűzhetjük, hogy valószínűleg nem ez az egyetlen példa a pontatlan felmérésre. Itt elsősorban a régi ásatásokból ismertté vált félköríves templomalaprajzokra kell gondolnunk, hiszen a háború előtti ásatási módszereket tekintve nem zárhatjuk ki annak lehetőségét, hogy ezek egy része valójában patkóívvel zárult.

²¹⁸ Holl Imre - Parádi Nándor: Das mitttelalterliche Dorf Sarvaly. Fontes Arch. Hung. 1982, 20-22.

²¹⁹ Pálóczi-Horváth 1984.

²²⁰ Uo. 127. 11. jgyz. - A teljesség kedvéért a kutatástörténeti részhez kívánczik még Valter Ilona legutóbbi véleménye, melyben elfogadja a patkóíves szentélyű templomok XI-XII. századi csoportjának elkülönítését az Alföld déli részén, viszont a felvetődött esetleges bizánci eredet szerint erősen megkérdőjelezhető. Vö. Valter Ilona: Középkori egyházi épületeink kutatása. In.: Középkori régészetünk újabb eredményei és időszerű feladatai. (szerk. Fodor István, Selmeczi László) Budapest 1985, 330. - 1988 őszén feltártunk egy másik patkóíves szentélyzáródású falusi templomot is a Murony 25. sz. topográfiai lelőhelyen.

A kutatástörténet eredményeit figyelembe véve ezek után a szentbenedeki templom alaprajzát és keltezését illetően a következő megállapításokat tehetjük.

A legutóbbi feltárás egyértelműen bizonyította a szentély patkóíves kiképzését. Az egykori épület alaprajza rokonítható a szakirodalomban eddig idézett patkóíves szentélyzáródású templomok jó részével, de arányait s a szentély belső terének nyújtottságát tekintve pontos megfelelője nincsen - ez azonban nem is várható. Szerkezetileg mindenesetre pontosan illeszkedik a patkóíves szentélyű templomok sorába. Keltezése egyelőre bizonytalan, erről csupán annyit mondhatunk, hogy építése az Arpád-kor folyamán történt, sőt az újabb kutatások (korai dél-alföldi patkóíves csoport) egyáltalán nem zárják ki annak lehetőségét sem, hogy itt is XI. vagy XII. századi időpontra gondoljunk. Ezt néhány - bár más alaprajzi formákat képviselő, de földrajzilag igen közeli, s bizonyíthatóan korai templomépítkezés is megerősíti (pl. Gyula-Fővenyes, Gyula-Szeregyháza, Kardoskút-Hatablak,²²¹ Dombegyház-Vizesmonostor,²²² Vésztő-Mágor,²²³ Gerlamonostor,²²⁴ Csökmő-Peterd²²⁵ és valószínűleg Gyula-Györke²²⁶). Végleges és

²²¹ Méri 1964, 7-8.

²²² Rég.Füz.I. Ser.1. No.22. 1969, 57; Juhász Irén: A vésztői Csolt-monostor faragott kövei. Békés Megyei Múzeumok Közleményei 2. Békéscsaba 1973, 123. 1. jgyz., **ÜB**: Freilegung der Arpadenzeitlichen Kirche in Dombegyház-Vizesmonostor. MFME 1971-2. Szeged 1974, 183-186.

²²³ **ÜB** 1980, 445.

²²⁴ Rég.Füz.I. Ser.1. No.38. 1985, 98-99; Jankovich 1991, 180-190.

²²⁵ Szatmári I. ásatása 1986, 1988. - Peterd 1330 körül már elpusztult falu lehetett. (Vö. Györffy 1987, 512.)

határozott véleményalkotáshoz azonban elengedhetetlen a nagyobb területre kiterjesztett régészeti feltárás.

Sajnos nemcsak az I. periódus, hanem a **bővítés időpontjának** meghatározásával is gondjaink vannak. Részeredményként viszont bebizonyosodott, hogy Implom József keltezésének kiindulópontja nem helytálló. Kétségtelen tény ugyanis, hogy a bővítmény alapozási technikája merőben eltér a korai periódusétól, Implom J. pedig éppen ezek megegyező volta alapján következtetett arra, hogy a bővítésre nem sokkal az első templom építése után került sor.²²⁷ Emellett az I. periódus románkort idéző alaprajzához viszonyítva a bővítmény támpilléres megoldása is egy későbbi időszakra, a gótika korára utal.

Meg kell azonban jegyeznünk, hogy e művészeti korok egyes stílusjegyeinek dél-alföldi kronológiájához - korai műemlékek hiányában - viszonyítási alappal úgyszólván nem rendelkezünk. A szentbenedeki támpilléres bővítéshez hasonló megoldással találkoztunk például a Telekgerendás 8. számú topográfiai lelőhelyen végzett ásatásunkon, de a keltezés ott sem határozható meg pontosan, csupán az valószínű, hogy a telekgerendási II. periódus a XV. század előtt épült.²²⁸

A szentbenedeki átépítés időponthoz kötésében talán a legtöbbet segíthetett volna az a három sír (19, 23, 25. sír), amelyeket a bővítmény alapozása alatt tártunk fel

²²⁶ Ld. alább, az 1936. évi ásatás értékelését.

²²⁷ Ld. a 181. jegyzetet.

²²⁸ A lelőhely azonos az elpusztult középkori Kétsopron falu templomhelyével. Szatmári I. ásatása 1986. (Ld. Szatmári 1988.)

(16.fotó), de régészetileg egyértelműen szűk időszakhoz köthető lelet ezekből nem került elő. A 19. sír bordái között és a jobb könyökénél talált két apró edénytöredékből csak annyi állapítható meg, hogy késő középkoriak, a 23. sír betöltésében pedig egy Arpád-kori cserép volt.²²⁹ Nem könnyebb meghatározni a 25. sírből előkerült, igen rossz megtartású bronz lemezkének pontos korát sem (XI.t.22.).²³⁰ Késő középkori (XIV-XV.sz.) sírokban ez nem különösebben jelentős tárgytípus; hasonló s még jobb állapotban megmaradt darabok a 11. sír mellékletei (XI.t.18-19.).²³¹

Mindebből kitűnik, hogy régészeti módszerekkel a templom ilyen csekély feltártsági foka mellett könnyelműség lenne az építkezések idejének közelebbi meghatározása. A történeti adatok is meglehetősen szűkszavúak és elégtelenek ahhoz, hogy ebben segítségünkre lehetnének. Egy 1526-ból ránk maradt adat szerint ugyan Szentbenedek a népesebb települések közé tartozott,²³² de önmagában ez is csak azt sejteti, hogy ekkor már valószínűleg a kibővített, nagyobb befogadó képességű templomot használták. Az épület pusztulása a falu elnéptelenedésével, a XVI. század közepén kezdődhetett, későbbi sorsáról nincs adatunk.

A templom feltárása mindenesetre kb. két évszázaddal régebbi időig segítette visszavezetni a falu történetét, mint ahogyan az a fennmaradt írott forrásokból kiolvasható.

²²⁹ Ld. a 204. jegyzetet.

²³⁰ Ltsz.: 86.33.18.

²³¹ Ltsz.: 86.7.43.

²³² Karácsonyi 1896, II. 312.

Neve ugyanis először csak 1403-ban bukkan fel **Zenthbenedwk** alakban.²³³ 1403-1542 között a gyulai uradalom tartozéka. 1526-ban a népesebb falvak közé tartozott, de Csipes A. szerint ekkor sem érte el lakosainak száma a 100 főt.²³⁴ Elnéptelenedésének közelebbi időpontja bizonytalan, mindenestre az 1550-es években következett be. Karácsonyi J. ezt 1552-re tette, s a török előrenyomulásával magyarázta, Haan L. viszont - igaz hivatkozás nélkül - említi, hogy 1556-ban Mágocsi Gáspár a falut közmunka teljesítésére kényszerítette a vár számára²³⁵ Azt azonban már Haan Lajos is megállapítja, hogy 1561-ben a falu területe pusztá (deserta).²³⁶ Karácsonyi J. több adatot említ, melyekből kitűnik, hogy több egymást követő birtokos igyekezete is hiábavalónak bizonyult a falu benépesítésére az 1550-es és 1560-as években.²³⁷

A fejezet elején említett történeti vonatkozású kérdésre, hogy tudniillik van-e összefüggés Szentbenedek mint földrajzi helynév és a sokat emlegetett Gyulamonostora

²³³ GyO 6; **Kristó** 1967, 48; **Üö** 1981, 53; - Haan Lajos tévedett, amikor úgy vélte, hogy a falut másképpen Benedekkegyházának is nevezték, hiszen az idézett 1418. évi oklevélben a két elnevezés két különböző településre utal. (Ld. **Haan** 1889, 319. ill. BO I. 45-46., GyO 10.

²³⁴ **Karácsonyi** 1896, II. 312; **Csipes** 1976, 18. - Haan L. úgy tudta, hogy 1527-ben 11 család lakott itt. (Vö. **Haan** 1889 127, 319.

²³⁵ **Karácsonyi** uo; **Haan** 1889.319.

²³⁶ Uo. - Szentbenedeket a gyulai uradalom 1560. év urbáriumában is "desertae per Turcas"-ként említik. (Ld. GyO 327.

²³⁷ **Karácsonyi** 1896, II. 312. - A falu történetét tárgyalta még az idézetteken kívül **Haan** 1870, 132. ill. további adatokat közöl **Kristó** 1967, 57, 67; **Üö** 1981, 77, 84, 90; **Csipes** 1976, 21; **Káldy-Nagy** 1982, 54.

egyházához társított bencés befolyás között e vidéken, az eddigi kutatások természetesen nem adhattak konkrét választ. Az egyes szerzők különböző súlypontosítású értékelései - újabb történeti adatok hiányában - továbbra is csak feltételezések maradtak. Egyrészt az óvatosabb állásponttal találkozunk, mely szerint Szentbenedek neve egyszerűen csak a falu templomának védőszentjére utal, mások véleménye szerint viszont Szentbenedek neve a bencésnek vélt Gyulamonostora rendalapítójának nevét őrizte meg.²³⁸ Későbbi írásaiban Implom J. is az utóbbi állásponton volt.²³⁹

IV. Györke

Implom Józsefnek a középkori falvak feltárásában mutatkozó tervszerűségét bizonyítja, hogy többek között az elpusztult Györke falu templomának felkutatását már 1934-ben és 1935-ben is célul tűzte ki.²⁴⁰ Első lépésként 1934-ben sikerült a lelőhelyet azonosítania,²⁴¹ de az ásatással még mintegy két évet várnia kellett. Közvetlenül a szentbenedeki ásatást követően, még 1936-ban - valószínűleg szeptember 7-e és 12-e között - került sor azután a falu templomának feltárására.²⁴²

²³⁸ Karácsonyi uo. 311; Gyula városképi... 1953, 48-49; Pesty 1983, 56. és 127. jgyz. - Gyulamonostora problémájához ld. Jankovich 1982, 421-425.

²³⁹ Implom József: Gyulai városismertető (öt városnéző séta). Gyula 1968, 6; Uő 1973, 6.

²⁴⁰ Békés 1934. júl. 29. 1-2. oldal; Uo. 1935. jan. 3. 1. oldal.

²⁴¹ BmL pm.i. 687/1926. itsz. csomagban 2707/1935. sz. irat.

²⁴² Békés 1936. szept. 13. 3. oldal; Implom 1940, 51; Gyula

Történetíróink is több helyen megemlékeztek korábban a téglás-köves **györkehelyi dombról**, melyet kincskeresők már sokszor megástak. Implom J. szerint Mogyoróssy J. úgy tudta, hogy a múlt század első felében találtak itt egy terméskőből és téglából épített "sírboltot" sok embercsonttal; ill. egy "keresztelő kutat" is, mely "több szegletű alakkal bírt és egy háromlábnyi magas oszlopot alkotott".²⁴³ Haan Lajos tudomása szerint ezeket a XIX. század második felében találták, de Györke mellett Fövényes leírásánál is felsorolta őket.²⁴⁴ Úgy vélte, hogy a tetején bemélyített kerek homokkő oszlop szenteltvíztartó vagy "keresztelőkő" lehetett. Megemlíti viszont, hogy a sírbolt felett valószínűleg templom állt, s ehhez tartozhatott az oszlop is.²⁴⁵ Implom Józsefnek már csak annyit sikerült kiderítenie, hogy az oszlop sokáig megvolt a Rácztanya udvarán - mely a györkehelyi iskolával szemben, azelőtt Kempf József földjén feküdt -, de időközben elkallódott. A domb egy régebbi tulajdonosa, Bakó Imre a múlt század közepén szintén sok követ és téglát hordott innen a bonyhádi útba.²⁴⁶ Pesty Frigyes gyűjtésében is szerepel "Györkehely" mint ahol láthatók a hajdan ott létezett falu romjai, az egyik dombosabb helyen pedig egy "erős épület" - hagyomány szerint templom - alapfalai.²⁴⁷

városképi... 1953, 48; **Banner** 1959, 22; **Halmos** 1960, 52.

²⁴³ Békés 1936. szept. 13. 3. oldal.

²⁴⁴ Ld. a 77. jegyzetet.

²⁴⁵ **Haan** 1870, 181, 204; **Uő** 1889, 435, 449. - Az egyes adatokat azonban meglehetősen összekeverte.

²⁴⁶ Ld. a 243. jegyzetet.

²⁴⁷ **Pesty** 1983, 55. - de ő a bizerei apátságot helyezte ide.

Implom J. ilyen előzmények után tárta fel, az akkor Béres Ferenc tulajdonában lévő földön, a **templom** alapfalait. Az alaprajzból (16.kép)²⁴⁸ kiderül, hogy a szentbenedekihez hasonlóan egy ízben ezt is kibővítették.

Az eredeti egyhajós, egyenes szentélyzáródású kis románkori falusi templom hossza kb. 10 m, szélessége kb. 5,6 m volt. Alapozása - Implom József megjegyzése szerint - teljesen megegyezett a szentbenedeki templomával, vagyis az alapárok aljára sárgaföldet döngöltek, erre téglasor, majd újabb sárgafölldréteg, ismét téglasor stb. került. A téglák mérete is ugyanolyan volt, mint amelyet a szentbenedeki templom alapjában találtak.²⁴⁹ Ezt a templomot később Ny-i irányban kibővítették. "Csakhogy - írta Implom J. - míg a szentbenedeki templomot ugyanolyan építési móddal (téglával) hosszabították meg, addig a györkei toldaléka terméskőből készült".²⁵⁰ Így a templom hossza a bővítés után kb. 16 m, szélessége pedig kb. 7,5 m lett.²⁵¹

Implom József a korai rész építését - az alapozás és a

Kiigazítását ld. Jankovich Dénestől uo. 125. jgyz.

²⁴⁸ Közli még - indokolatlan változtatásokkal: Sisa 1981, I. 48. XI.t; II. 276.

²⁴⁹ Ld. a 243. jegyzetet. - A szentbenedeki alapozásban azonban egy réteg habarcsot is említett. (Ld. ott.) Az EFM leltárkönyvében 55.3.1. ltsz. alatt a györkei templom alapfalaiból származó 2 db félbetörött téglá szerepel. Méretük: ?x17x5 cm - valóban megegyezik az 55.1.1. ltszámú szentbenedeki téglákéval. A leltárkönyv 55.2.1. ltszámmal feltüntet még két másik téglát is, melyek Implom-féle ásatásból származnak, de pontos lelőhelyük ismeretlen. Ezek mérete: 30x19x6 cm. Egyiket sem találtam meg.

²⁵⁰ Ld. a 243. jegyzetet. - Ugyanitt azt is megjegyzni, hogy a templom alapjában alig lehetett már egy-két követ találni.

²⁵¹ A méreteket a Scherer F. által közölt alaprajzról mértem vissza.

tégla méretek hasonlósága alapján - a szentbenedeki templom építésének korára, tehát a tatárjárást megelőző időre; az ettől eltérő építési technikát mutató bővítés idejét pedig feltételesen a XIII. század közepére helyezte. A végső pusztulást ez esetben is azzal magyarázta, hogy a XVI. század ötvenes éveiben lakatlanná vált falu templomát a török lebontatta, és anyagát a gyulai építkezésekhez hordatta el.²⁵²

Nem lehet pontosan tudni, hogy a **templom körüli temetőből** mennyi sírt tártak fel. A jóval későbbi leltárkönyvi bejegyzések alapján legalább tizenkettőről tudunk. A belőlük levonható következtetésekből csupán néhány megállapítás maradt ránk: "A sírok tanúsága szerint ... a település már legalább 100 éve fennállott, amikor a kis templom felépült. A temetkezés itt is huzamos volt. Ugyanabba a sírhelybe többször is beletemettek. A legutolsó sírok a XVI. századból valók."²⁵³

Mindenképpen figyelmet érdemel azonban az idézet első mondata. Vajon mire alapozta Implom J. ezt az állítását? Mint láttuk, a templom első periódusának építési idejét mindössze a szentbenedeki templom alapozási technikájának hasonlósága alapján, annak keltezéséhez igazítva helyezte a XIII. század első felére. A Györkén előkerült sírok templomhoz való viszonyáról, elhelyezkedéséről azonban semmit, a belőlük előkerült mellékletekről is csak keveset

²⁵² Ld. a 243. jegyzetet.

²⁵³ Uo.

tudunk. Az viszont szinte bizonyos, hogy a 12. sz. szétdőlt sírban, a koponya mellett a szájnál egy XII. századi ezüst denárt találtak,²⁵⁴ mely a templom keltezésére felállított koncepciónál valóban utalhat a falu mintegy 100 évvel korábbi lakottságára is. Arra vonatkozóan azonban semmiféle adattal nem rendelkezünk, hogy ezt vagy még korábbi mellékletekkel ellátott sírokat az első periódushoz tartozó alapozás árkával átvágták volna, ami természetesen igazolná a falu templomának viszonylagos kései építését a már korábban használatba vett temetőhöz képest.

A másik lehetőséget feltételezve, hogy tudniillik a XII-XIII. század fordulójánál korábbi sírokat a templom alapozásakor nem bolygattak meg, arra is gondolnunk kell, hogy egyrészt magának a templom építésének az idejét kössük korábbi időkhez, másrészt pedig esetleg feltételezzünk az ismert alaprajz első periódusát megelőző még korábbi periódust is, melyet az 1936. évi ásatás nem derített föl.

Ismerve jónéhány dél-alföldi korai templom alaprajzát, az első és a harmadik elgondolás nem nagyon valószínű. A megoldást inkább a templom korábbi keltezésében kell keresni. Okot erre első sorban a szeregnyházi és a szentbenedeki újabb feltárások szolgáltattak.

A györkei régi leletanyagból a XII. századi érmen kívül ma már csak egy - a templomhelyen talált - Arpád-kori edény

²⁵⁴ Zimmermann Lajos: Pótlék a Corpus Nummorum Hungariae I. füzetéhez. Budapest 1907, Nr. 37; Huszár 174. - Előkerülési helyére ld. a leltárkönyvi bejegyzést. Ltsz.: 66.23.3.

fenéktöredéke,²⁵⁵ egy szórványként előkerült, lemezén szív alakokkal díszített bronz övcsat (I.t.23.),²⁵⁶ az egyik gyermeksírból származó bronz fülesgomb (I.t.12.),²⁵⁷ ill. egy kisebb bronzcsat (I.t.22.), néhány textil és pártadísz darabka (I.t.15-16., 18-21.)²⁵⁸ van meg.

Az 1936. évi ásatás helyét 1985 áprilisában az Implom József által említett Béres Ferenc lánya segítségével azonosítottuk.²⁵⁹ A középkori **faluhely** Gyulától Ny-ra, a Békéscsabára vezető 44-es műút és a Lencsési útnak nevezett földút között, a Sióréten lévő K-Ny-i irányú, egykori vízmedrekkel körülhatárolt dombvonulaton található. (17.kép) Az elpusztult település Ny-i oldalán - az akkor ott lévő növényzet miatt - terepjárást csak részben tudtunk végezni, de a geográfiai viszonyokat figyelembe véve teljes kiterjedését legalább 650x250 méteres körzetre tehetjük. A felszínen kevés szarmata kori edénytöredéken kívül sűrűn találhatók Arpád-kori és késő középkori cserepek (XII.t.1-17.).²⁶⁰

A **templom** és egyben Implom J. ásatásának **helye** a település D-i szélén lévő, a környezetéből határozottan kiemelkedő Györke-halomra lokalizálható. Ezt a részt szinte

²⁵⁵ Ltsz.: 61.1.161.

²⁵⁶ Ltsz.: 66.23.1. és ld. a 143. jegyzetet.

²⁵⁷ Ltsz.: 66.23.2.

²⁵⁸ A csat ltszáma: 86.1.1, a többi: 86.1.2-7. - E korábban beleltározatlan tárgyak mellett volt egy római Valentinianus (364-375) kori érem is, melynek lelőhelye kérdéses. (ltsz.: 86.1.8.).

²⁵⁹ Szatmári I. jelentése: BMM Rég.Ad. 1833/1986.

²⁶⁰ Ltsz.: 86.4.1-2, 86.4.5, 86.34.4-6, 86.34.10-11, 86.34.14, 86.34.26. - Az utóbbi a 3. árokban került elő szórványként.

teljes egészében elfoglalja jelenleg a Siórét 98. sz. tanya épülete és a hozzá tartozó kert. (17.fotó) A tulajdonos pl. kerítéságasok állításakor, faültetéskor mindig talált koponyákat, embercsontokat és köveket. A tanya és a halom elhelyezkedéséből ill. az 1986. augusztus 12-e és 14-e között végzett ásatásunk eredményéből²⁶¹ egyértelműen arra következtethetünk, hogy a templom a tanya kertjének területére esik. Munkánk idején azonban a veteményes miatt itt nem áshattunk, csupán a kerítés külső oldalán. Az ásatás közvetlen előzményéül az szolgált, hogy Csicsák Miklós gödörásás közben ezen a részen csontvázra bukkant (18.kép: 17.sír), s a csontokat bevitte a gyulai Erkel Ferenc Múzeumba.

Három napos **feltárásunk** során három kutatóárkot húztunk a tanya kertjének D-i oldalán, közvetlenül a kerítés mellett. Egyet az itt lévő háromszögelési ponttól K-re, kettőt pedig attól Ny-ra. Bennük a templom körüli temető 16 sírját és két nagyméretű gödör részletét sikerült feltárnunk. (18.kép)

Az 1. sz. árkunkban, az árok D-i harmadában, de még a szántás megforgatott szintjéből szórványként előkerült, préselt bronlemezekkel díszített bőröv töredékét, az árok E-i végében lévő beásásban pedig késő középkori korszából származó, barna festéssel díszített nyak- és fültöredéket találtunk mindössze.²⁶² Más beásásnak nyoma nem volt, 70 cm

²⁶¹ MNM Rég.Ad. XIII. 156/1987; BMM Rég.Ad. 1989/1987; EFM Ad. 1162-87.

²⁶² Ltsz.: 86.34.17-18.

mélyen mindenütt elértük a tiszta sárga altalajt.

A 2. árokban került elő az 1, 2, 6. és 7. sír ill. az 1. gödör. A sírok melléklet nélküliek voltak. A minden bizonnyal élelemtárolásra használt, 210 cm mély, méhkas alakú verem oldala mindenhol 1 cm vastagon pirosra égett át. Betöltésében - a mai felszíntől számítva 60 cm mélyen - egy késő középkori fazék aljtöredékét,²⁶³ 175 cm-es mélységben pedig I. Mátyás ezüst obulusát²⁶⁴ találtuk. Az árokban azt is megfigyeltük, hogy míg a D-i felében egyforma sírföld található, addig az E-i felében - különösen pedig az E-i végében - habarcsos, téglatörmelékes rétegek fordulnak elő. (19.kép)

E habarcsos betöltés kiterjedésének megállapítására jelöltük ki a 3. sz. árkunkat. Itt azonban nem volt nyoma semmilyen törmelékes rétegnek, hanem az árok teljes hosszában sírokat találtunk (3-5, 8-16. sír). Közülük az 5. sírban bronzhuzalból hajlított, lapított végű ruhakapcsok²⁶⁵ (XII.t.19.); a 10. sír bordái között két Arpád-kori cserép;²⁶⁶ a 15. sírban bronzból öntött, áttört kapoccsal²⁶⁷ (XII.t.18.) összefogott ezüstszálas cérnával himzett ruhaszegély²⁶⁸ (20.kép); a 16. sírban a koponyán pártalenyomata, deréktájon pedig bőrre dolgozott, préselt mintás bronzlemezekkel díszített csatos öv²⁶⁹ (21-22.kép) került

²⁶³ Ltsz.: 86.34.25.

²⁶⁴ CNH II. 243; Huszár 727. (1468-1470); - ltsz.: 86.34.24

²⁶⁵ Ltsz.: 86.34.32-33.

²⁶⁶ Ltsz.: 86.34.34-35.

²⁶⁷ Ltsz.: 86.34.37.

²⁶⁸ Ltsz.: 86.34.36.

²⁶⁹ Ltsz.: 86.34.40. (Gábor Gabriella rekonstrukciója.) -

elő. Az utóbbi sír koporsója Horváth Ernő meghatározása szerint az erdélyi területekről idekerült jegenyefenyő (*Abies alba* MILL.) fájából készült.²⁷⁰ Az árok D-i harmadában az 1. számúhoz hasonló, 2 m mély gödör részletét bontottuk ki. Egésnyomok ebben nem voltak, betöltésében egy késő középkori fazék perem- és nyaktöredékét találtuk.²⁷¹ A 12. sírt ezzel a veremmel vágták el.

A rövidke ásatásunk nyújtotta ismereteinket ezek alapján a következőképpen foglalhatjuk össze. Az előkerült sírok tanúsága szerint a falu egykori templomát és Implom József 1936. évi ásatásának helyét a Siórét 98. sz. tanya kertjében kell keresnünk. A templom körüli temető viszont elfoglalja a Györke-halom nagy részét, de minthogy az 1. sz. árkunkban sírokat nem találtunk, feltételeznünk kell egy, a cintermet körülhatároló kerítés-félét vagy temetőárkot is.

A kiásott kutatóárkok környékén a sírok a többi templom körüli temetőnél megszokottnál kevesebb számban és rétegződésben kerültek elő. (Az 1. árokban egyet sem, a 2. árokban is mindössze négy, arányosan elhelyezkedő sírt találtunk, de a jóval több sírt eredményező 3. sz. árokban is csak három esetben figyeltünk meg rátemetkezést.) Ez minden bizonnyal azt mutatja, hogy az árkokkal csupán a temető szélét érintettük. Az igen kései sírmellékletek is ezt erősítik meg. A templom építésével, átalakításával vagy

Szélső lemezéhez csaknem teljesen hasonlót közölt: Szabó K. 1938, 70. és 365. ábra.

²⁷⁰ Horváth-Szatmári 1989, 385-386.

²⁷¹ Ltsz.: 86.34.28.

éppen lebontásával együttjáró és abból visszamaradó törmelék nyomaira, s így a templom közelségére is utal azonban a 2. árok E-i végében megfigyelt habarcsos rétegződés.

Érdekes kérdéskört érint az itt kibontott két gödör. A történelem folyamán a hasonlókat, s bizonyára ezeket is, élelem (gabona) tárolására (elrejtésére) használták. Funkciójukat tekintve tehát nem tartoznak a temetőhöz, mégis itt a sírok közé ásva kerültek elő. Ez annál is inkább feltűnő, mivel koruk - a bennük talált leletanyag alapján - a késő középkorra, vagyis még a temető használatának történeti adatokból kiolvasható kései szakaszára keltezhető.²⁷²

Sajnos e falu esetében is csak nagyon szűkszavú okleveles forrásokra támaszkodhatunk a **település középkori történetének** összefoglalásakor. Neve először - a templom és a temető egy részének kora Arpád-kori voltából kitűnik - igen későn, 1403-ban bukkan föl **Gywrke** alakban.²⁷³ Egy része - mint Maróthy János új birtoka - már ekkor, 1510-ben pedig az egész falu a gyulai uradalomhoz tartozott.²⁷⁴ 1511-ben a szentbenedekiek mellett a györkei jobbágyoknak ugyancsak kötelességük volt a gyulai plébánia malmainak árkait és

²⁷² A középkori Komlós falu templom körüli temetőjébe is több XV-XVI. századi vermet ástak. (Ld. Rég.Füz. 13. 1960, 114.) Előfordult az is, hogy veszedelem idején néhol csűröket és egyéb gazdasági épületeket emeltek a temetőben. (Szabó István: A középkori magyar falu. Budapest 1969, 196.)
²⁷³ GyO 6; Kristó 1967, 48; Ü 1981, 53; - Haan L. két településre vonatkozó adatokat kever össze a faluval kapcsolatban. (Vö. Haan 1870, 56, 203-204. ill. Ü 1889, 449-451.)

²⁷⁴ Karácsonyi 1896, I. 219; II. 137.

töltéseit rendbentartani.²⁷⁵ 1526-ban a falu több hadiadót fizetett, mint pl. Fövenyes vagy Mezőberény, de 1552-ben már csak öt kapu után, 1553-ban pedig három után adózott. 1555-ben még fizetett tizedet, 1556-ban azonban végleg néptelenné vált a település. Miután két évig hiába várták vissza lakóit, a király 1558 közepén mint prédiomot Gyula városának adományozta. Területe a XV. századtól 1556-ig Zaránd megyéhez és az egri püspökséghez tartozott.²⁷⁶

V. Szabadka

1937 augusztusában Implom József szinte követheetlen gyorsasággal végezte ásatásait. Augusztus 2-a és 7-e között Köröstarcsán dolgoztak,²⁷⁷ de az augusztus 20-án megjelent cikkében már arról tudósított, hogy az elmúlt héten Vidó Jánosnak a Gyula szabadkai határrészén lévő földjén kb. 40-50 sírt magába foglaló kis középkori temetőt találtak.²⁷⁸ A két nappal később megjelent újságban ezenkívül egy másik, szintén Szabadkán előkerült avar temető részleges feltárásáról is beszámolt. Ennek közelebbi időpontját ugyan nem ismerjük, de a cikk végén Implom J. megjegyezte, hogy a temető feltárása tovább folyik.²⁷⁹

A középkori temető kutatásának előzménye az volt, hogy

²⁷⁵ Haan 1889, 443; Karácsonyi uo. II. 137; GyO 61.

²⁷⁶ Karácsonyi uo. 136-137; GyO 277. - További említéseihez ld. még Kristó 1967, 58, 67; Uő 1981, 78, 84, 90, 127, 187.

²⁷⁷ Békés 1937. aug. 4. 1. oldal; Uo. 1937. aug. 8. 2. oldal; Uo. 1937. aug. 15. 4. oldal (vasárnap).

²⁷⁸ Békés 1937. aug. 20. 1. oldal; Implom 1940, 51.

²⁷⁹ Békés 1937. aug. 22. 5. oldal.

1936-ban az említett Vidó-féle földön szántáskor egy faragott kődarabra bukkantak, s ez még akkor bekerült a múzeumba.²⁸⁰ Implom J. ebben mindjárt Karácsonyi János egyik leírásának igazolását láthatta, templomra következtetett, s az új lelőhelyet az elpusztult Boldogfalva helyével azonosította.²⁸¹ Karácsonyi J. szerint ugyanis a szabadkai pusztán - ahol Vidó János földje is volt - a középkorban Boldogfalva létezett, melynek templomhelyét még 1729-ben is mutogatták, de a település nevére már akkor sem emlékezett senki.²⁸² 1937 augusztusában azután a múzeum ásatásai során ezt a helyet is "megpróbálták".

A nagyon rövid, valószínűleg csak egyhetes ásatás során azonban a középkori sírokon kívül mindössze téгла- és vakolattörmelékét találtak, a templom alapfalának pedig - mint ahogy Implom J. írta: "... se a kis temető területén belül, sem azon kívül nem volt semmi nyoma".²⁸³

Tudósításából kiderül, hogy bár általában szegényes mellékletű sírok kerültek napvilágra, a köztük lévő néhány sír bizonyára meghatározhatóbb leletei alapján mégis az egész temető használatának idejét kizárólag a XVI. század időszakára határolta be. Azt pedig, hogy templomot nem találtak - amellet, hogy továbbra is valószínűnek tartotta

²⁸⁰ Uo. - Azóta elveszett.

²⁸¹ Uo.

²⁸² Karácsonyi 1896, II. 46-47.

²⁸³ Békés 1937. aug. 20. 1. oldal. - Talán a sikertelen próbálkozást feladva tértek vissza a mindössze 1 kilométernyire lévő, gazdagabb leletanyaggal biztató avar temető feltárásához. (Az avar temető helyének azonosítására ld. Szatmári I. jelentését: BMM Rég.Ad. 1835/1986.)

annak egykori létezését - azzal igyekezett megmagyarázni, hogy a középkor folyamán a falu népe elhagyta eredeti lakóhelyét és templomát, s másik helyre költözött. Az ő szavait idézve: "Lehet, hogy a XVI. századi Boldogfalva és temetője nem azon a helyen volt, mint az esetleg korábban fennállott falu és temetője ill. temploma. Meglehet, hogy Boldogfalva temploma és temetője azon a másik közeli határ helyen volt, melyet a múlt század végén, az akkori tulajdonos, Illés József téглаégetés céljából lehordott, s amelyben szemtanúk szerint téглаalapot is talált."²⁸⁴

Sajnos az itt feltárt temetőről is azt kell mondanunk, hogy igen keveset, sőt talán a legkevesebbet sikerült erről kideríteni. **Leletanyagából** csak néhány tárgy van már meg a gyulai múzeumban: az 1. sírből bronzhuzalból hajlított 10 db (négy pár és két fél) ruhakapocs (I.t.14.),²⁸⁵ a 7. sírből egy gömbösfejű bronz hajtű (I.t.17.)²⁸⁶ és egy szórványként előkerült köves pántgyűrű (I.t.13.).²⁸⁷

Leírásokból ismerjük - de csak hozzávetőlegesen - ezenkívül a 10. sír leletanyagát, amely a nyaktól a medencéig elhelyezkedő szokványos párizsi kapocspárokból, a medencetájon teljesen elrozsdásodott vascsatból, bársony alapon félgömb alakú csipkés díszítésű pártából ill. a mellcsont felett előkerült, a váz irányában fekvő, s a

²⁸⁴ Békés 1937. aug. 20. 1. oldal.

²⁸⁵ Ltsz.: 66.25.5.

²⁸⁶ Ltsz.: 66.25.1.

²⁸⁷ Ltsz.: 66.25.21. - A múzeum anyagában 61.1.478. leltári számon van egy bográcsperem töredék is Gyula-Szabadka lelőhelyről, s ugyaninnen említene egy nyílhegyet is (ld. BMM Rég.Ad. 137/1959).

mellen keresztben lévő "fonálszálas szalagféle korhadék"-ra rávarrott, 4,2 cm hosszú, bronzból készült övmerevítőből állt.²⁸⁸

Implom József 1937. évi - középkori sírok feltárását eredményező - szabadkai ásatásának pontos helyét a legalaposabb nyomozással sem tudtuk azonosítani.²⁸⁹ Megtaláltuk ugyan Vidó János egykori tanyájának helyét, de a környék régészeti terepbejárása után bizonyossá vált, hogy Vidónak a tanyától távolabb eső bérelt földje lehetett, mert középkori faluhelyre csak az egykori tanyától több száz méternyire D-re bukkantunk. Elképzelhetetlen tehát, hogy Implom J. a középkori sírokat a Vidó-tanya mellett találta. A faluhelyen viszont ezek helyét egyéb támpontok hiányában lehetetlen meghatározni.

A középkori település Gyulától DNy-ra, a Szabadka-dűlő vasútra támaszkodó Ny-i végében, a már elbontott Kétegyházi-tanyak nevű vasúti megálló épületének helyétől É-ra található. (23.kép) Ezen a területen halad nagyjából K-Ny-i irányban az egykori Szabadkai-ér még napjainkban is vízenyős, nádas medre, amely itt egy D-i kanyarulatot ír le. Ennek É-i és D-i partját szabálytalan alakú dombhátak kísérik, melyeken őskori, szarmata, avar, Arpád-kori és késő

²⁸⁸ Implom József levele Bálint Alajosnak: Csongrád Megyei Levéltár (Szeged), VIII. 16. (A Szegedi Tudományegyetem Régiségtudományi Intézetének iratai. 600/1938-39. sz. irat.) A pártá és az övmerevítő fényképe megtalálható Bálint Alajos tárgykartonjain. (BMM Rég.Ad. 2009/1988.) Leírásukat és párhuzamaikat ld. Bálint 1938, 148. és Uő 1939, 156. Az övmerevítő rajzát Implom József levelén kívül megtaláljuk még az EFM it. 46-1939. sz. iratában is.

²⁸⁹ Szatmári I. jelentése: BMM Rég.Ad. 1835/1986.

középkori cserepek gyűjthetők.

Az északi parton lévő lelőhely kiterjedése 700x300 méteres, a délin lévőké pedig 200x100, 550x300 és 800x150 méteres körzetben állapítható meg. A középkori leletanyag előfordulását és megoszlását tekintve kétségtelen, hogy e négy lelőhely egyazon faluhoz tartozott. A falut az oklevelekben említett, s Karácsonyi János által erre a területre lokalizált Boldogfalvával azonosíthatjuk.²⁹⁰ A helynek valószínűleg nem csak a mai jellegzetessége az, hogy szinte minden irányból megközelíthetetlen. Körülötte hatalmas szikes, vizenyős legelők terülnek el, az idevezető földutak egy-egy kisebb eső után is hetekig járhatatlanokká válnak. Éppen ezért ma is csak a lelőhelyek dombhátjai művelhetők.

A középkori cserepek (XIII.t.1-10.)²⁹¹ a három legnagyobb lelőhelyen intenzíven jelentkeznek, de az északi parton az is megfigyelhető, hogy néhány világosszürke színű, egykorú házra utaló foltban feltűnően sűrűsödnek. A korábbi felszíni megfigyelések ellenőrzését szinte lehetetlenné tevő gabonatarlón 1986. augusztus 5-én itt végzett egynapos szondázó ásatásunk azonban negatív eredménnyel végződött.²⁹²

Több szerencsével jártunk viszont az 1987-ben végzett terepjárásunk alkalmával, mert ekkor sikerült a középkori

²⁹⁰ Ld. a 298-304. jegyzeteket. - A falu azonosításához biztos háttérrel természetesen csak a kiterjedtebb régészeti topográfia adhat majd.

²⁹¹ Ltsz.: 86.5.6, 86.5.9-14, 86.30.2.

²⁹² MNM Rég.Ad. XIII. 157/1987; BMM Rég.Ad. 1990/1987; EFM Ad. 1160-87.

falu templomának helyét egyértelműen meghatározni.²⁹³ Ez a déli parton, egy körte formájú, középső részén kissé kiemelkedő dombháton található. Erre utal a dombnak a Szabadkai-ér felőli magasabb szélén megfigyelhető határozott körvonalú, világossárga agyagos folt, benne az igen sok habarcsos téglá és számos kiszántott sír.

A templomhely megállapításának helyességét három kéziratos térkép is igazolja. Az első 1805-ből származik²⁹⁴ (24.kép), egy másik Huszár Mátyás 1822-ben készült atlaszának 54. szelvénye²⁹⁵ (7.kép), a harmadik pedig a Wenckheim birtok 1859. évi uradalmi térképlapja²⁹⁶ (25.kép). Mindhárom ugyanott, meglehetősen pontossággal jelöli a régi templomot ill. annak helyét. A térképek forrásértékét csak növeli, hogy egységesen alátámasztják Karácsonyi János azon adatát, miszerint még 1729-ben is mutogatták a réges-régen elpusztult falu egyházának romjait.²⁹⁷

A lelőhellyel kapcsolatos újabb vizsgálódások eredményeként elmondhatjuk tehát, hogy egyrészt sikerült azonosítani a középkori Boldogfalva s templomának helyét,

²⁹³ Szatmári I. jelentése: BMM Rég.Ad. 2005/1987.

²⁹⁴ E térképre Jankovich Dénes hívta fel a figyelmemet. Fogadja érte köszönetemet. (Eredetije az Országos Levéltárban S 82 184/1.)

²⁹⁵ Huszár M. 1822. - A szabadkai templomhelytől Ny-ra feltüntetett másik templomhely a középkori Apáti faluhoz köthető. A kettő közötti távolság a valóságban kevesebb, mint 3 km. A lelőhely azonosításához ld. Szatmári I. jelentését BMM Rég.Ad. 2006/1987.

²⁹⁶ Békés megyében ... Gyula városának térképe, mely magában foglalja ... minden uradalmi földeket ... Balogh Dienes mérnök 1859. Másolta: Ujfalussy Gyula mérnök 1869. Eredetije a BmL-ban: BmU 2.

²⁹⁷ Ld. a 282. jegyzetet.

másrészt pedig a területen gyűjtött edénytöredékek a falu Arpád-kori előzménnyel rendelkező voltát látszanak igazolni. Ez azonban korántsem jelenti azt, hogy a szabadkai határrészen talált középkori lelőhelyek településtörténete egyértelmű.

Az elvétve felbukkanó okleveles adatokból kihámozható falutörténet alapvető kérdése ugyanis az, hogy a felszínen gyűjthető Arpád-kori és késő középkori leletanyag az itt létezett település kontinuitását is jelenti-e, vagy pedig Boldogfalva csak nagyon rövid ideig fennálló - talán telepítés útján a XV. században létrejött - kicsiny falu volt, mely még kiteljesedése előtt elpusztult. A probléma egyik oka nyilvánvalóan az, hogy Boldogfalvát először - a többi faluhoz képest - csak nagyon későn, 1510-ben említik "Bodogfalwa" (possessio) névalakban, midőn II. Ulászló a gyulai uradalom egyéb birtokaival ennek egy részét is Brandenburgi Györgynek adományozta.²⁹⁸

Nehezíti a helyzetet, hogy további történetére vonatkozóan is csupán elszórt, esetleges adatok állnak rendelkezésünkre. Tudjuk, hogy 1511-ben Brandenburgi György megerősítette a gyulai plébánost itt lévő birtokaiban.²⁹⁹ 1526-ban - a 3 forintos hadiadó fizetéséből ítélve - még mindig kicsi településnek számított.³⁰⁰ Neve szerepelt még ez évben a gyulai uradalom Szent György napi adójegyzékében

²⁹⁸ GyO 57.

²⁹⁹ GyO 60; Kristó 1981, 83.

³⁰⁰ Karácsonyi 1896, II. 47.

is.³⁰¹ Ezután csak 1558-ból találkozunk vele, de ekkor már prédiumpként ("puszta" értelemben) került szóba.³⁰² A török terjeszkedése miatt ugyanis a falu lakossága valószínűleg még 1552-ben elmenekült, s mivel hat esztendeig hiába várták visszatérését, 1558-ban a király Györkével együtt e falu határát is Gyula városának adta.³⁰³ 1567-ben és 1679-ben helyét megint csak pusztaként említették, a török időkben pedig neve is feledésbe merült, s a határrésznek - valószínűleg a XVII-XVIII. század fordulója időszakától kezdve - Szabadka elnevezése terjedt el a köztudatban, amely máig is használatos.³⁰⁴

E bizonyítható történeti támpontok birtokában visszatérve a fenti kérdésre, hogy tudniillik vannak-e a település korai létrejöttére utaló jelek mellett a folytonosságra utaló jelek is, vagy egyszerűen csak kései, s rövid életű faluról van-e szó, felsorakoztathatjuk most már a két változat mellett az egyes lehetőségeket.

Ami Boldogfalva esetleges Arpád-kori előzményét illeti, láttuk, hogy annak feltételezésére egyedül a falu neve szolgáltathat és szolgáltatathatott alapot. Valamennyi szakírónál, aki e kérdéssel foglalkozott, találkozunk a Szentbenedeknél már említett elképzeléssel, miszerint összefüggés lehetett Gyulamónostora, Apáti és e két falu (Szentbenedek ill. Boldogfalva) elnevezése között.

³⁰¹ GyO 94.

³⁰² GyO 277; Szabó I. 1963, 320-321.

³⁰³ Karácsonyi 1896, II. 47; GyO 277.

³⁰⁴ Káldy-Nagy 1982, 54; Karácsonyi uo.

Egyrészt a három határrész nevéből következtettek arra, hogy Gyulamonostora a bencés rend tulajdona lehetett, másrészt viszont aztán ebből magyarázták meg a három falu elnevezését is. Eszerint Szentbenedek neve utalhatott a bencés rend alapítójára, Boldog(asszony)falva a gyulai egyház védőszentjére, Apáti pedig a monostor apátjának birtokára.³⁰⁵ Ilyen alapon valóban Arpád-kori eredetűnek tarthatjuk³⁰⁶ a települést, s ezt még a nevében lévő -falva utótag előfordulása sem zárja ki.³⁰⁷ Ehhez még azt is hozzátehetjük, - ha elnevezése egyszerűen csak a gyulai monostor itteni birtokosságára ill. a falunak azt kiszolgáló voltára utalt -, hogy esetleg templommal sem rendelkezett; bár ez esetben arra is magyarázatot kellene adnunk, hogy évszázadokon át miért ne építettek volna templomot. Mindenesetre ez az ellentmondás vezet át bennünket az alapprobléma magyarázatának másik lehetőségéhez.

A falu kései létrejöttének bizonyítása felé ugyanis átmenetet képezhet Boldogfalva nevének olyan értelmezése,

³⁰⁵ Karácsonyi uo. I. 180; Scherer 1938, 39-40; Implom 1961, 15; Uő 1973, 6; Kristó Gyula: Szempontok korai helyneveink történeti tipológiájához. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Historica, tomus LV. Szeged 1976, 53. - Meg kell azonban jegyezni, hogy a falu nevének Karácsonyi nyomán a közhasználatban elterjedt "Boldogfalva", méginkább a "Boldogasszonyfalva" alakja sem igazán megokolt, hiszen az oklevelekben mindenütt következetesen "Bodogfalwa" alakban szerepel, s még 1567-ben és 1579-ben is "Bódokfalu"-nak írták. (Ld. Karácsonyi 1896, II. 46. ill. GyO. 57, 60, 94, 277; és Káldy-Nagy 1982, 54.)

³⁰⁶ A Gyulamonostorát említő két okleveles adat egyaránt 1313-ból maradt ránk. Anjou-kori okmánytár. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis. (szerk. Nagy Imre, Tasnádi Nagy Gyula) Budapest 1878, I. 312-314; GyO 1.

³⁰⁷ Szabó I. 1963, 317, 324.

amelyik annak eredetét nem köti kizárólag az Arpád-kori Gyulamonostorától való függéshez, hanem felveti, hogy a települést - gyakori szokás szerint - egyszerűen az egykori templomának védőszentjéről is elnevezhették.³⁰⁸ A mérleg nyelvét ebből az átmeneti helyzetből végül is az a tény billentheti a kései keltezés oldalára, hogy Boldogfalva nevének első említése csak 1510-ből maradt ránk, s az nem fordul elő sem Maróthy János 1403. évi adománylevelében, sem pedig az egész XV. század folyamán, holott Gyulához való közelsége és az ebből az időből fennmaradt oklevelek megnövekedett száma miatt ez várható lett volna.³⁰⁹

Ha emellett elfogadjuk teljes igazságnak Implom József kizárólagos XVI. századi korhatározását az 1937-ben Szabadkán feltárt temetőről és a lelőhely Boldogfalvával történt azonosítását, szintén megállapíthatjuk, hogy a falu korábbi előzményekre visszavezethető voltát ásatás sem igazolta, csupán annak kései fennállását erősítette meg. Ilyen alapon azonban ismét a templom egykori léte mellett szóló adatokat gyengítő körülménybe ütközünk. Kérdés marad ugyanis, hogy a falu feltételezett életének rövideége elegendő volt-e templom építésére, s itt megint csak Implom

³⁰⁸ Mindkét változat szerepel Karácsonyinál. (Karácsonyi 1896, II. 46.) - Jó példa erre a később Debrecenbe olvadt Boldogfalva esete. A falu templomát ott is a "Boldogságos Szűz" tiszteletére szentelték. (Ld. Zoltai Lajos: Települések, egyházas és egyházatlan falvak Debrecen város mai határa és külső birtokai területén a XI-XV. századokban. Debrecen 1925, 32; Szabó I. 1971, 153.)

³⁰⁹ Az 1464-hez kötött Szabadka nevű falu említése idevonatkozóan alaptalan. (Rácz 1880, 229. és vö. Karácsonyi 1896, II. 47.)

József ásatására kell utalnunk, melynek során temetőt ugyan találtak, templomot viszont nem.³¹⁰

Összegezés

A fentiekből kitűnik, hogy az eddigi kutatások szinte kizárólag az elpusztult falvak templomhelyeinek s temetőinek feltárására irányultak. Kétségtelen, hogy a magyar művelődéstörténetben az egyházak óriási szerepet játszottak, de a középkori mindennapok megismeréséhez nélkülözhetetlen lenne más objektumok kutatása is. Gyula környékéről pl. egyetlen késő középkori házát sem ismerünk, s az egész megye területéről is csak két helyről publikáltak ilyeneket.³¹¹

A mai Békés megye területére eső középkori egyházas helyek közül feltárás ez ideig 35 esetben volt: Orosháza környékén 12,³¹² Szeghalom vidékén kettő,³¹³ a Szarvashoz

³¹⁰ 1988 tavaszán ásatást végeztünk a terepjáráson azonosított templomhelyen, s egy kb. 30 méter átmérőjű körzetben elhelyezkedő, temetőárokokkal határolt temetőből 65 sírt tártunk fel. Templomra utaló jelenségeket azonban mi sem találtunk. Két sírban késő középkori párta, egyben pedig I. Ulászló pénze (CNH II. 145 A) került elő. Ezúton is köszönöm Gedai Istvánnak, hogy az érmet meghatározta. A lelőhely tágabb környékén is ekkor végeztünk terepjárásokat.
³¹¹ Bálint 1939, 148-150; Olasz Ernő: Középkori leletek Békéssámsonon. AE 83 (1956) 212-215.

³¹² Apácaegyház (Szeremlei 1901, 286-288.), Fecskés (uo. 329-334.), Szöllős (uo. 434-437.), Veresegyház (uo. 474-476.), Mezőkopáncs (Bálint Alajos: A Makó-mezőkopáncsi középkori temető sírleletei. Dolg. XII (1936) 222-241), Kaszaper (Uő 1938, 139-190.), Mezőkovácsháza (Uő 1939, 146-164.), Békéssámson-Cigánd (Olasz Ernő: Leletmentő ásatások Orosháza környékén. Arpád-kori település Békéssámson-Cigándon. A Szántó Kovács Múzeum Évkönyve 1959. Orosháza 1959, 5-11.), Gellérttegyháza (Zalotay Elemér: Gellérttegyházai Arpád-kori temető. Rég.Füz. 7. 1957.), Kardoskút-Hatablak (Méri 1964, ill. Szeremlei 1901, 432-

tartozó területen ugyancsak kettő,³¹⁴ a békési-békéscsabai régióban hat,³¹⁵ Gyula ill. Battonya szűkebb és nagyobb körzetében pedig 13 lelőhelyen³¹⁶ került ilyenre sor.

A középkor több évszázadán át Gyula központi vonzáskörzetében elhelyezkedő egykori településeken a legutóbb hitelesített templomok értékelése szempontjából le kell mondanunk a csolti és a gerlai nemzetségi monostorról, a gyulai ferences rendházzal és a várkápólnáról, minthogy ezek nem falusi plébániák voltak. A gyulai Török-zugban feltárt templom azonosítása is meglehetősen problémás ahhoz,

434.), Orosháza-Monor (**Kovalovszki** 1965, 177-178.) Orosháza-Mécses-domb (Rég.Füz.I. Ser.1. No.23. 1970, 70.), - A kardoskúti ún. Templomdombon megállapított templomról (**Olasz** 1956, 66-67.) a hitelesítő ásatás bebizonyította, hogy az téves megfigyelés eredménye csupán (ld. **Méri** 1964, 20.).

³¹³ Vésztő-Mágor (**Juhász** 1980, 440-448.) és Csökmő-Peterd (Szatmári I. ásatása 1986, 1988.)

³¹⁴ Csabacsüd, Nagyráta-Dögös [**Jankovich** B. Dénes - **Makkay** János - **Szöke** Béla Miklós: Békés megye régészeti topográfiája, a szarvasi járás IV/2. (szerk. Makkay János) Budapest 1989. 100-103.] és Endrőd, Kápolna-halom (uo. 126-129.)

³¹⁵ Gerla 7. lelőhely (ld. a 224. jegyzetet), Békéscsaba 78, Telekgerendás 8, Murony 25, Kamut 120, Békés 67. lelőhely (Szatmári I. ásatásai 1985-1986, 1988, 1990. - ld. még **Szatmári** 1988.)

³¹⁶ Gyula-Várkápola (**Parádi** Nándor: A gyulai vár ásatásának építéstörténeti eredményei. Magyar Műemlékvédelem 1961-1962 (1966) 146-148.) Gyula-Törökzug (**Jankovich** 1982, 415-426.), Gyula-Ferences rendház (**Szatmári** a 36. jegyzetben i.h.), Szeregyháza, Fövenyes, Szentbenedek, Györke (ld. főntebb, a vonatkozó fejezeteket), Kevermes-Barta halom (Rég.Füz. 17. 1964, 91-92; **Nagy** Katalin: Alakos kályhacsempék Kevermesről. MFME 1968. Szeged 1968, 91-92; **Pelle** Ferenc: Régészeti leletek Kevermesen és környékén. Békéscsaba 1978, 6-7.), Dombegyház-Vizesmonostor (ld. a 222. jegyzetet), Dombegyház-Balku-domb (Rég.Füz.I. Ser.1. No.28. 1975, 93.), Doboz-Faluhely (**Kovalovszki** 1986, 109-113; **Uő**: Doboz történetének vázlata a legrégibb időktől a középkor végéig. Békés Megyei Múzeumok Közleményei 14 Békéscsaba 1989, 140-142, 144.), Méhkerék-Sápi legelő (Rég.Füz.I. Ser.1. No.32. 1979, 123-124.), Battonya-Hármashatárhalom (uo. No.33. 1980, 5.)

hogy az átlagosnak vehető falusi plébánia templomok sorából kiemeljük. A 35 ásatással is kutatót egyházból így fennmaradó 30 templom közül 16-ról megint csak nem rendelkezünk elegendő ismerettel, mert azok vagy régi ásatások eredményeként kerültek napvilágra - s így a velük kapcsolatos megállapítások bizonyítást igényelnek³¹⁷ -, vagy még publikálatlanok,³¹⁸ ill. egyről pedig csak utalásból értesülünk.³¹⁹

Kétségtelen, hogy az így megmaradt 14 plébánia templom³²⁰ alapján még igencsak korai lenne a Dél-Alföld e területének középkori falusi egyházépítészetre vonatkozóan messzemenő általánosításokat, törvényszerűségeket levonni, hiszen e mennyiségnek a mai Békés megye területén több mint tízszeresét is feltételezhetjük.³²¹

Az eddigi kutatások azonban egyre inkább azt bizonyítják, hogy az e vidéken előkerülő templomoknak legalábbis egy része bizonyíthatóan korábbi, mint ahogy azt eddig gondolni lehetett. Építési idejüket nem egyszer a XI. századig lehet visszavezetni. A megye egész területén sűrűn megjelenő egyházi épületek határozottan bizonyítják, hogy az egyházszervezés az országnak ebben a régiójában is igen

³¹⁷ Apácaegyház, Fecskés, Szöllős, Veresegyház, Mezőkopáncs, Kaszaper, Mezőkovácsháza, Békéssámson-Cigánd, Gellértegyháza

³¹⁸ Orosháza-Mécses-domb, Kevermes, Battonya, Méhkerék, Dombegyház-Vizesmonostor, Dombegyház-Balku-domb

³¹⁹ Orosháza-Monor

³²⁰ Kardoskút, Csabacsüd, Endrőd, Doboz, Szeregyháza, Fövenyes, Szentbenedek, Györke, Peterd, Békéscsaba 78, Telekgerendás 8, Murony 25, Kamut 120, Békés 67. lelőhely

³²¹ Szatmári Imre: Középkori egyházak Békés megyében. Kézirat, 1990.

sikeres volt egészen a korai időktől kezdődően. Vitatkozni legfeljebb csak azon lehet, hogy az egyházak építése pontosan mikor indult meg.

A feltárt falusi templomok mind alaprajzuk, mind alapozástechnikájuk szerint igen változatos képet mutatnak.

Egyaránt megtalálható a kör alakú (Fövényes I-II. periódus, Battonya), ill. az egyenes (pl. Kardoskút I., Györke I., Fövényes III. periódus, Szeregyháza, Doboz), a félköríves (pl. Endrőd, Peterd, Kamut 120, Békés 67, Békéscsaba 78. lelőhely, Kardoskút II., Csabacsüd I-II., Telekgerendás 8. lelőhely I-II. periódus) és a patkóíves (Murony 25. számú lelőhely Szentbenedek I-II. periódus) szentélyzáródású templomtípus. A legelterjedtebbnek eddig a félköríves szentélyzáródás látszik.

Építőanyagukat tekintve a templomok leginkább téglából készültek, de - általában a későbbi periódusoknál, s főként az alapozások esetében - a terméskövek felhasználására is van példa (pl. Györke II. és Fövényes III. periódus).

Alapozásaik leggyakrabban tiszta agyag döngöléssel (pl. Telekgerendás 8. lelőhely I-II. periódus, Peterd, Kamut 120., Murony 25., Békés 67. lelőhely), döngölt földrétegek és téglák váltakozásával (pl. Szentbenedek I., Györke I. periódus, Doboz), ritkábban pedig mészhabarcba rakott terméskövekből (pl. Fövényes III. periódus, Szeregyháza) vagy habarcsos téglatörmelék és döngölt földrétegek váltakozásával készültek (pl. Szentbenedek II. periódus). Egyedi ez ideig a szeregyházi templomnál megfigyelt kavicsok

alkalmazása.

Az Arpád-kori eredetű, de a késő középkort is megért templomok alaprajzánál általános az átépítések, bővítések előfordulása, melyeknek szintén több változatával találkozunk. Eléggé ritka viszont a falusi plébániáknál a gótikus szentélykiképzés (pl. Csabacsüd). Ennek oka nyilvánvalóan az, hogy az első románkori templomokat használták általában az egész középkor folyamán, s velük kapcsolatban - a minimális szükségletekhez mérten - csak kisebb-nagyobb átalakításokra vállalkoztak, mert új, bonyolultabb és egyben költségesebb építkezésre vagy nem volt szükségük, vagy egyszerűen nem engedhették meg maguknak.

Az ásatásokból ismertté vált dél-alföldi középkori falusi templomokkal kapcsolatban feltűnő jelenség az is, hogy tornyot egyiknél sem találunk.³²²

Legnagyobb gondot azonban e templomoknál továbbra is a megbízható keltezés hiánya jelenti. Ennek oka az alföldi lelőhelyek intenzív mezőgazdasági művelés miatt bekövetkezett nagyfokú pusztulásán kívül elsősorban az, hogy igen kevés és csak részleges templomfeltárássra került ez ideig sor ezen a területen, melyeknek feldolgozása is eléggé hiányos. Ez azért is sajnálatos, mivel a megye korai történetéhez, kialakulásának és a kereszténység jelentősebb mértékű térhódításával együtt járó egyházszervezés ill.

³²² A kardoskúti templom Ny-i négyszögletes alapozásáról az ásató Méri István is megjegyzi, hogy ezt csak fenntartással tekinthetjük torony alapozásának. (Vö. Méri 1964, 6.)

templomépítések időszakához³²³ főként a korai templomok feltárása nyújthatna leginkább megbízható adatokat. E kérdés feldolgozása azonban már az újabb kutatások feladata.³²⁴

³²³ Az ezzel kapcsolatos véleménykülönbségekre ld. Jankovich 1978, és **ÜB** 1991, 160-163.

³²⁴ A kézirat végleges formájának kialakításakor Kovalovszki Júlia és Jankovich Dénes értékes tanácsaira is támaszkodhattam. Fogadják érte hálás köszönetemet. Az I-V. táblát Tari Edit, a VI-XIII. táblát és a rajzokat Hornyák László készítette.

Források és rövidítések

AE: Archaeológiai Értesítő

Bácskai 1967

Bácskai Vera: A gyulai uradalom mezővárosai a XVI. században. Agrártörténeti Szemle IX (1967) 3-4. szám 432-457.

Bálint 1938

Bálint Alajos: A kaszaperi középkori templom és temető. Dolg. XIV (1938) 139-190.

Bálint 1939

Bálint Alajos: A mezőkovácsházi középkori település emlékei. Dolg. XV (1939) 146-164.

Banner 1940

Banner János: Régészeti kutatások Békés megyében. Gyulai Dolgozatok 2. (szerk. Implom József) Gyula 1940.

Banner 1959

Banner János: Régi kutatók - új feladatok. A gyulai múzeum kilencven éve. A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum Kiadványai I. (szerk. Dankó Imre) Gyula 1959.

BE: Békési Élet

Békés: Politikai, társadalmi és közgazdászati lap. Gyula 1882. jan. 1 - 1939. jan. 30.

Blazovich 1985

Blazovich László: A Körös-Tisza-Maros köz középkori településrendje. Békéscsaba, Szeged 1985.

BmH: Békésmegyei Hírlap. Keresztény nemzeti független politikai lap. Gyula 1921. jan. 9 - 1936. febr. 16.

BmL: Békés Megyei Levéltár, Gyula. (pm.i.: Gyula város polgármesteri iratai)

BmL flt. Békés: A Békés Megyei Levéltár fióklevéltára, Békés

BMM Rég.Ad.: Békéscsabai Munkácsy Mihály Múzeum, Régészeti Adattár

BO I.: Lud. Aug. Haan: Diplomatarium Békessiense. Pestini 1870.

BO II.: Haan Lajos - Zsilinszky Mihály: Békés megyei oklevéltár számos, hazánk beltörténetére vonatkozó adatokkal. Budapest 1877.

BRMTÉ: A Békésvármegyei Régészeti és Mívelődéstörténelmi Társulat Évkönyve. Gyula, I-XVII. kötet (1875-1893)

CNH: Réthy László: Corpus Nummorum Hungariae I. Arpádházi királyok kora. Budapest 1899; II. Vegyesházi királyok kora. Budapest 1907.

Csánki 1890

Csánki Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I. Budapest 1890.

Csipes 1976

Csipes Antal: Békés megye élete a XVI. században. Békéscsaba 1976.

Dankó 1980

Dankó Imre: Emlékezés Implom Józsefre. BE 1980/2. 226-228.

Dolg.: Dolgozatok a M. Kir. Ferenc József Tudományegyetem
Archaeológiai Intézetéből, Szeged

EFM Ad.: Az Erkel Ferenc Múzeum Adattára, Gyula

EFM it.: Az Erkel Ferenc Múzeum irattára, Gyula

FA: Folia Archaeologica

Farkas-Marcsik-Szalai 1991

Farkas Gyula-Marcsik Antónia-Szalai Ferenc: Békéscsaba területének embertani leletei. In.: Békéscsaba története. Első kötet. A kezdetektől 1848-ig. (szerk. Jankovich B. Dénes, Erdmann Gyula) Békéscsaba 1991, 313-384.

Fontes Arch. Hung.: Fontes Archaeologici Hungariae

GyO: Veress Endre: Gyula város oklevéltára (1313-1800).
Budapest 1938.

Györffy 1987

Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I. A-Cs. Budapest 1987.

Gyula városképi...1953.: Gyula városképi és műemléki vizsgálata. Gyula 1953.

Haan 1870

Haan Lajos: Békés vármegye hajdana. Pest 1870.

Haan 1889

Haan Lajos: Békés vármegye történetei. Békéscsaba 1889.
Kézirat a BmL-ban.

Halmos 1960

Halmos Béla: Településrégészeti feladatok Gyula városban és környékén. In.: A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum Jubileumi Évkönyve. Gyula 1960, 51-58.

Hanzó 1959

Hanzó Lajos: Feudalizmuskori árutermelés és iparfejlődés Békés megyében. A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum Kiadványai 5. (szerk. Dankó Imre) Gyula 1959.

Horváth-Szatmári 1989

Horváth Ernő-Szatmári Imre: Középkori temetők és szerves maradványaik Gyula határában. BE 1989/3. 378-393.

Huszár: Huszár, Lajos: Münzkatalog Ungarn. Budapest 1979.

Huszár M. 1822.: Hydrographia ... regionis ... Crisiorum. ... Készítette Huszár Mátyás 1822. Országos Levéltár S 86 II. No.39.

Implom 1940

Implom József: A gyulai múzeum és könyvtár hetven éve (1868-1938). Gyulai Dolgozatok 1. (szerk. Implom József) Gyula 1940.

Implom 1961

Implom József: Gyula város története szemelvényekben I. 1313-1695. Gyulai Füzetek 5. Gyula 1961.

Implom 1973

Implom József: Gyula város története (1214-1972). Gyula 1973.

Jankovich 1978

Jankovich - Bésán Dénes: Békés megye kialakulása a történeti és régészeti adatok alapján. Bölcsészdoktori disszertáció. Budapest 1978. Kézirat.

Jankovich 1982

Jankovich B. Dénes: A gyula-törözkzugi templom feltárása. BE 1982/4. 415-426.

Jankovich 1991

Jankovich B. Dénes: A magyar honfoglalástól a török kiűzéséig. In.: Békéscsaba története. Első kötet. A kezdetektől 1848-ig. (szerk. Jankovich B. Dénes, Erdmann Gyula) Békéscsaba 1991, 147-206.

Juhász 1980

Juhász Irén: A Csolt-nemzetség monostorának története. BE 1980/4. 440-448.

Káldy-Nagy 1982

Káldy-Nagy Gyula: A gyulai szandzsák 1567. és 1579. évi összeírása. Békéscsaba 1982.

Karácsonyi 1882

Karácsonyi János: Gyulának, a gyulai uradalomnak és a gyulai várnak keletkezése. BRMTE VIII. 1881/82. Gyula 1882, 104-136.

Karácsonyi 1884

Karácsonyi János: Két feledésbe ment Békés megyei helység. BRMTE X. 1883/84. Gyula 1884, 3-24.

Karácsonyi 1896

Karácsonyi János: Békés vármegye története I-III. Gyula 1896.

Kovalovszki 1965

Kovalovszki Júlia: Orosháza és környéke a magyar középkorban. In.: Orosháza története I. (szerk. Nagy Gyula) Orosháza 1965, 175-203.

Kovalovszki 1986

Kovalovszki Júlia: Arpád-kori települések Doboz határában. Az Arany János Múzeum Közleményei IV. Nagykőrös 1986, 105-116.

Kristó 1967

Kristó Gyula: Olvasókönyv Békés megye történetéhez I. (A honfoglalástól 1715-ig) Békéscsaba 1967.

Kristó 1981

Kristó Gyula: Békés megye a honfoglalástól a törökvilág végéig. Békéscsaba 1981.

Kristó 1983

Kristó Gyula: Tanulmányok az Arpád-korról. Budapest 1983.

Levárdy 1982

Levárdy Ferenc: Magyar templomok művészete. Budapest 1982.

Maday 1960

Maday Pál: Békés megye története. Békéscsaba 1960.

Méri 1964

Méri István: Arpád-kori népi építkezésünk feltárt emlékei Orosháza határában. Rég.Füz.Ser.II.12. Budapest 1964.

Mesterházy 1969

Mesterházy Károly: Bizánci keresztény nyomok Berettyóújfalu határában. AE 96 (1969) 91-98.

MFME: A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve

MFH Rég.Ad.: Móra Ferenc Múzeum, Régészeti Adattár, Szeged

MNM Rég.Ad.: Magyar Nemzeti Múzeum, Régészeti Adattár, Budapest

G.Molnár 1972

Gerveré-Molnár Vera: A középkori Magyarország rotundái. Művészettörténeti Füzetek 4. Budapest 1972.

MV I.: Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia. Series I. Tom.I. Budapest 1885.

Olasz 1956

Olasz Ernő: Arpád-kori templom és temető a kardoskúti templomdombon. AE 83 (1956) 66-67.

Pálóczi-Horváth 1984

Pálóczi-Horváth András: A rakacaszendi református templom régészeti kutatása. Communicationes Archaeologicae Hungariae 1984. 109-135.

Palugyay 1855

Palugyay Imre: Békés-Csanád, Csongrád és Hont vármegyék leírása. Pest 1855.

Pesty 1983

Békés megye Pesty Frigyes helynévgyűjtésében.
 (Bevezette, jegyzetekkel ellátta és közzéteszi:
 Jankovich B. Dénes) Békéscsaba 1983.

Rácz 1880

Rácz Károly: A zarándi egyházmegye története. Arad
 1880.

Rég.Füz.: Régészeti Füzetek**Scherer 1938**

Scherer Ferenc: Gyula város története I. A földesúri
 város. Budapest 1938.

Sisa 1981

Sisa Béla: Békés megye műemlékei I-II. Békéscsaba 1981.

Szabó I. 1963

Szabó István: A prédiom. Vizsgálódások a korai magyar
 gazdaság- és településtörténelem körében. I-II. rész.
 Agrártörténeti Szemle V (1963) 1-2. szám 1-49. és 3.
 szám 301-337.

Szabó I. 1971

Szabó István: A falurendszer kialakulása Magyarországon
 (X-XV.század) Budapest 1971.

Szabó K. 1938

Szabó Kálmán: Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti
 emlékei. Bibliotheca Humanitatis Historica III.
 Budapest 1938.

Szatmári 1988

Szatmári Imre: Középkori templom feltárása
Telekgerendás határában. A Békés Megyei Múzeumok
Közleményei 16. Sajtó alatt.

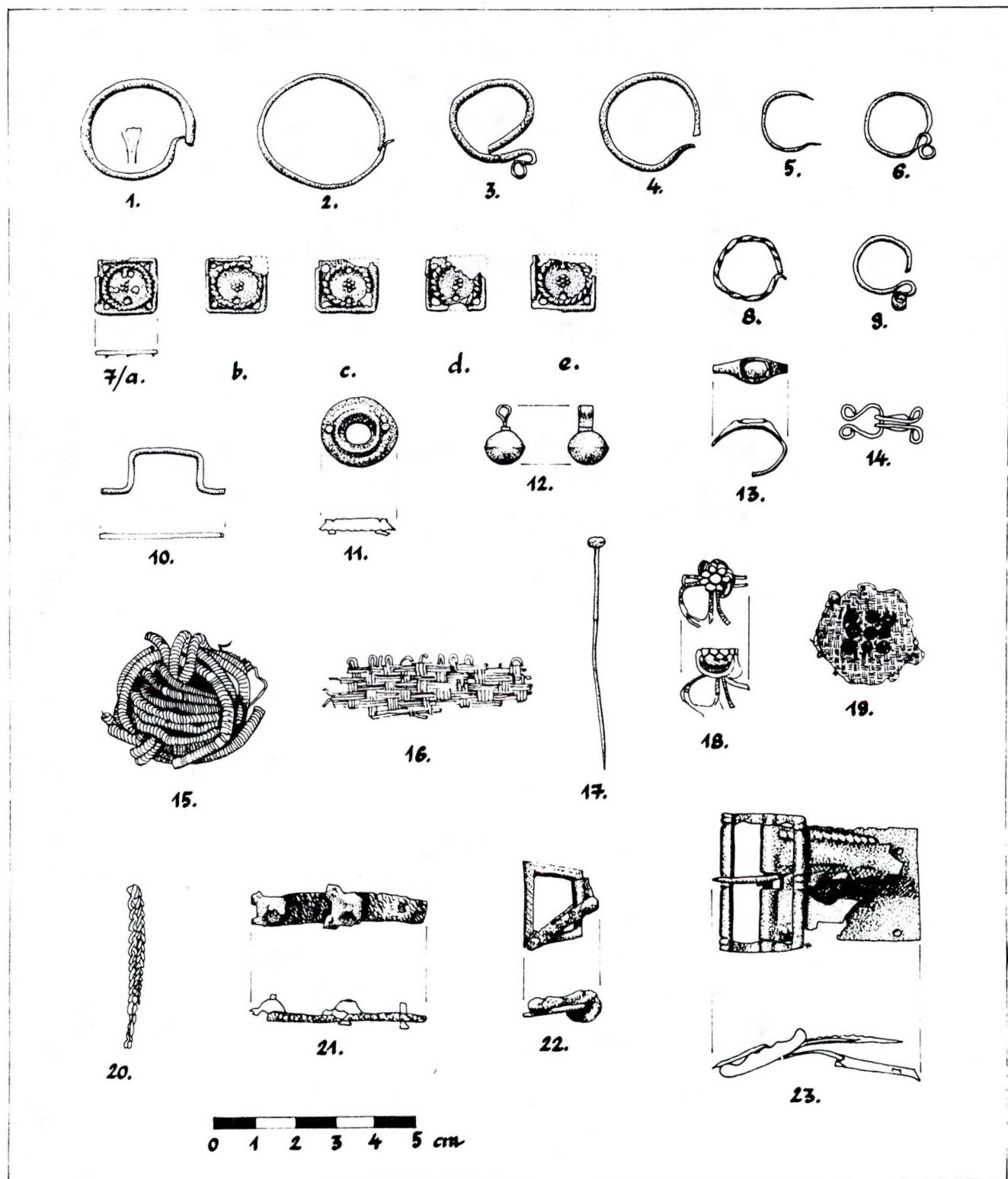
Szeremlei 1901

Szeremlei Samu: Hód-Mező-Vásárhely története II.
Hódmezővásárhely 1901.

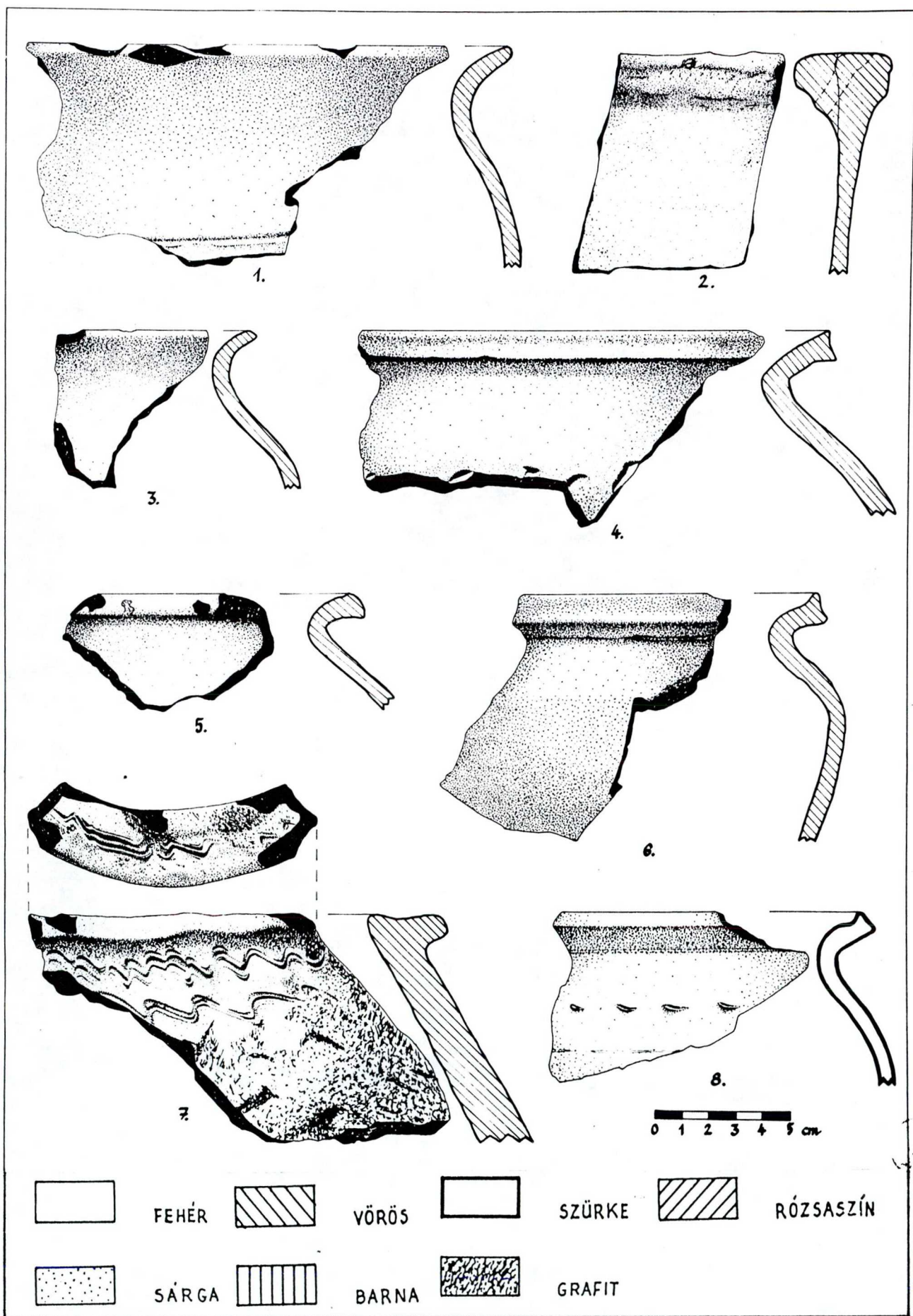
Virágh 1960

Virágh Ferenc: Török hódoltság Gyula térségében.
Békéscsaba 1960.

* * *

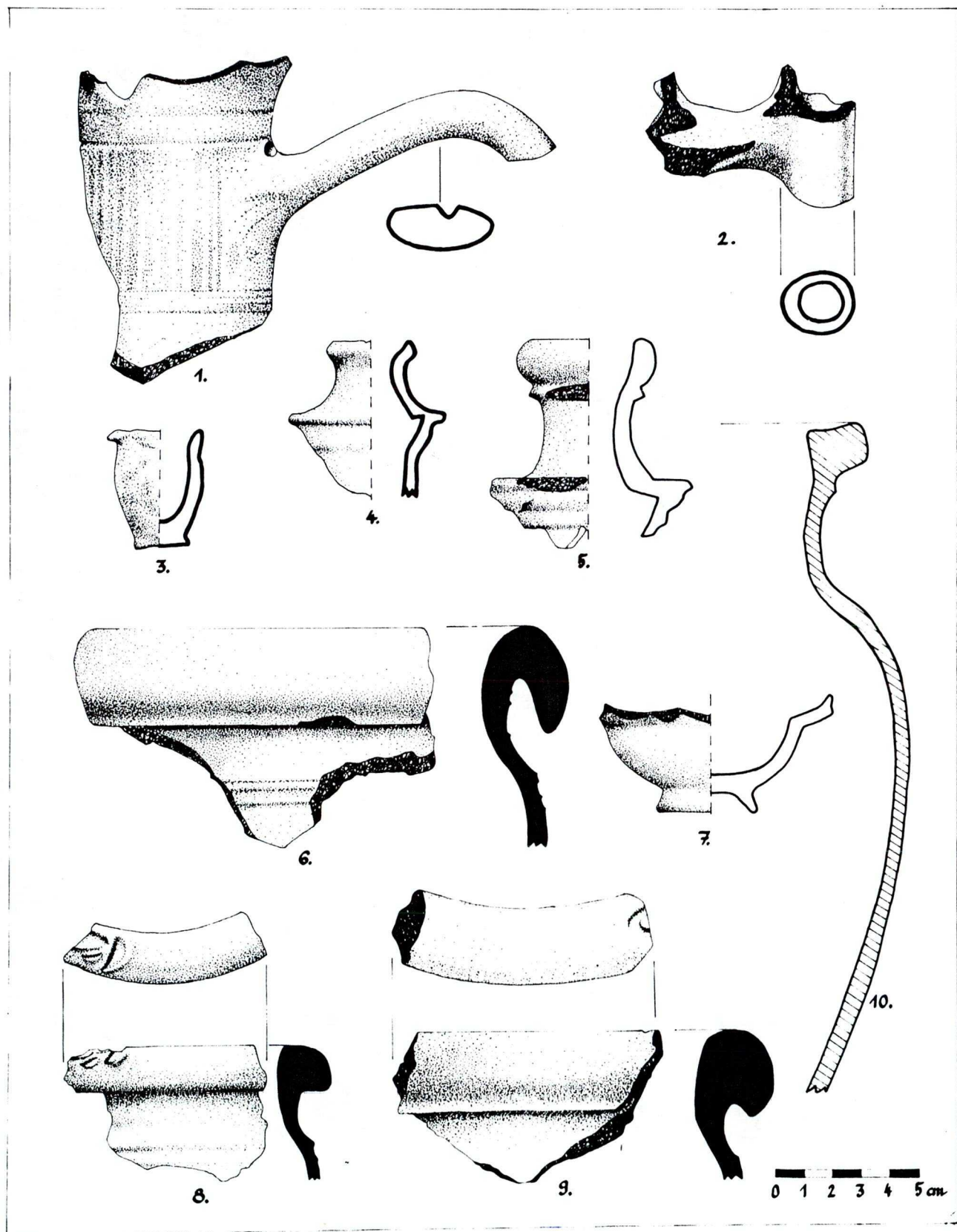

I. tábla. Sírleletek. 1-6, 8-9: Szeregyháza (1933);
 7/a-e, 10-11: Szentbenedek (1936);
 12, 15-16, 18-23: Györke (1936);
 13-14, 17: Szabadka (1937)

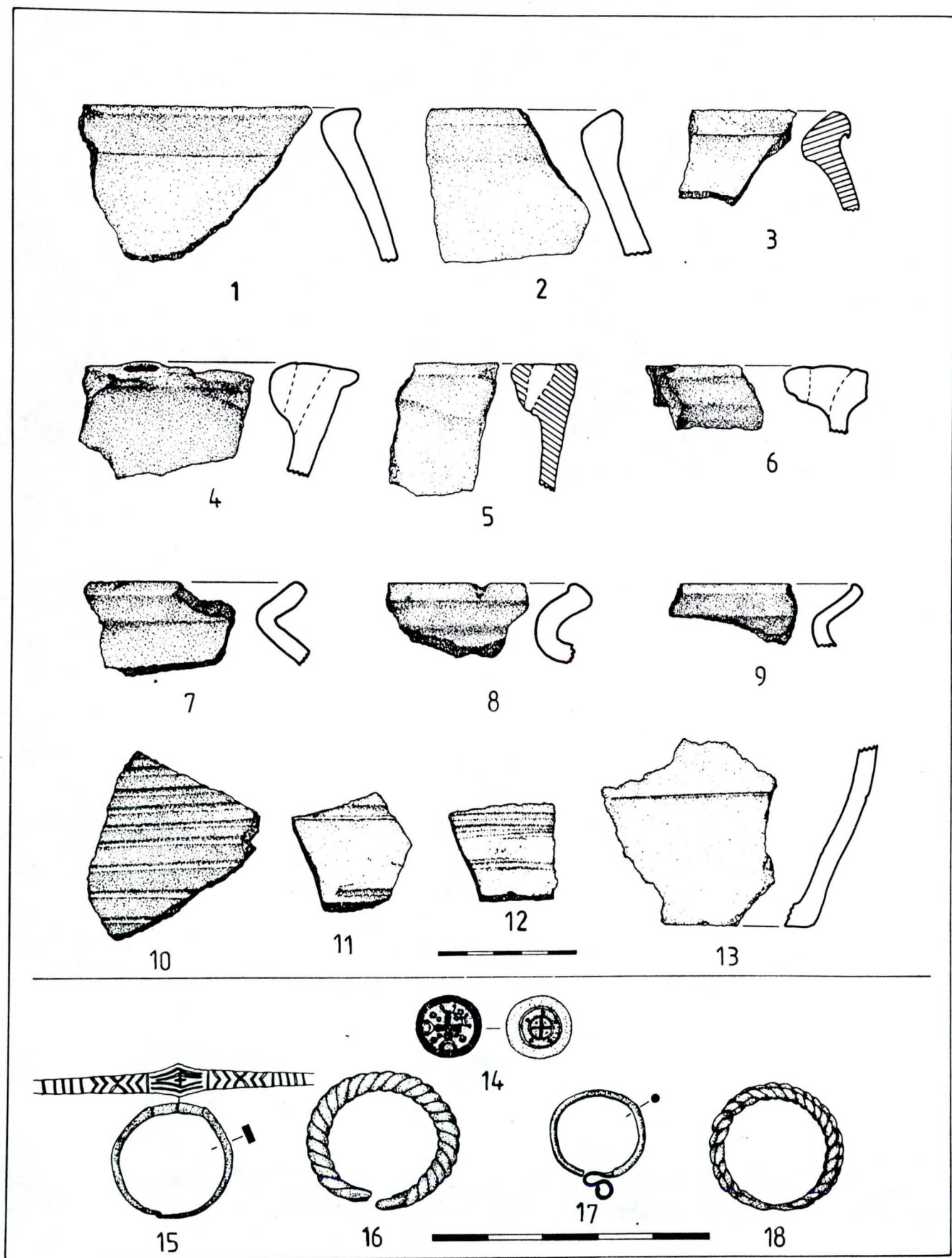

II. tábla. Szeregyháza (1933). Edénytöredékek.

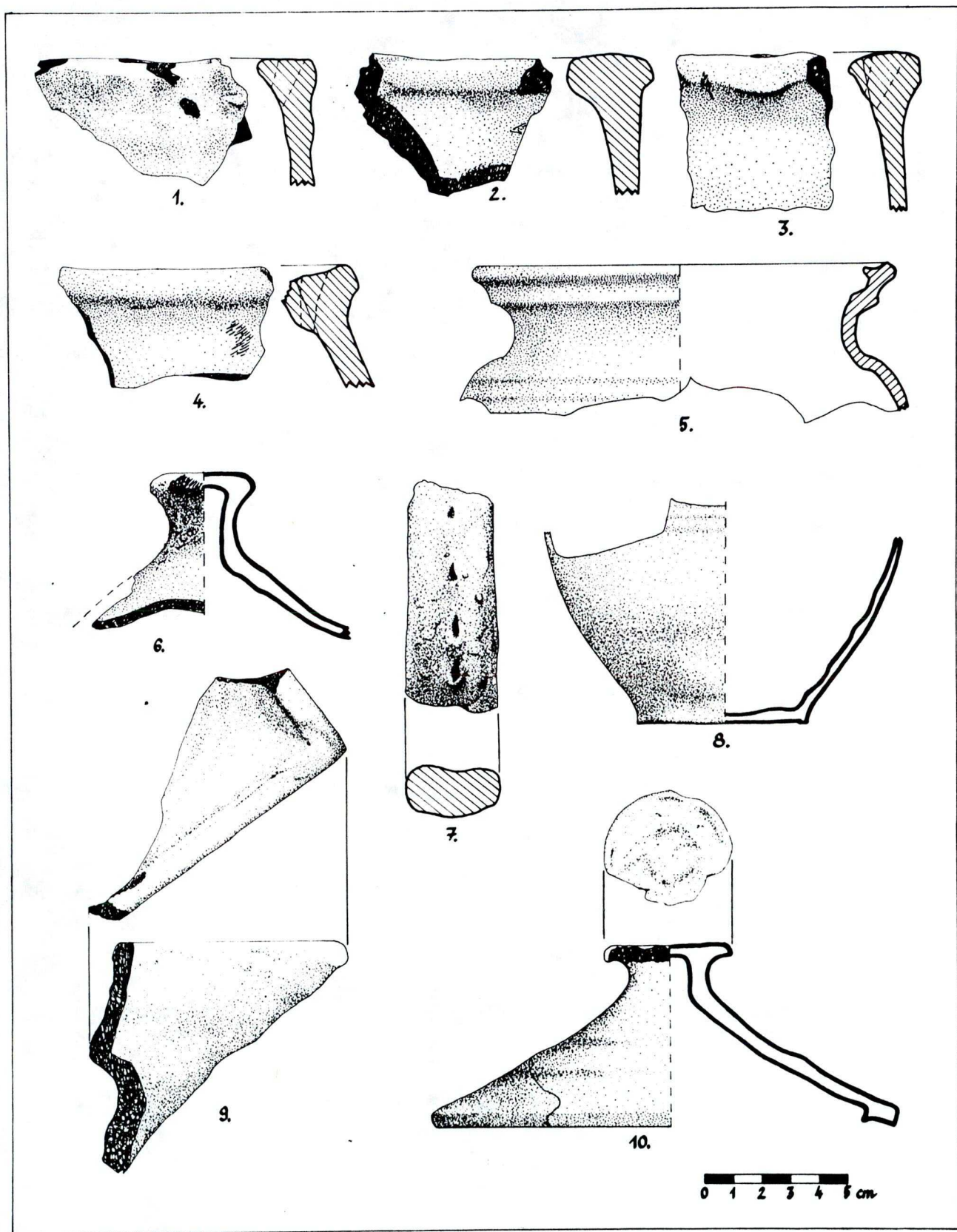

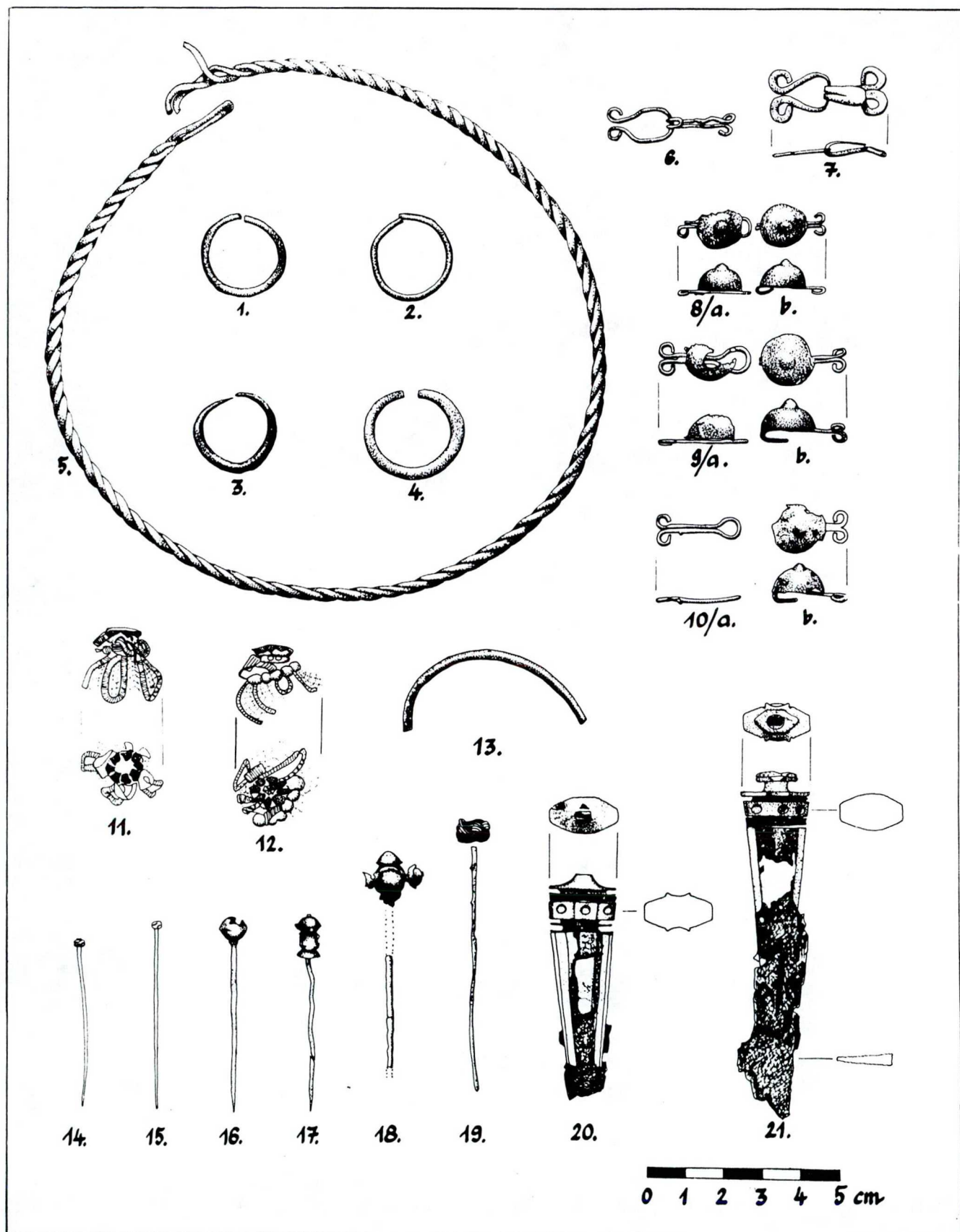
III. tábla. Szeregyháza (1933). Edénytöredékek.

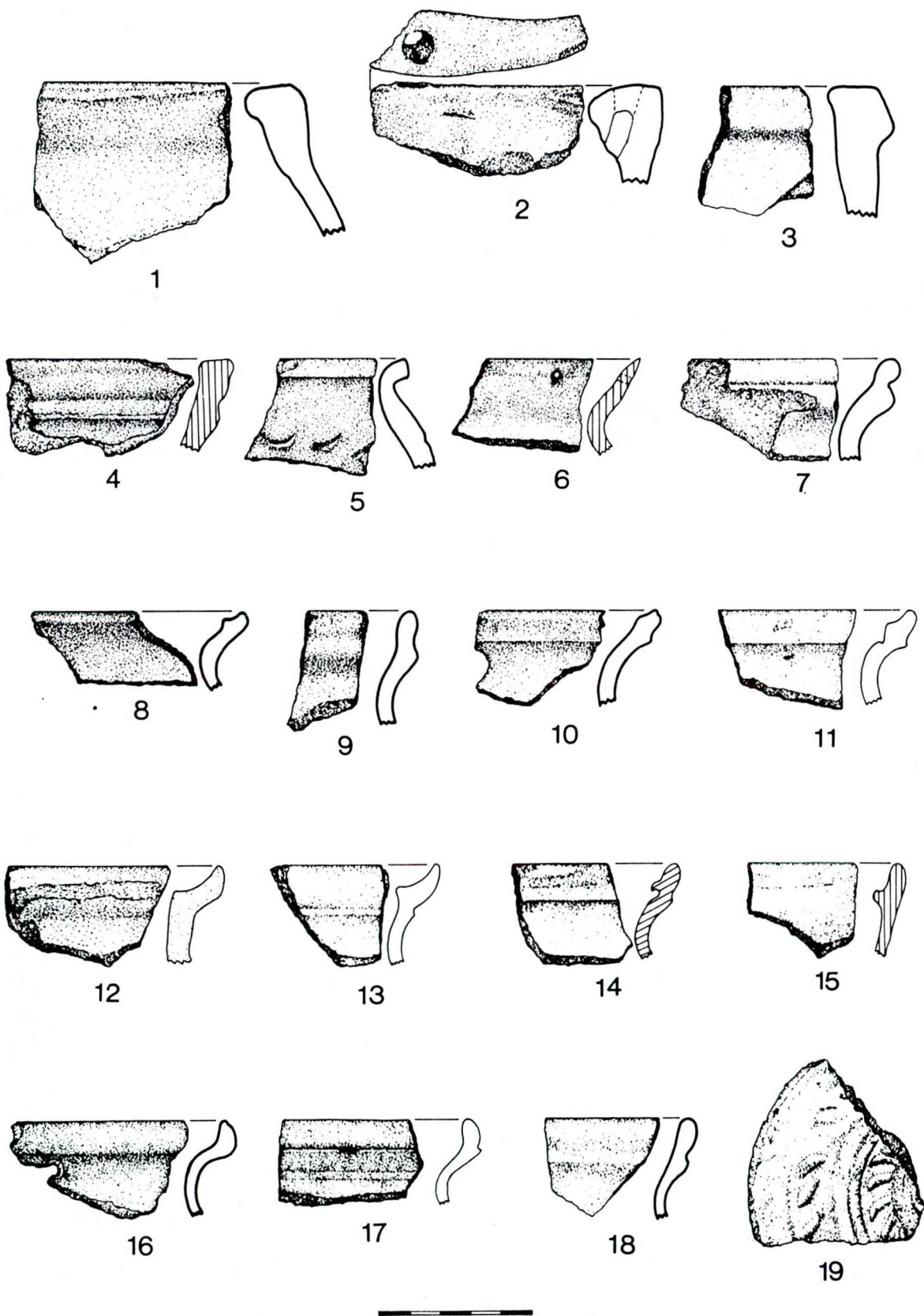
IV. tábla. Szeregyháza (1986). 1-13: felszíni gyűjtés,
14-16: 11. sír, 17-18: szórvány.

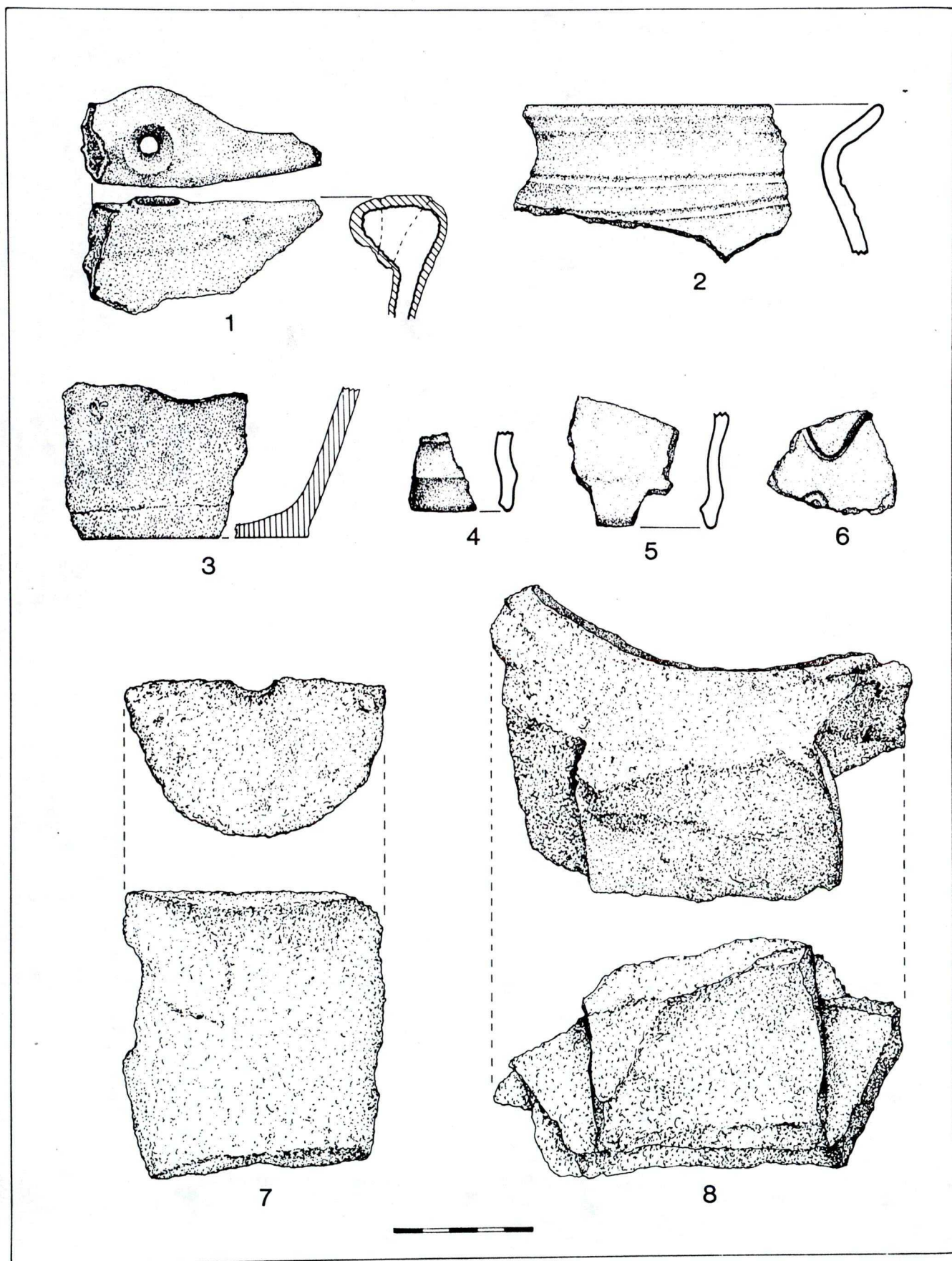
V. tábla. Fövenyes (1934). Kerámia leletek.

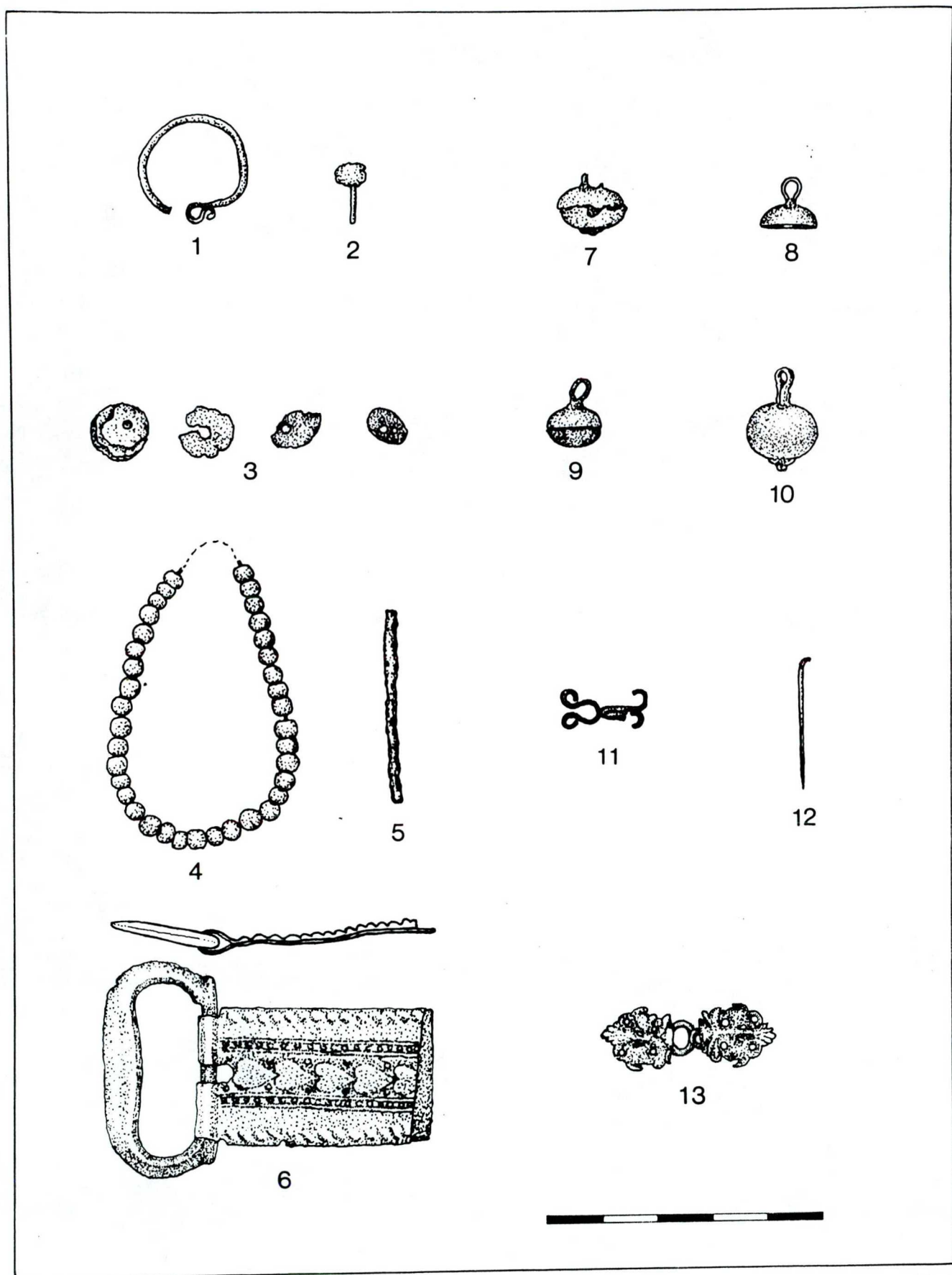
VI. tábla. Fövényes (1934). Sírleletek.

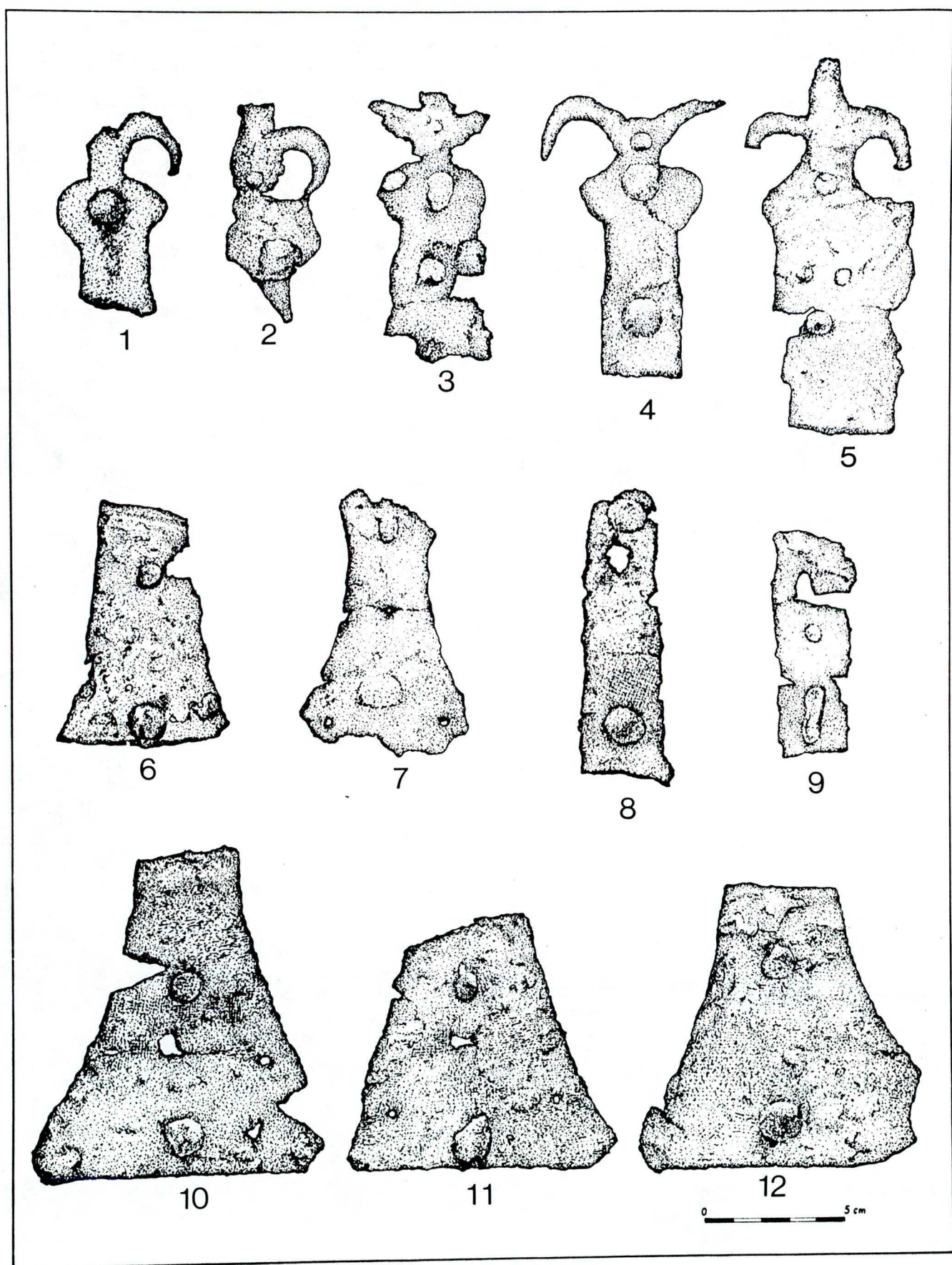
VII. tábla. Fövényes (1985). Felszíni gyűjtés.

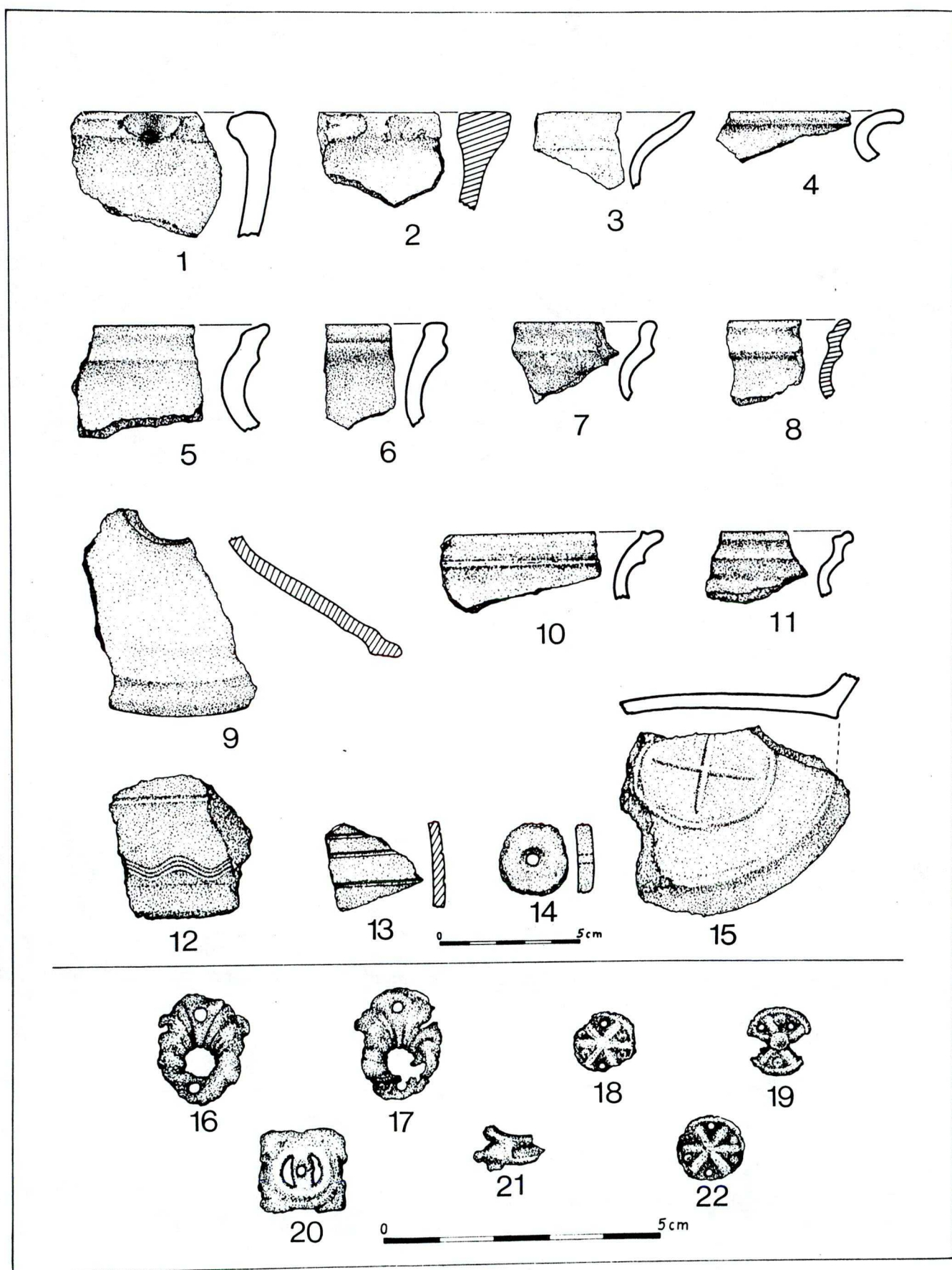
VIII. tábla. Fövényes (1985).

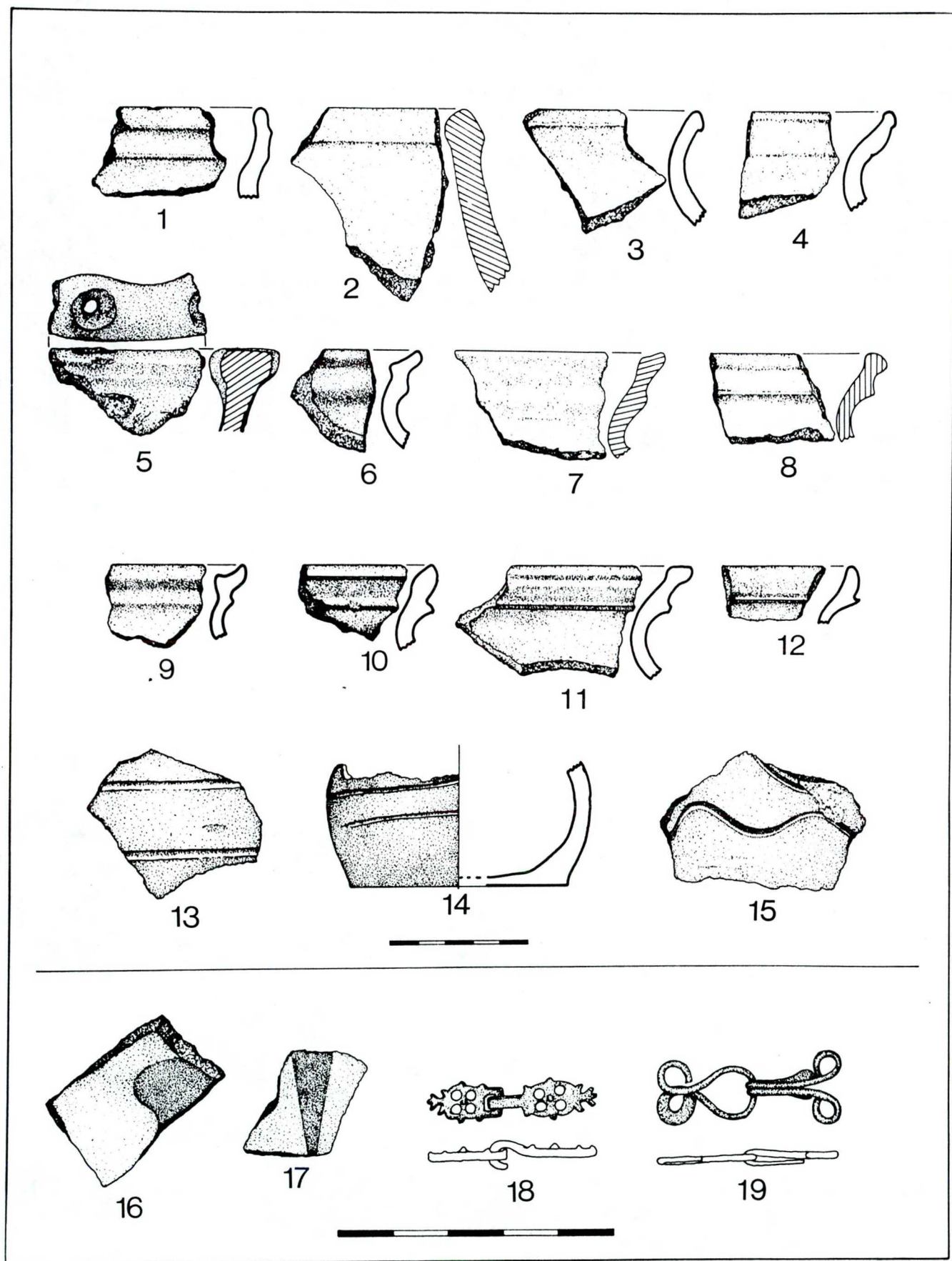
IX. tábla. Fövenyes (1985). 1-2: 21. sír, 3-6: 34. sír,
7-9: 75. sír, 10: 4 sír, 11: 11. sír,
12: 25. sír, 13: 53. sír.

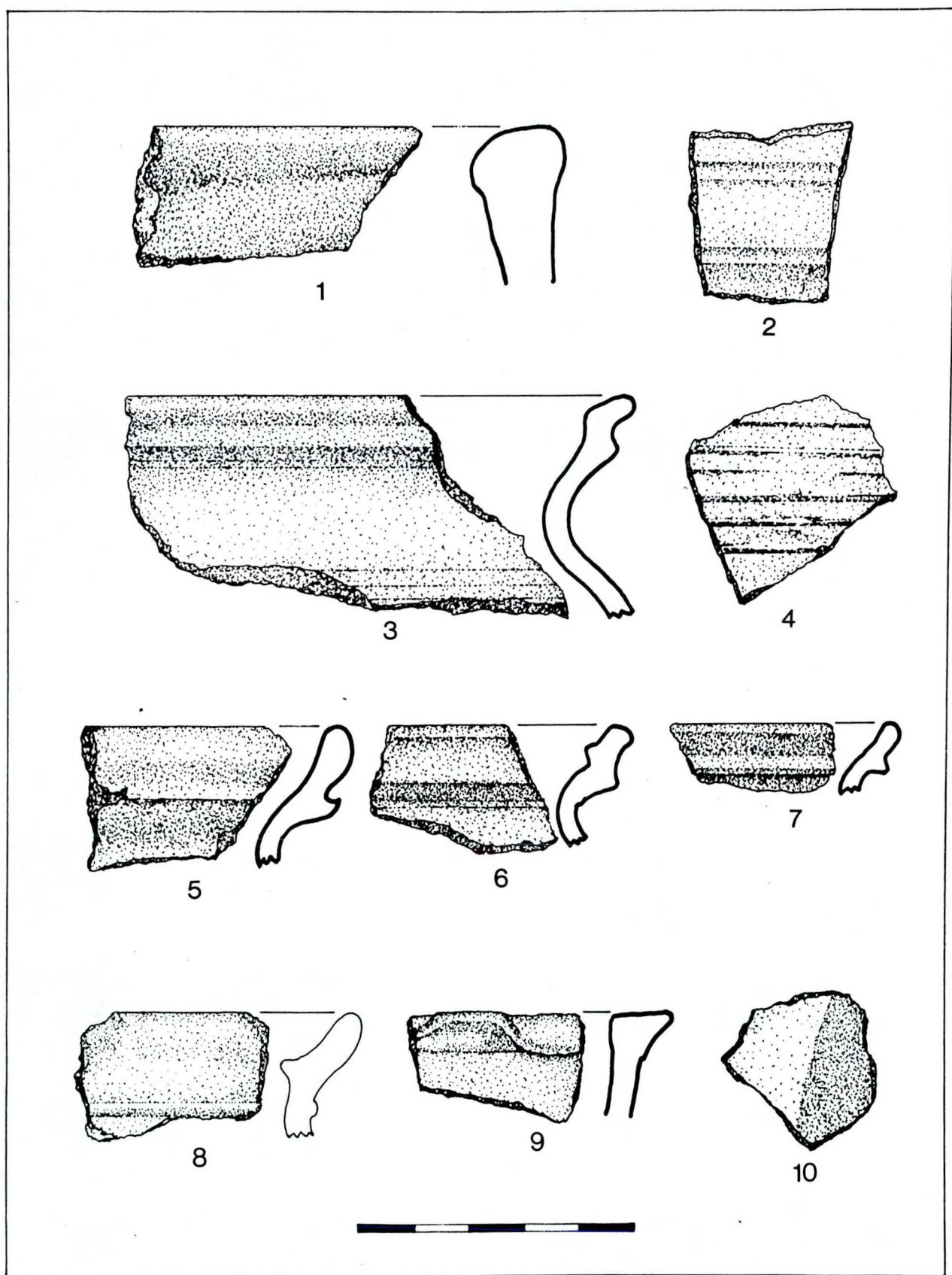
X. tábla. Fövenyes (1985). 76. sír.

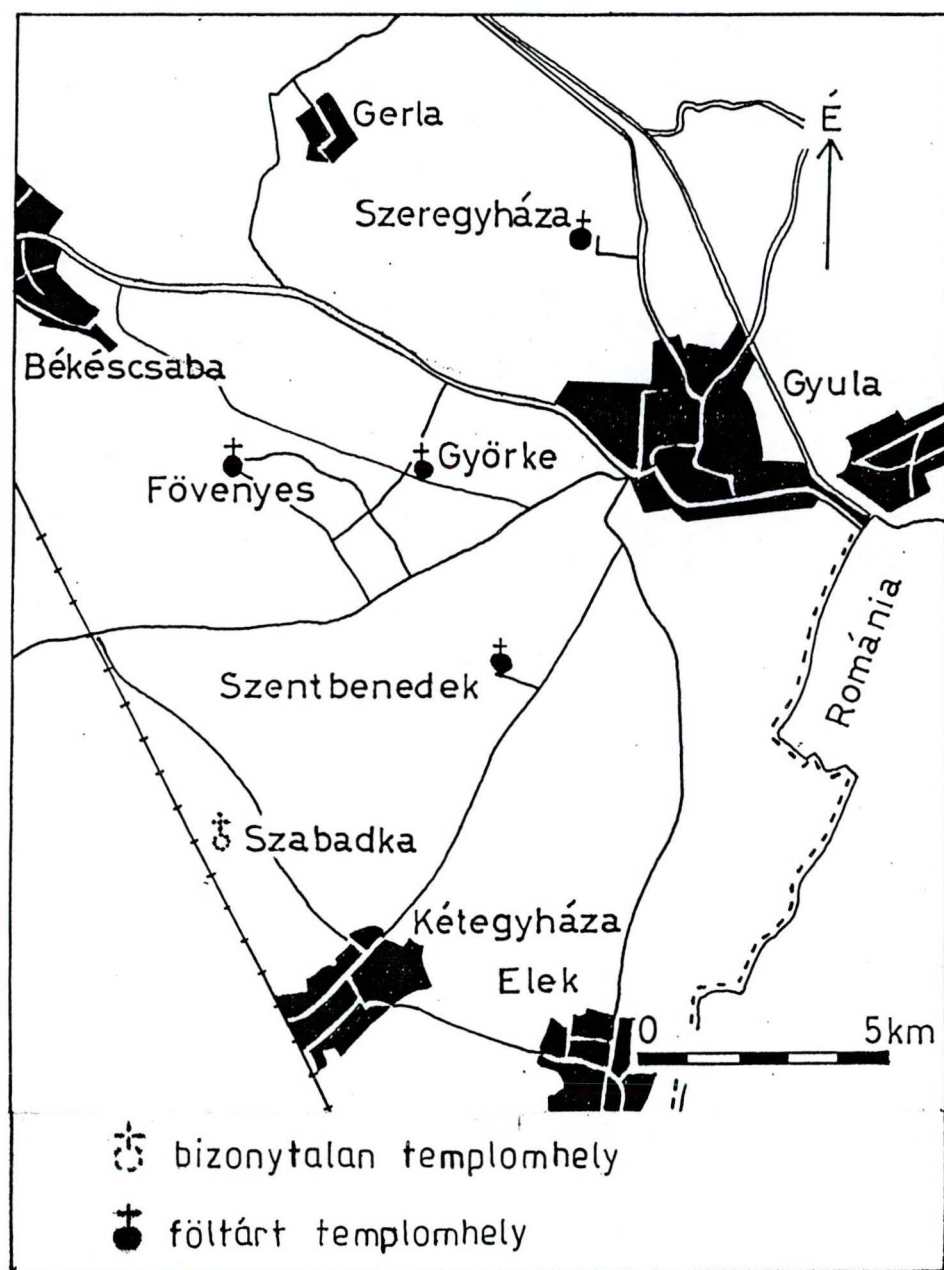
XI. tábla. Szentbenedek (1985-1986). 16-17, 20: 10. sír,
 18-19: 11. sír, 21: 24. sír, 22: 25. sír
 (a 11. sír leletei alapján kiegészített rajz).

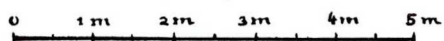
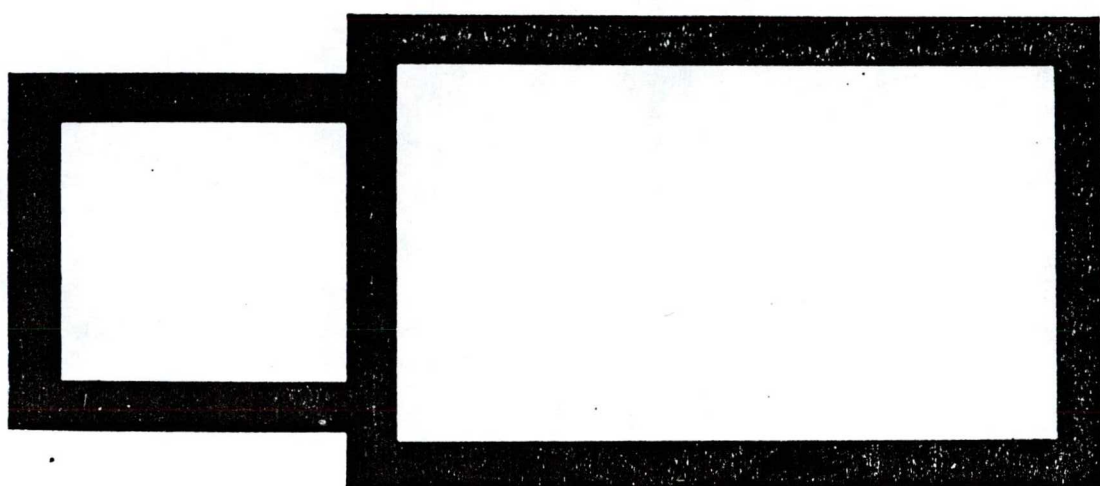
XII. tábla. Györke (1986). 1-17: felszíni gyűjtés,
18: 15. sír, 19: 5 sír.

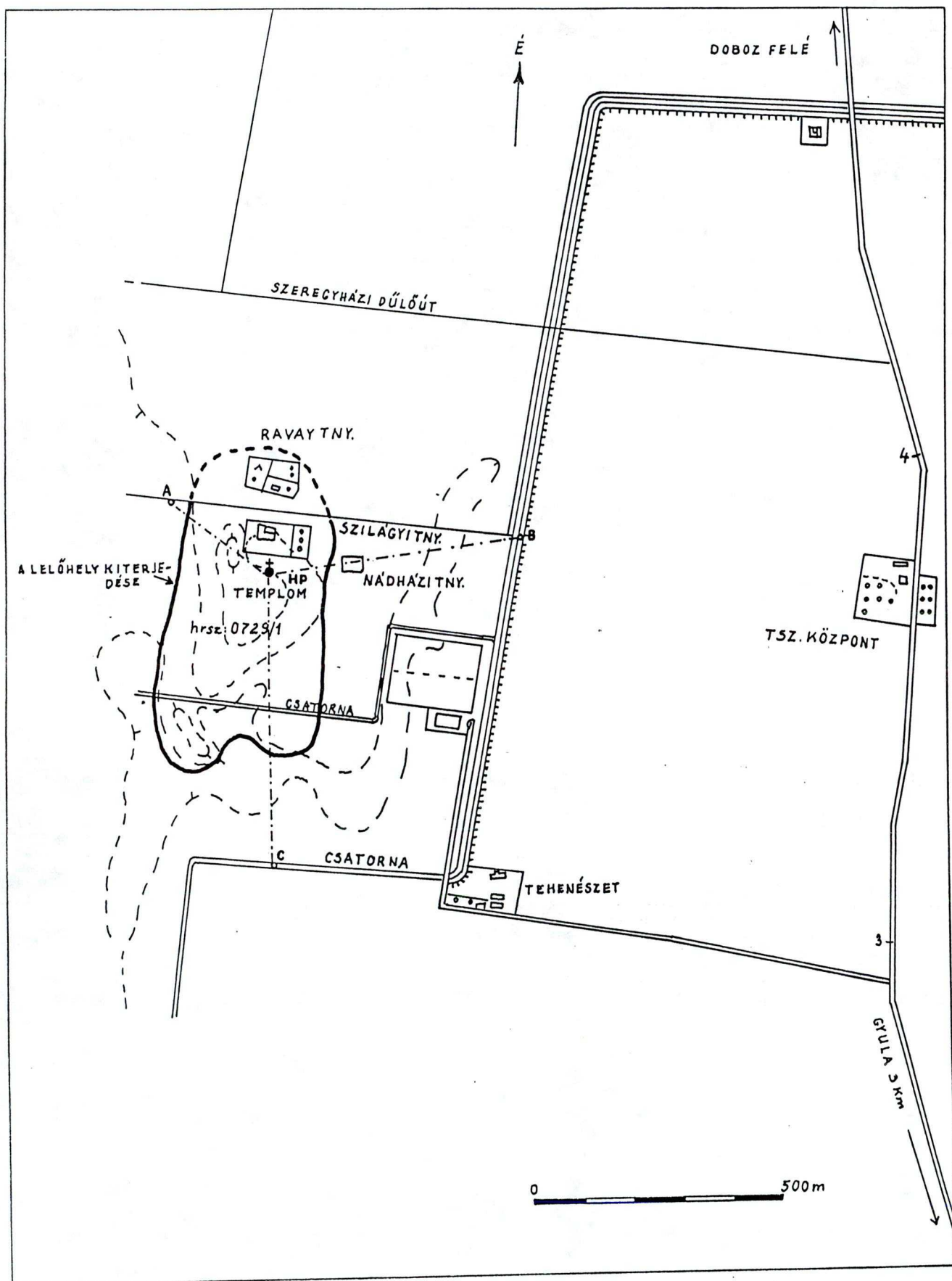
XIII. tábla. Szabadka (1985-1986). Felszíni gyűjtés.

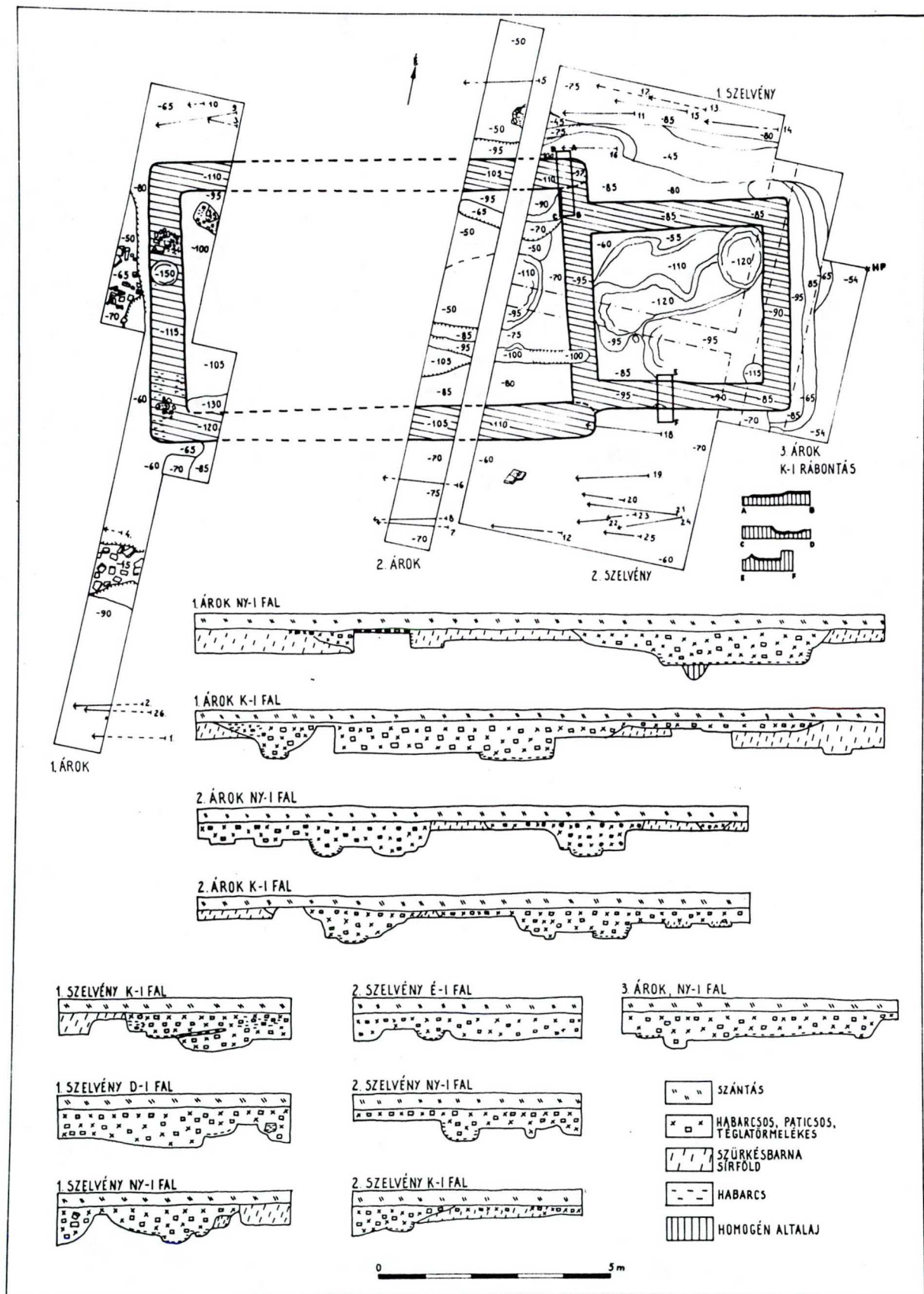
1. kép. Középkori települések Gyula határában.

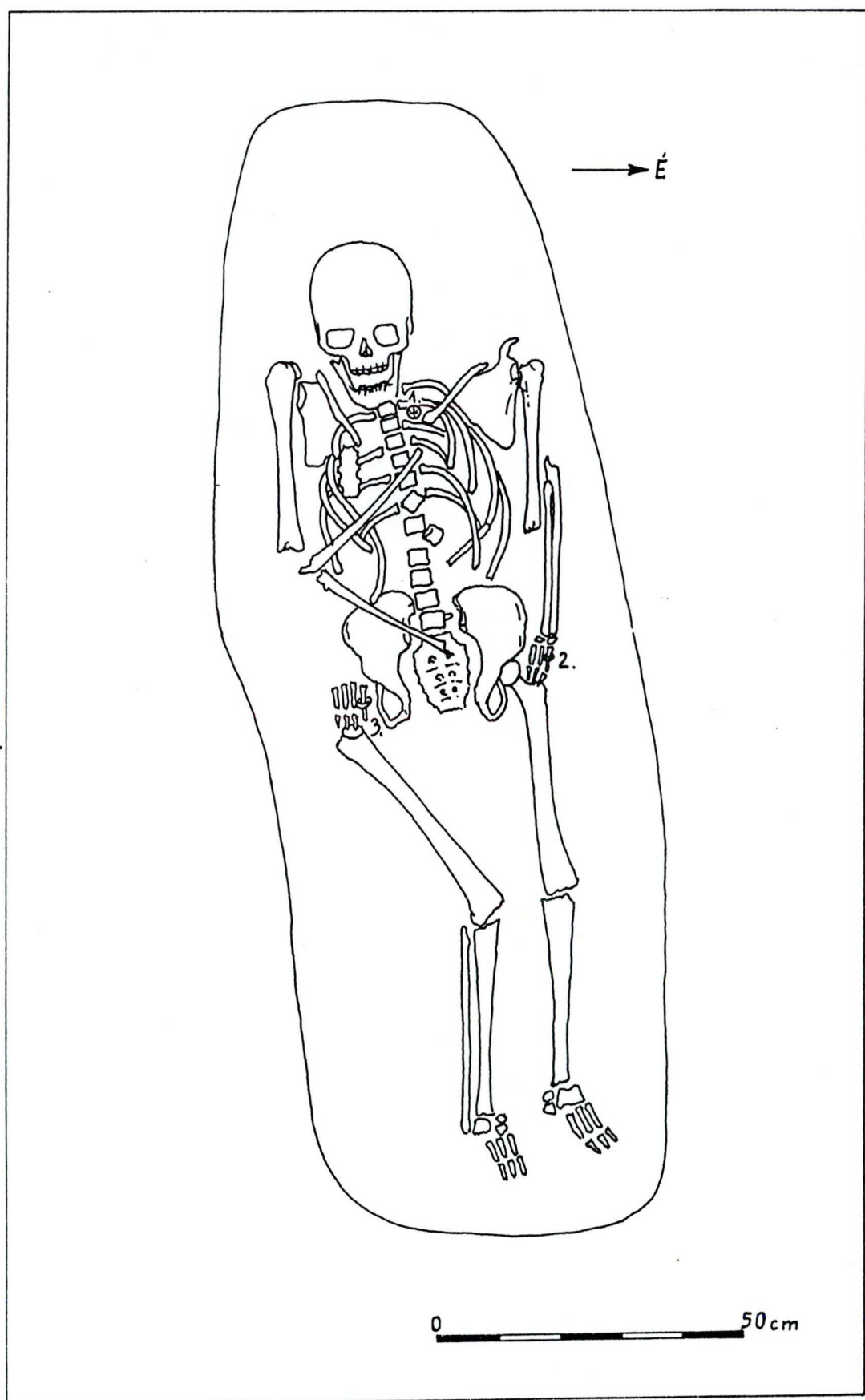
2. kép. Szeregyháza. A templom alaprajza
Scherer 1938. 31. nyomán.

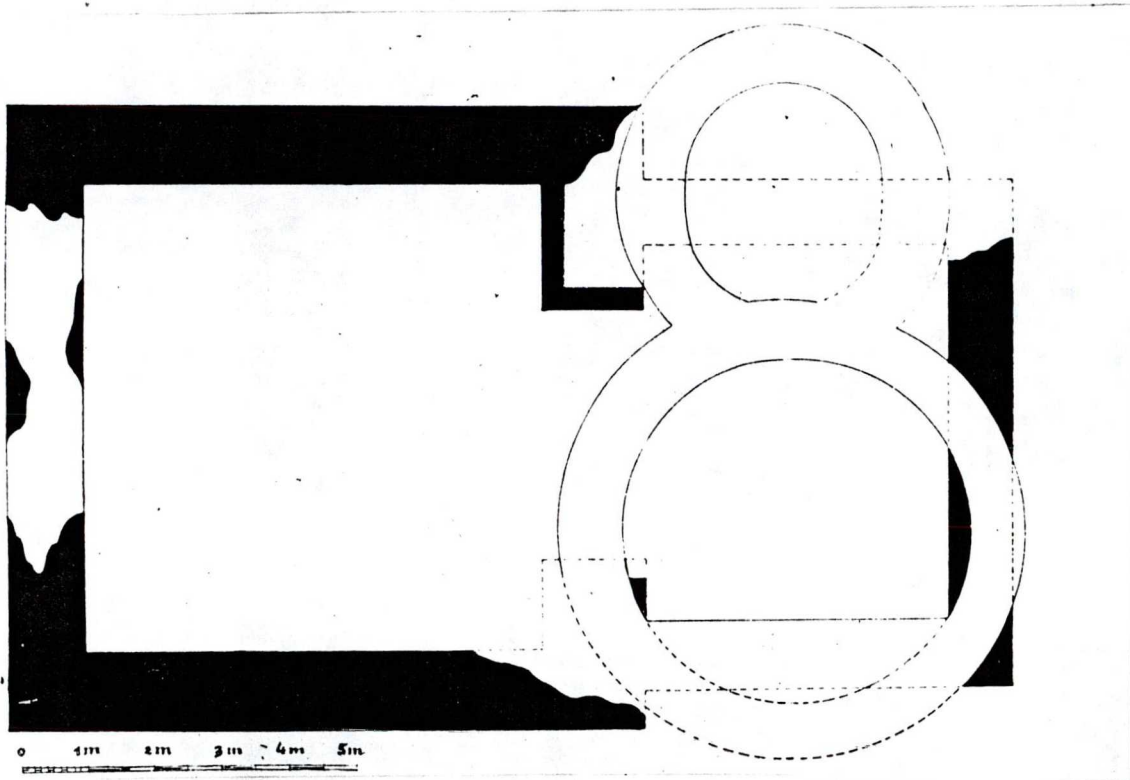
3. kép. Szeregyháza. A középkori falu kiterjedése és templomának helye.

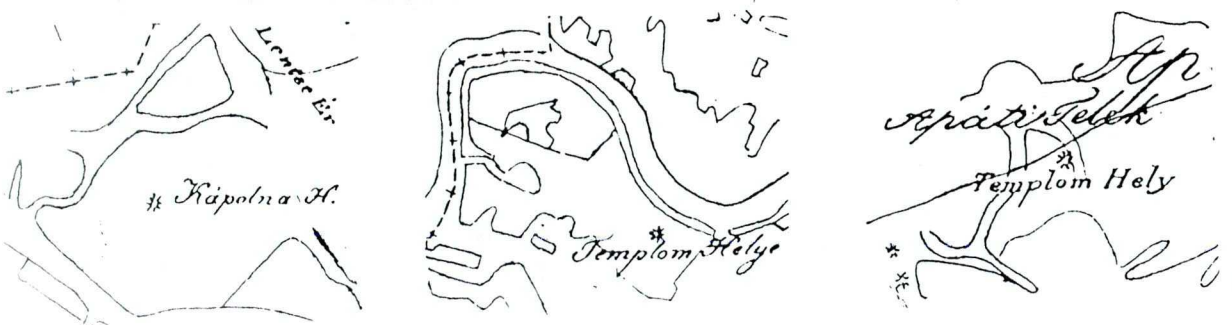
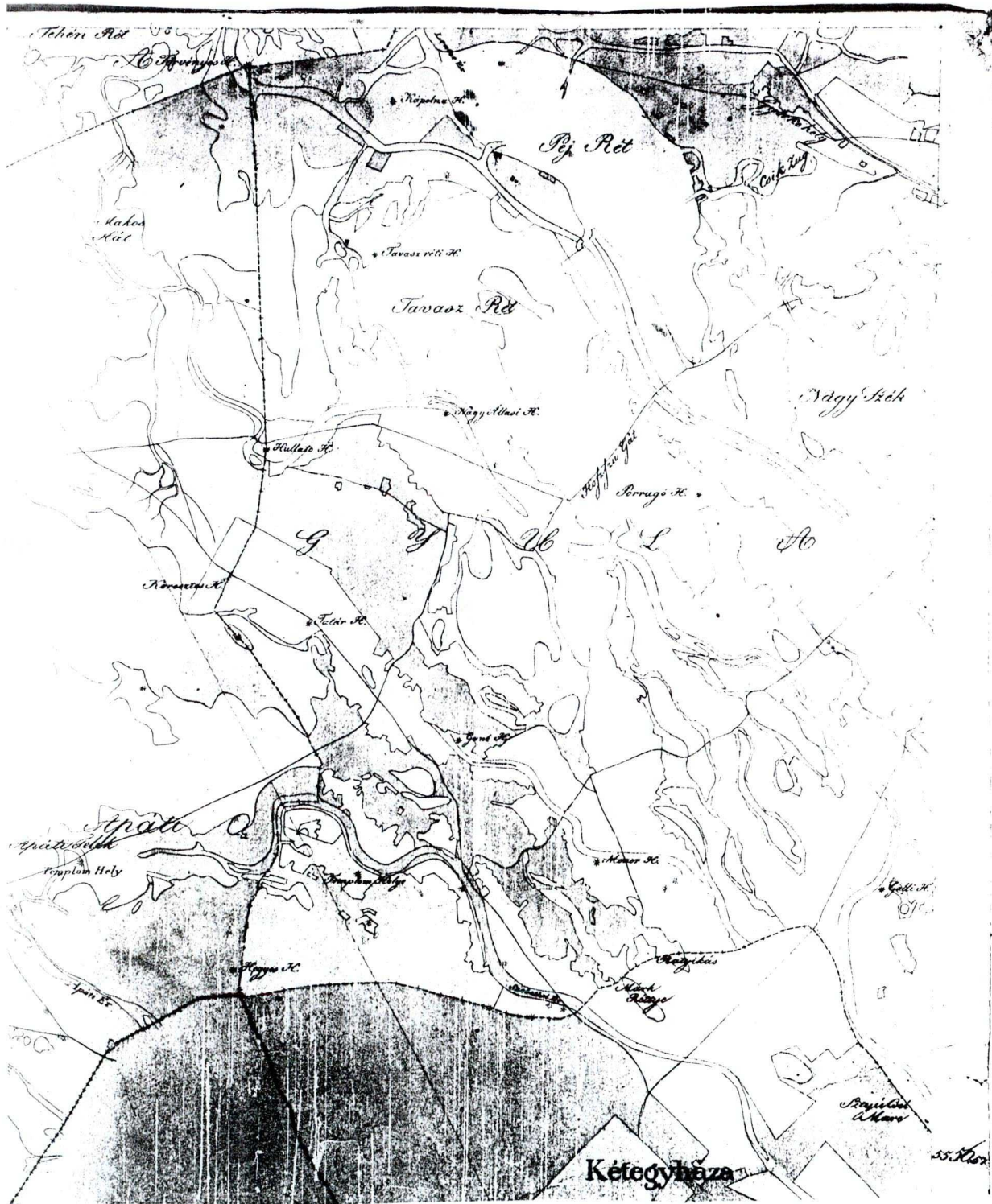
4. kép. Szeregyháza. Az 1986. évi ásatás alaprajza és metszetei.

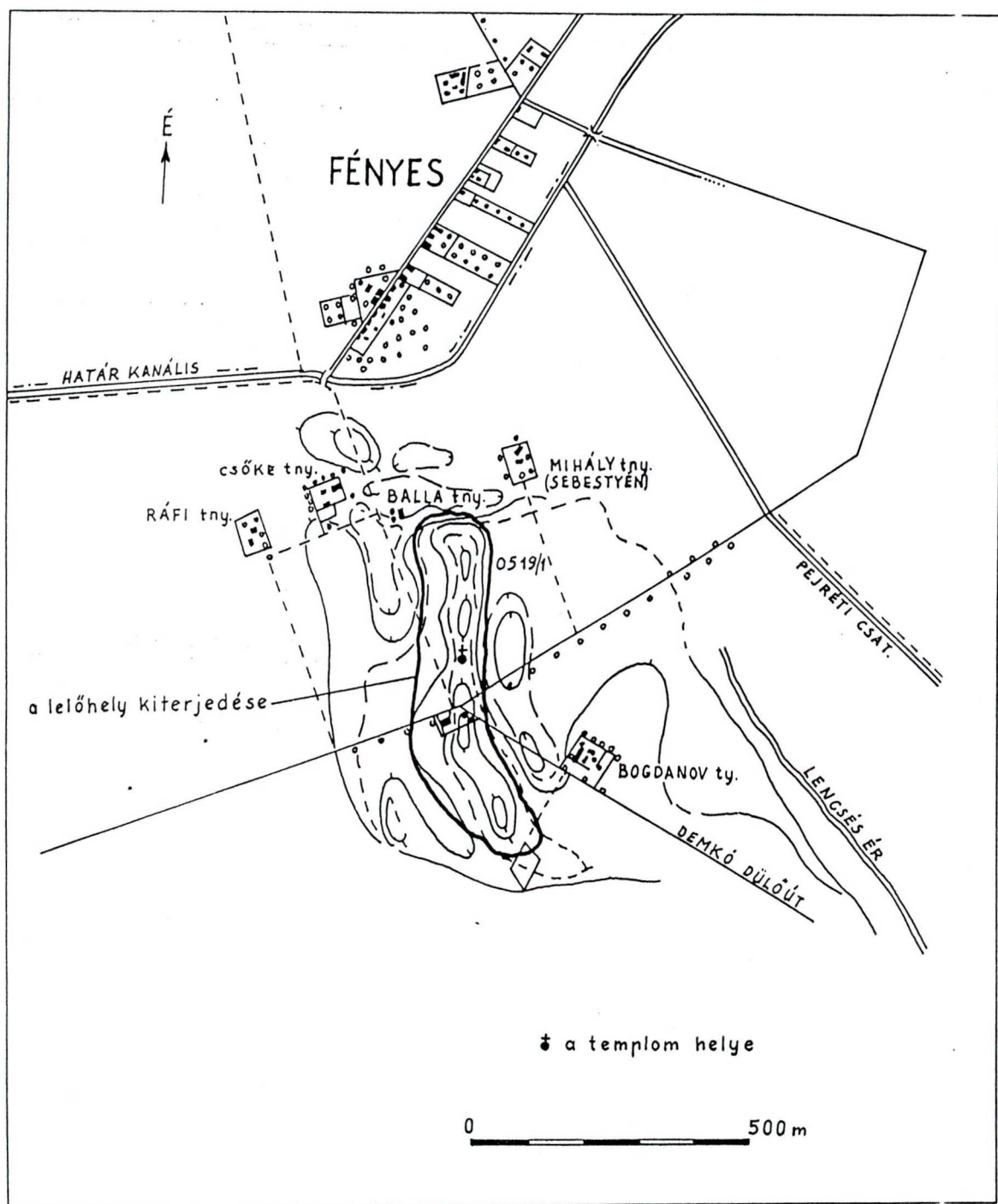
5. kép. Szeregyháza. 11. sír.

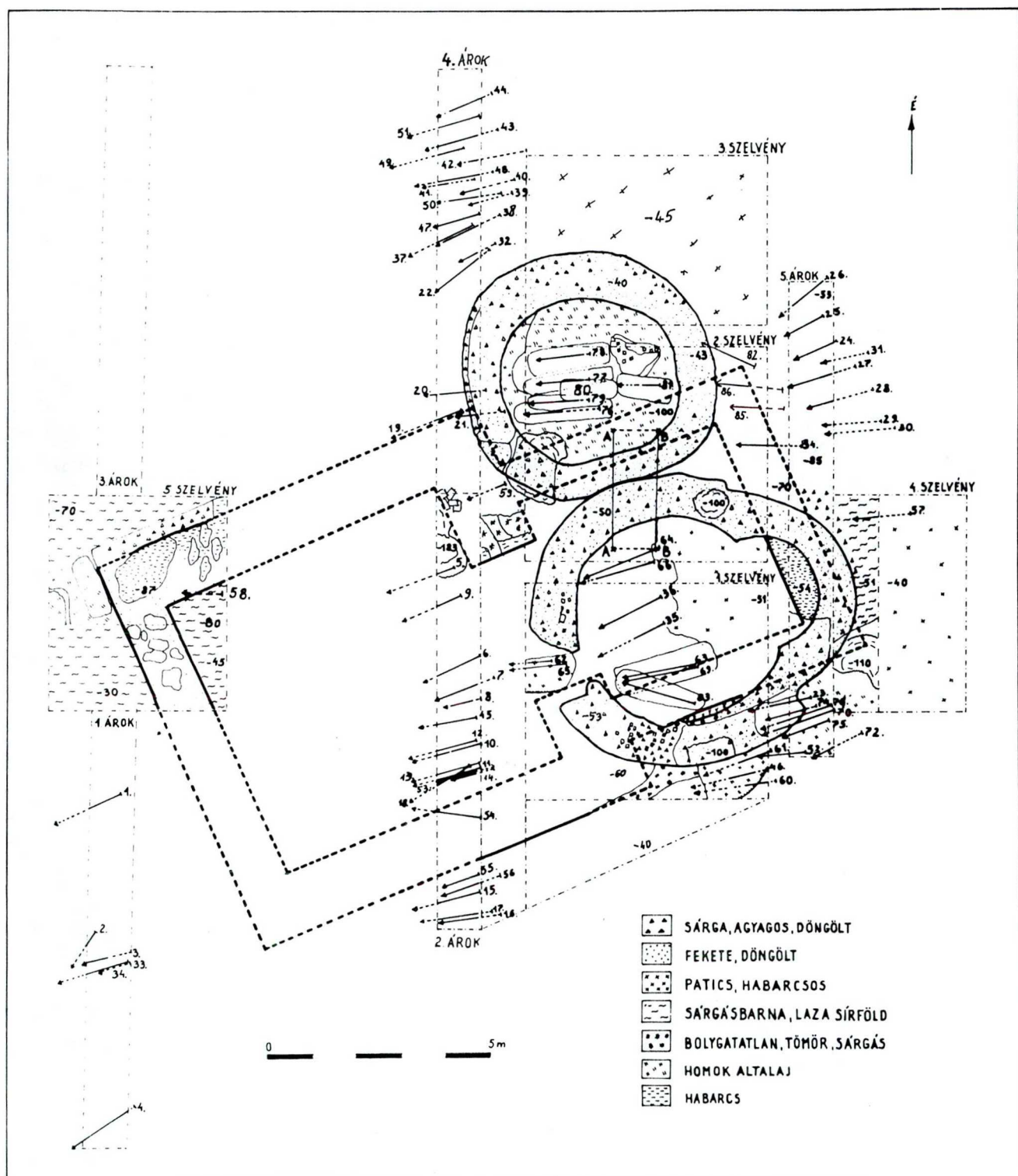
6. kép. Fövenyes. A templom alaprajza
Scherer 1938. 35. nyomán.

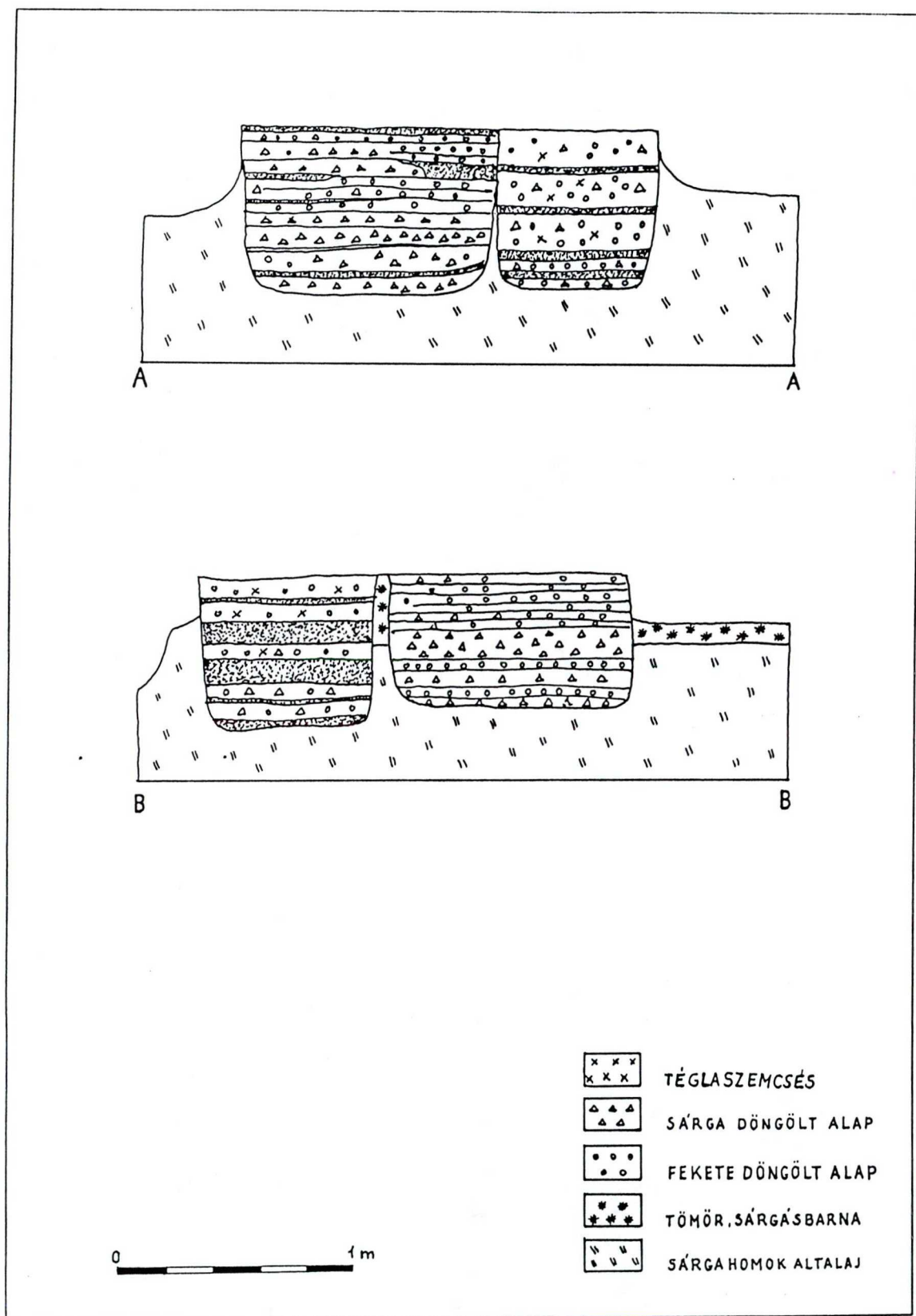
7. kép. Gyula határának DNY-i része Huszár Mátyás
1822. évi atlaszának 54. szelvényén.

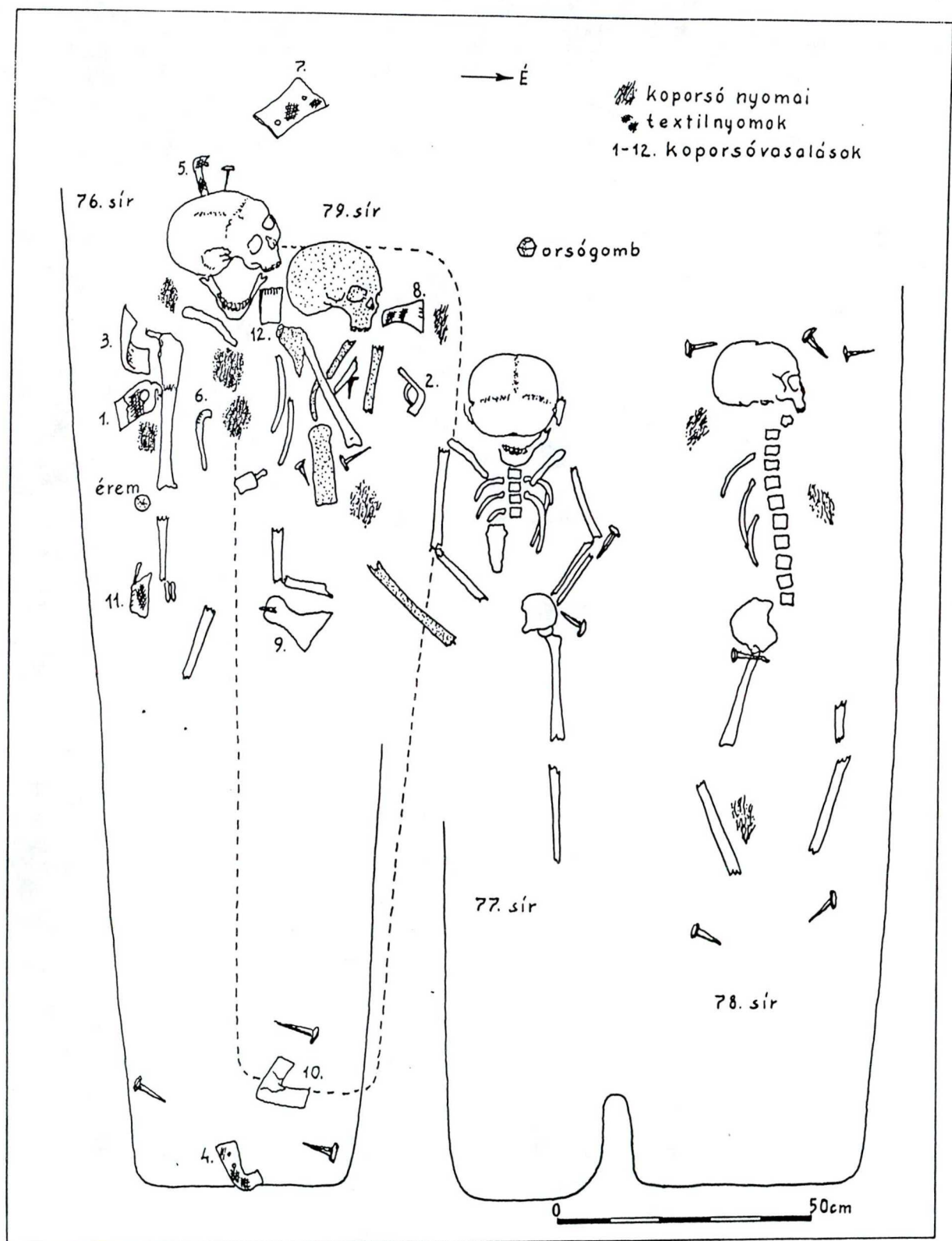
8. kép. Fövényes. A középkori falu kiterjedése és templomának helye.

9. kép. Fövényes. Az 1985. évi ásatás alaprajza.

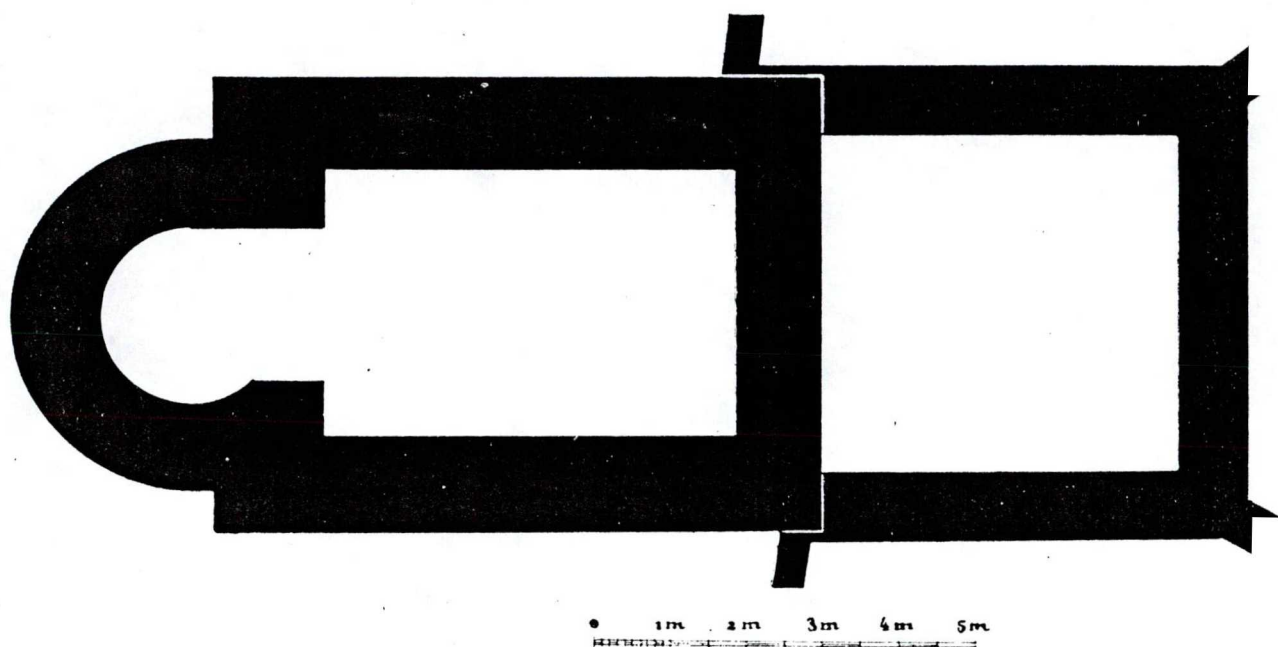

10. kép. Fövenyes. A rotunda és az É-i kör alakú épület alapozásának A-A és B-B metszete.

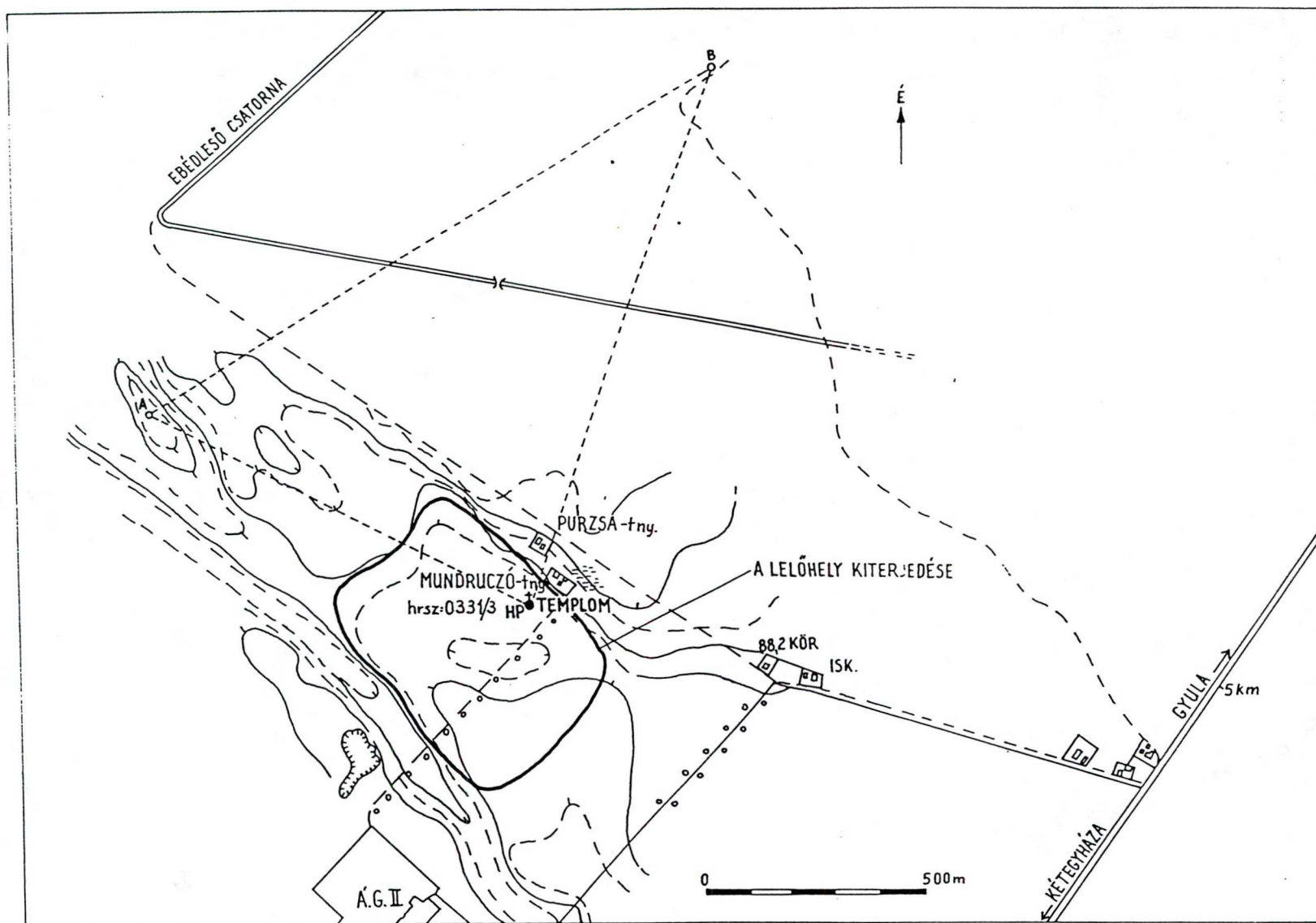

11. kép. Fövenyes. A 76-79. sír rajza.

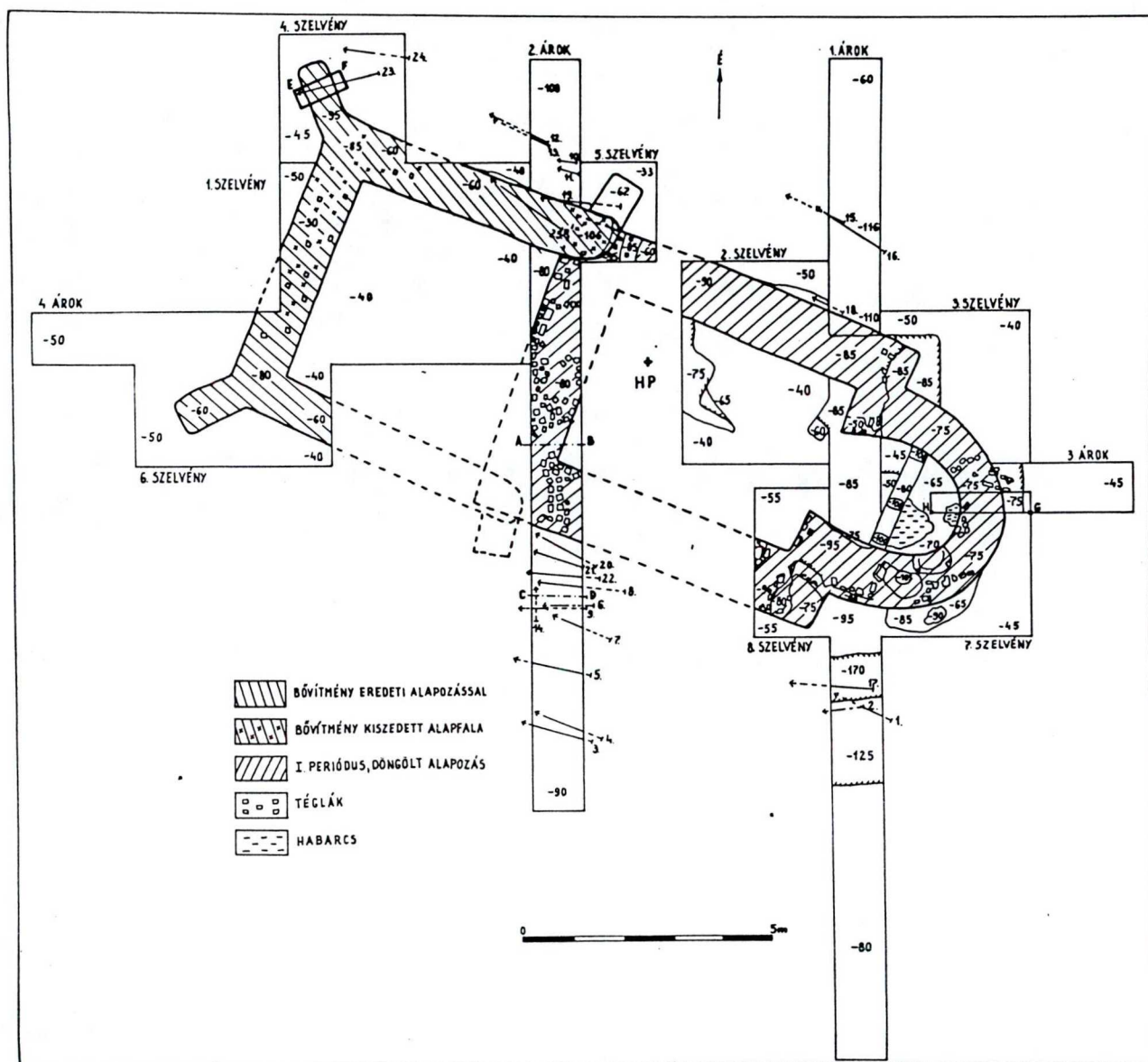

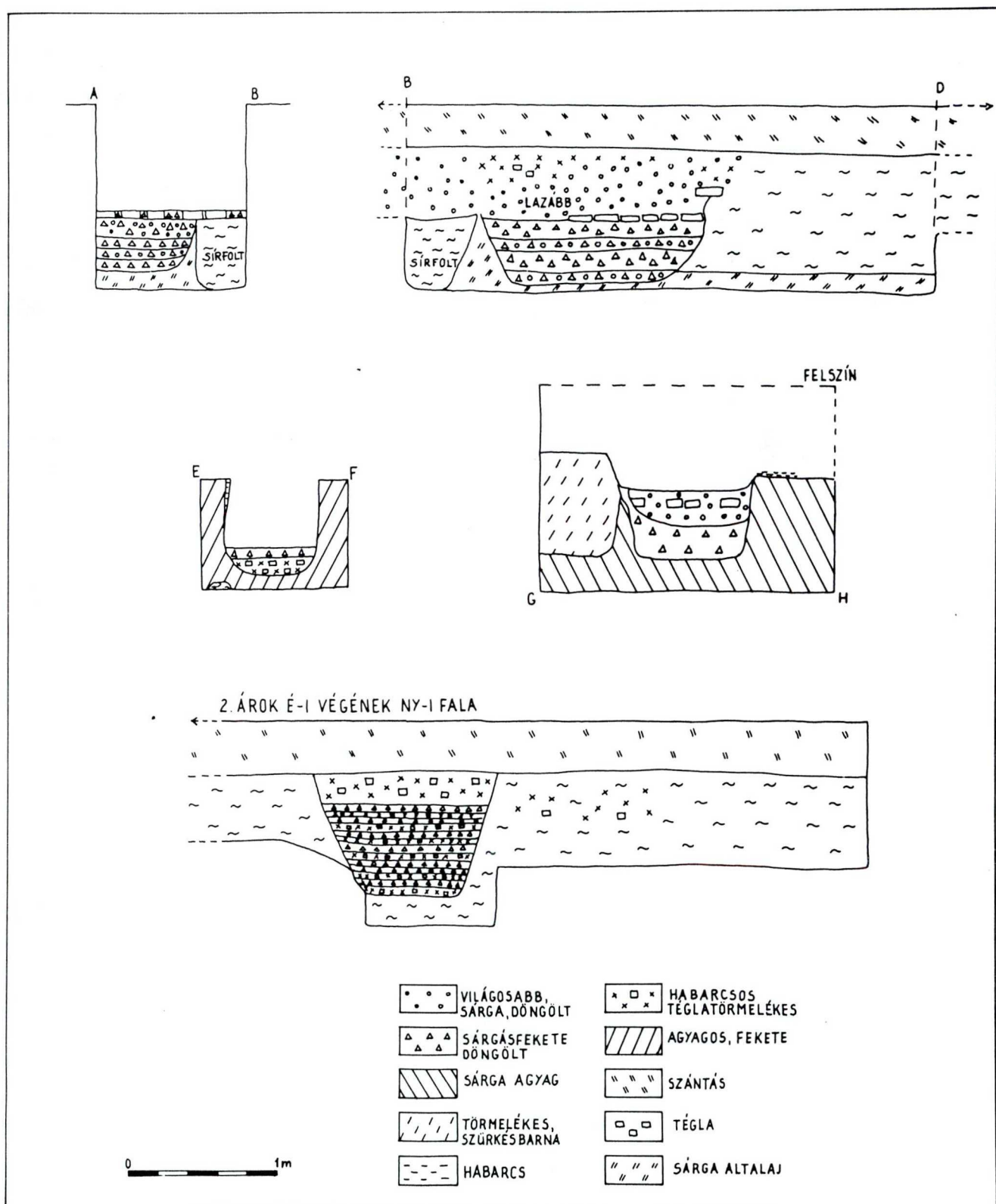

12. kép. Szentbenedek. A templom alaprajza
Scherer 1938. 39. nyomán.

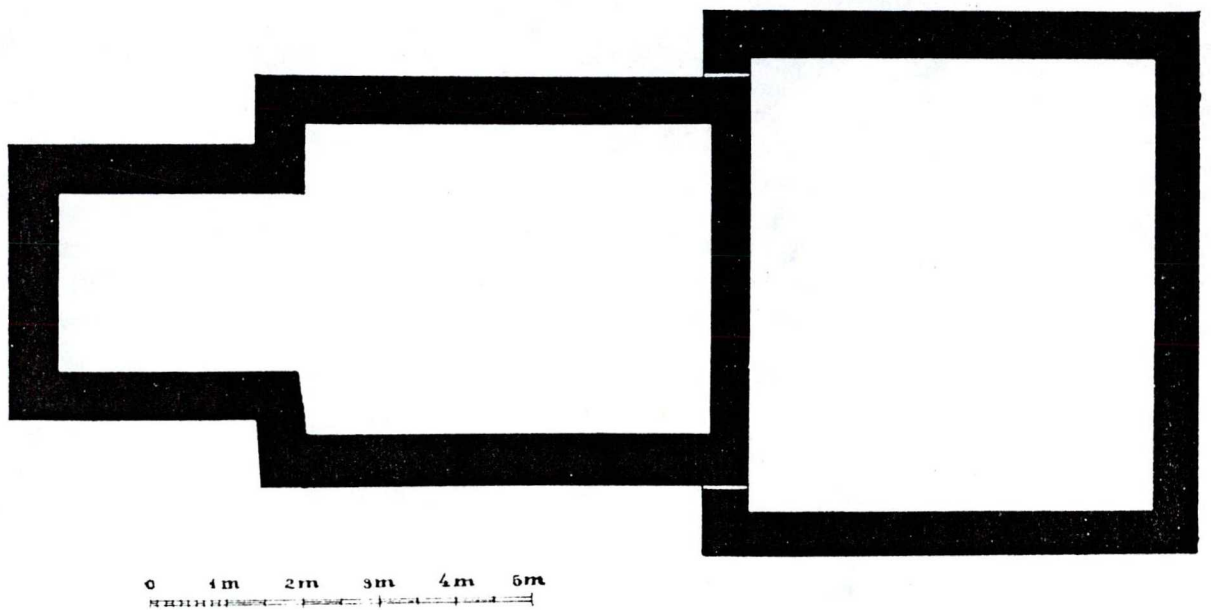

13. kép. Szentbenedek. A középkori falu kiterjedése és templomának helye.

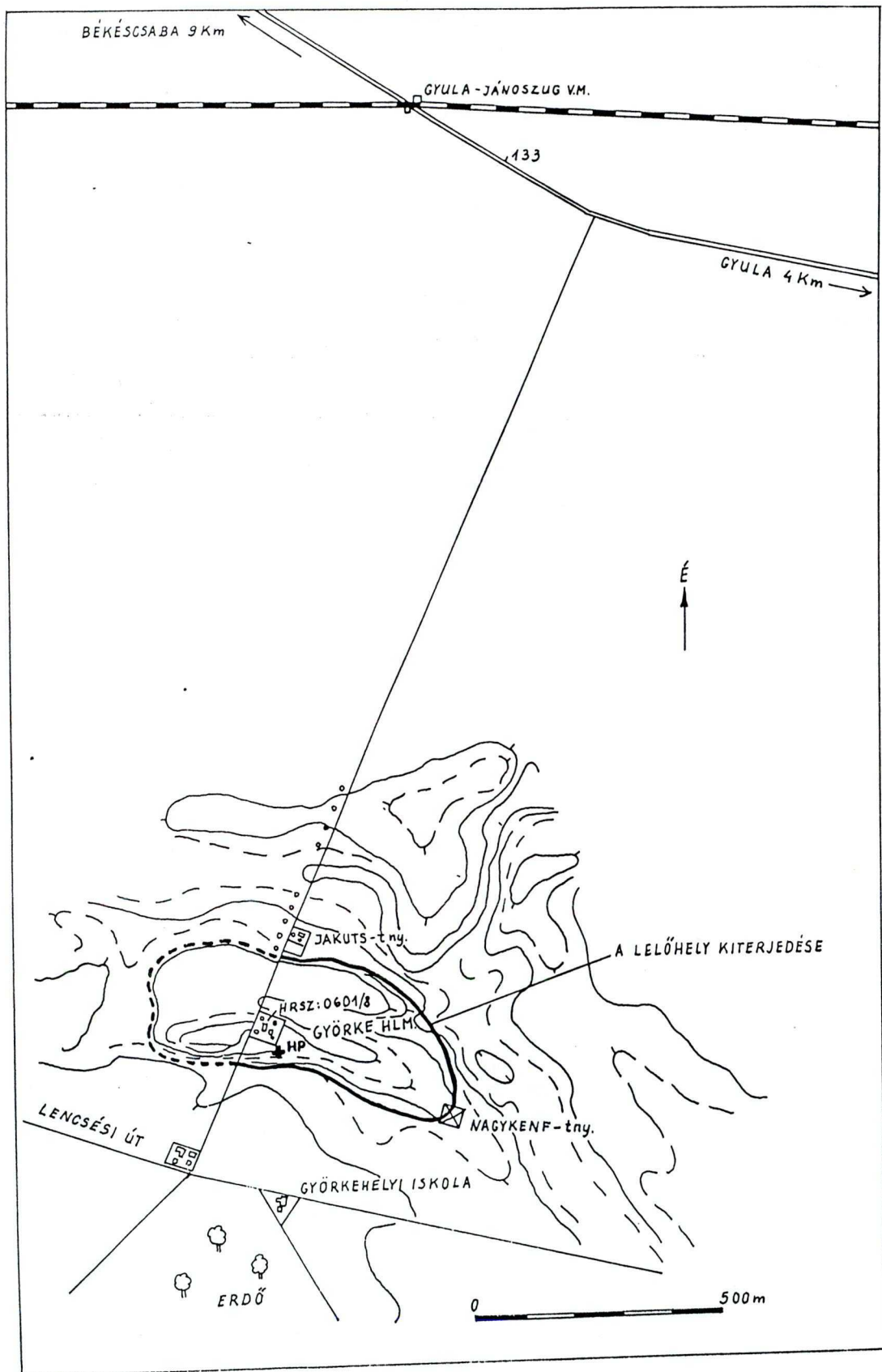

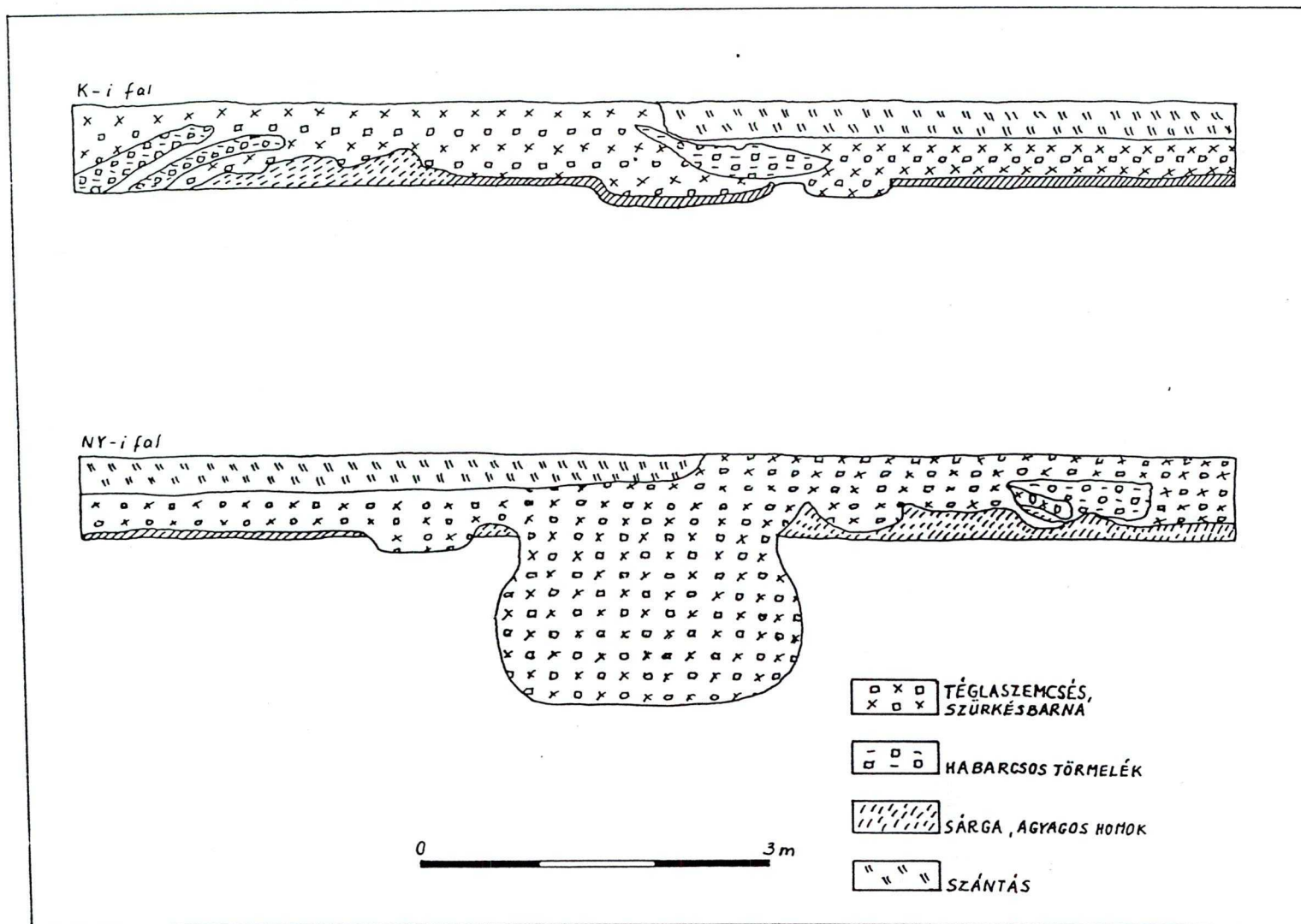
15. kép. Szentbenedek. A templom alapozásának A-B, B-D, E-F, G-H metszete és a 2. árok É-i végének Ny-i fala.

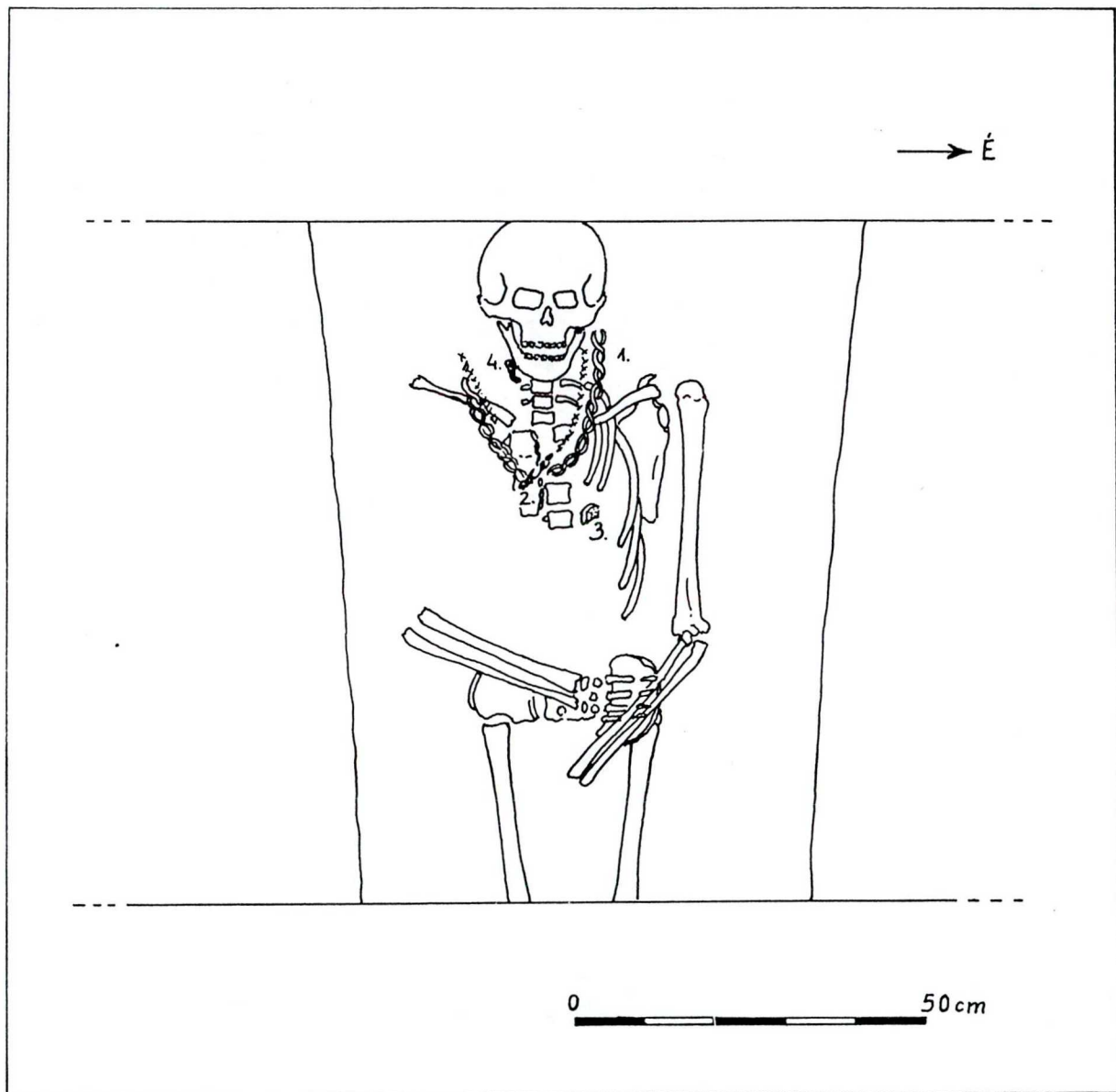
16. kép. Győrke. A templom alaprajza
Scherer 1938. 41. nyomán.

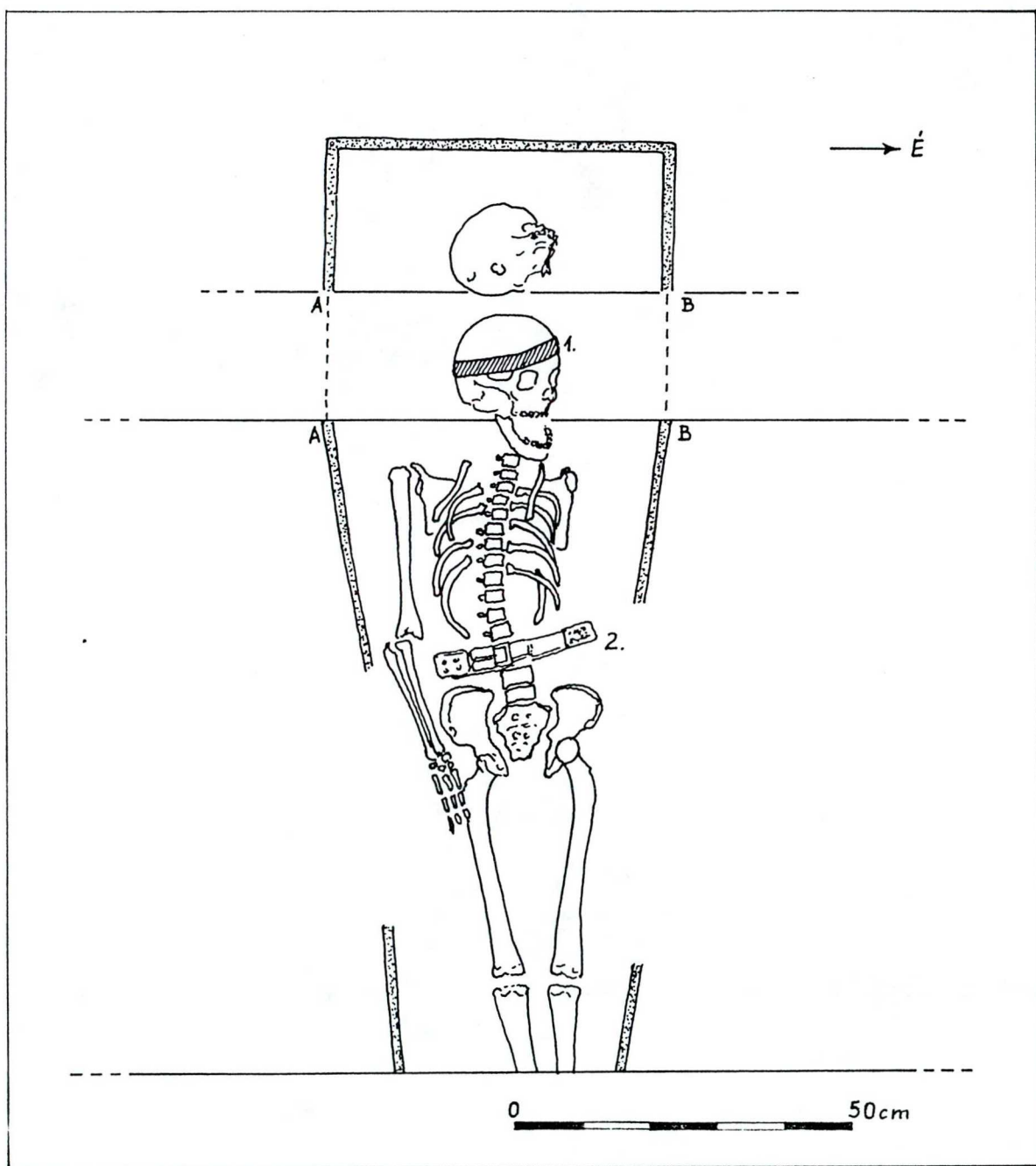
17. kép. Győrke. A középkori falu kiterjedése és környéke.

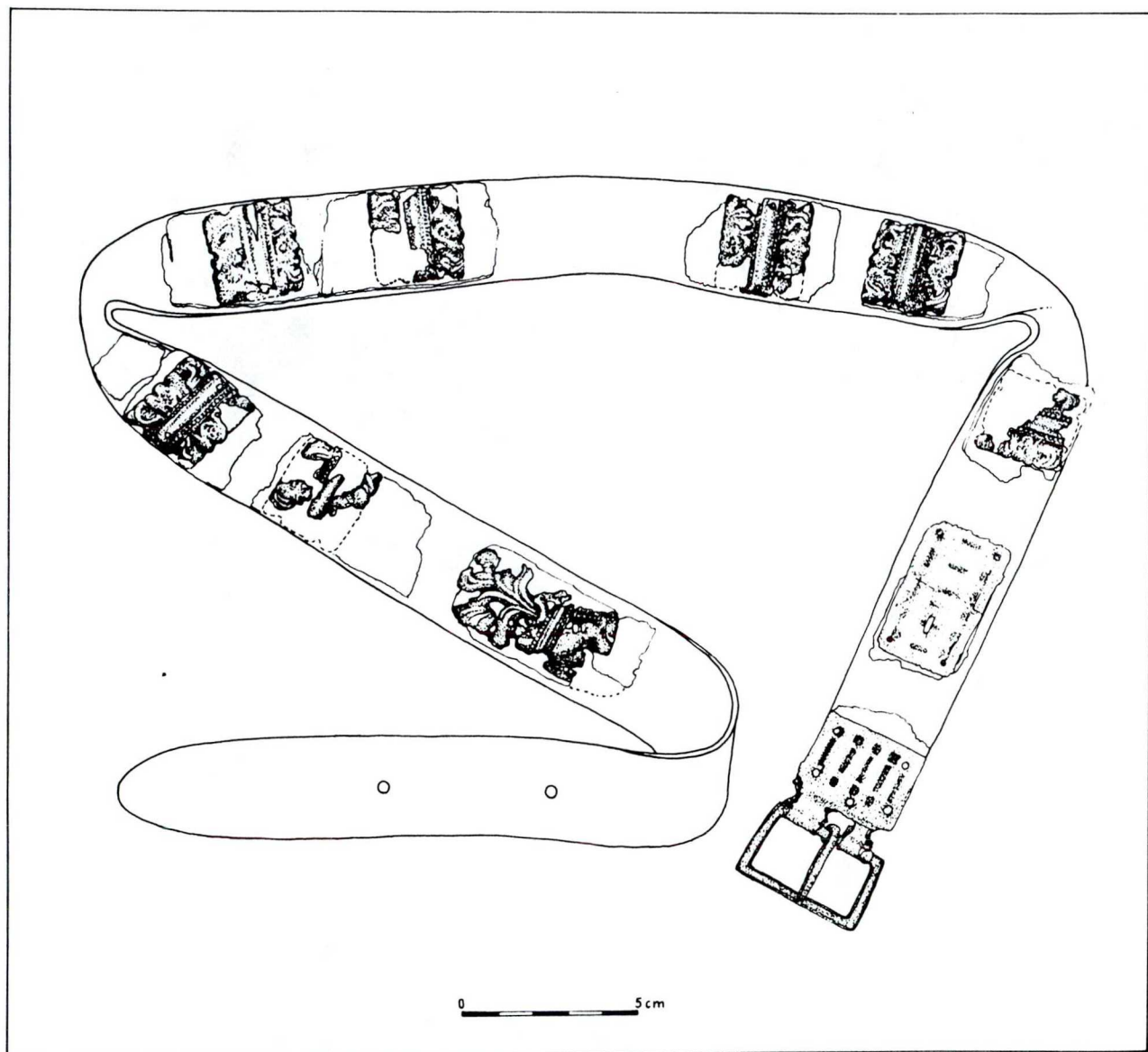
19. kép. Győrke. A 2. árok metszerei.

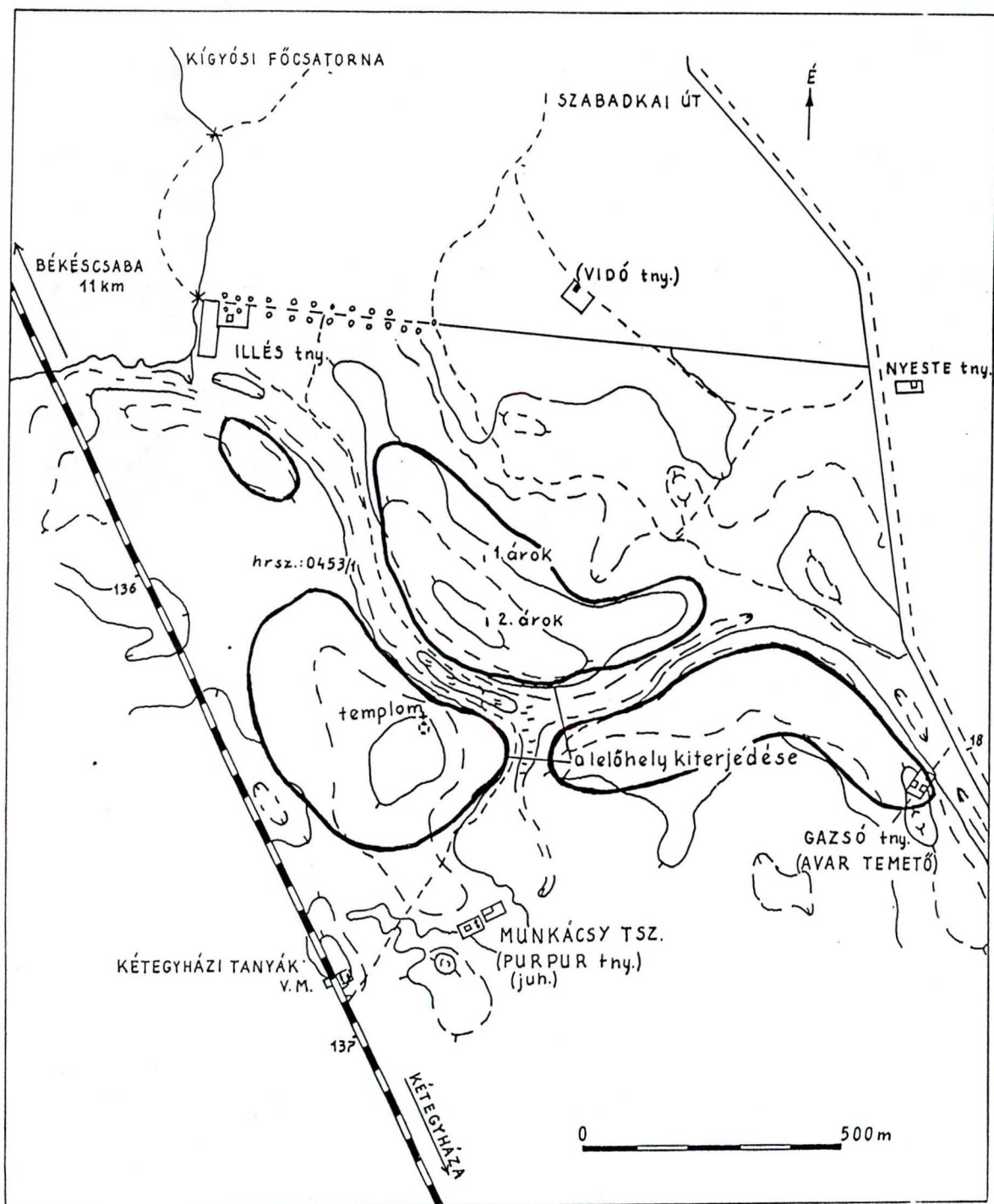
20. kép. Györke. 15. sír.

21. kép. Györke. 16. sír.

22. kép. Győrke. A 16. sírban talált öv rekonstrukciója .

23. kép. Szabadka. A középkori falu kiterjedése és templomának helye.

25. kép. A szabadkai templom helyének ábrázolása 1859-ből.

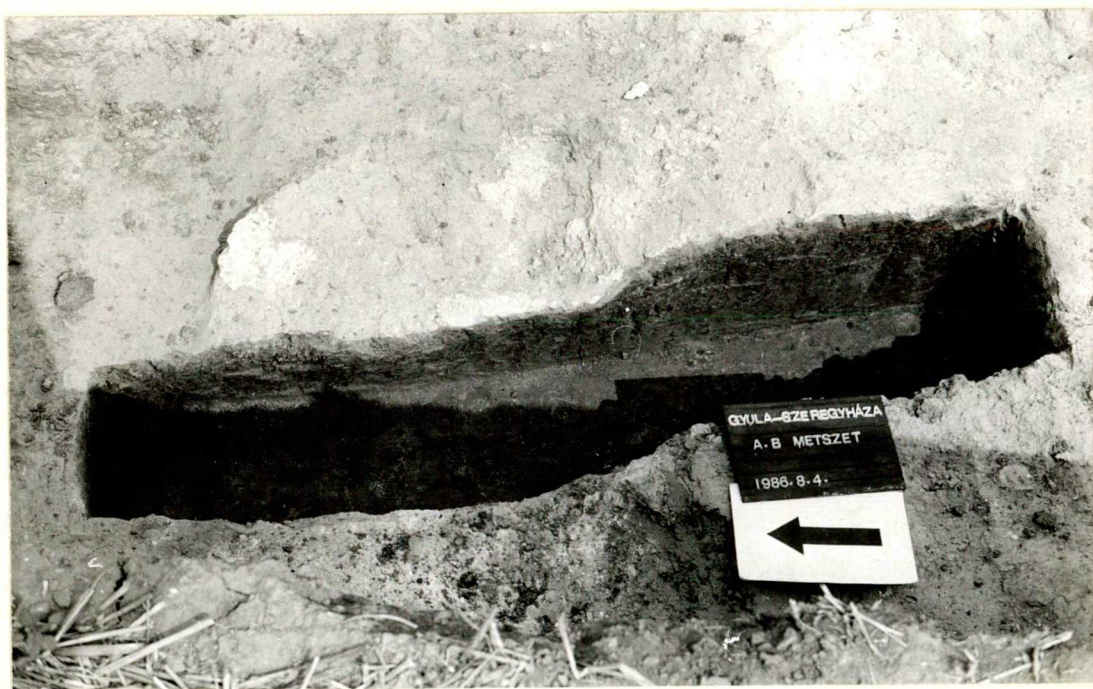
1. fotó. Szeregyháza.
A templom Ny-i zárófalának helye.

2. fotó. Szeregyháza.
A szentély és a hajó csatlakozása.

3. fotó. Szeregyháza.
A 18. sír elhelyezkedése

4. fotó. Szeregyháza. A-B metszet.

5. fotó. Fövenyes.

Relief Scherer 1938. 37. nyomán.

6. fotó. Fövenyes. Rotunda.

7. fotó. Fövenyes.

A körépületek alapozásának átvágása
(A-A metszet).

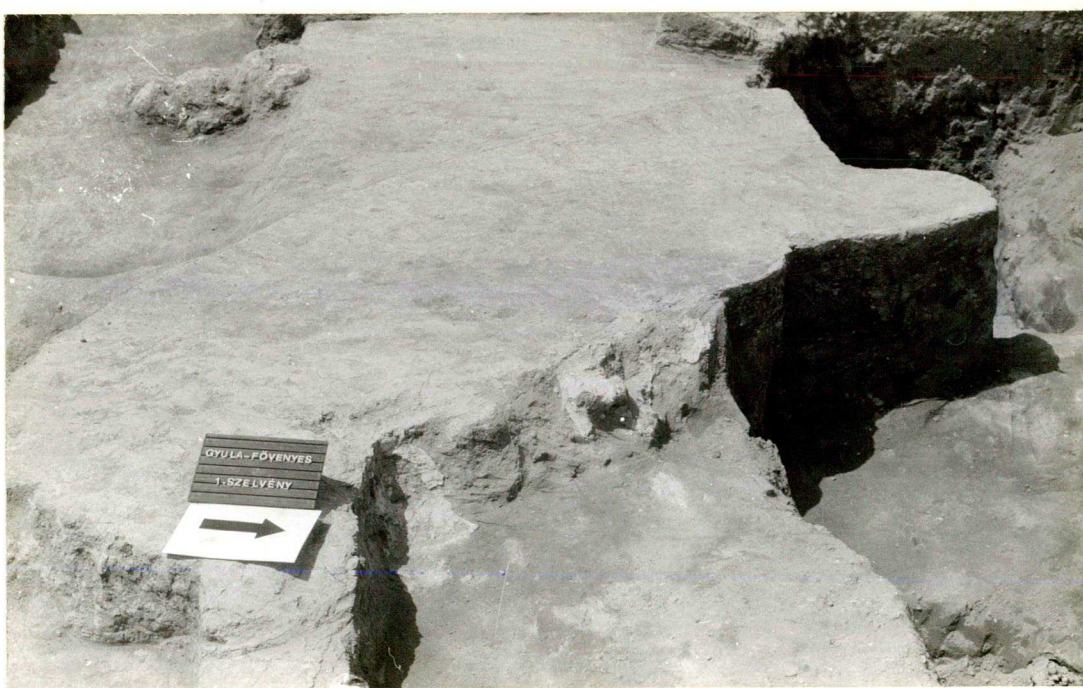

8. fotó. Fövenyes. Az É-i körépület alapozása.

9. fotó. Fövenyes.

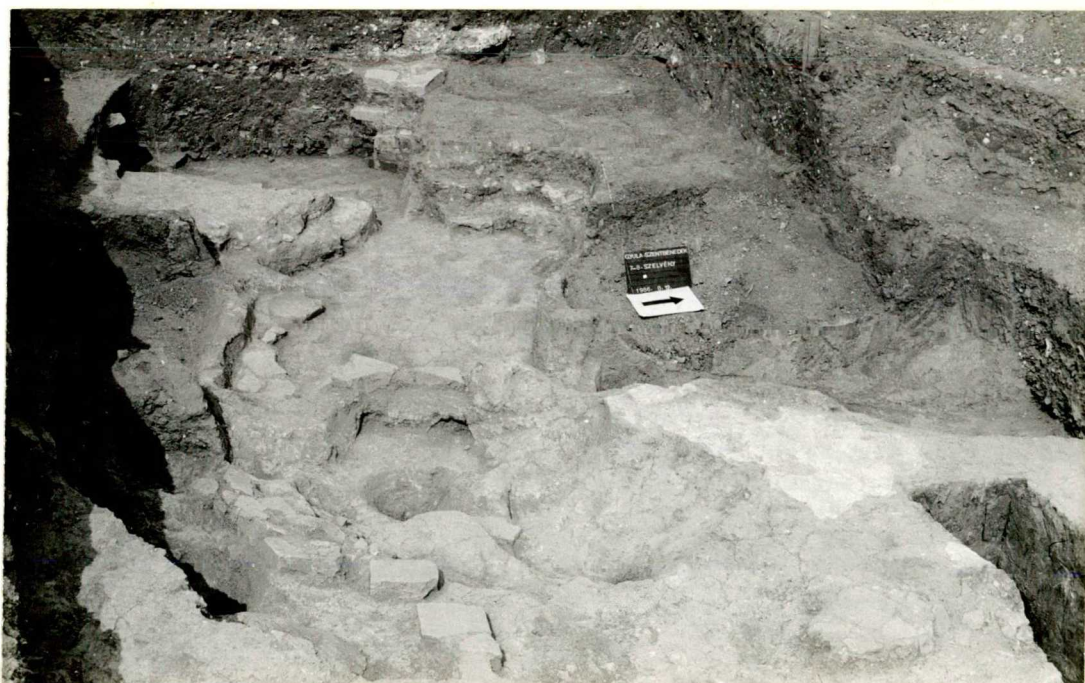
A III. periódus É-i szentélyfalának vonala és a körívek találkozása Ny-ról.

10. fotó. Fövenyes. Az I. és a III. periódus alapozásának egymáshoz való viszonya.

11. fotó. Szentbenedek. Az első templom lebontott
Ny-i zárófalának alapozása a 2. árokban.

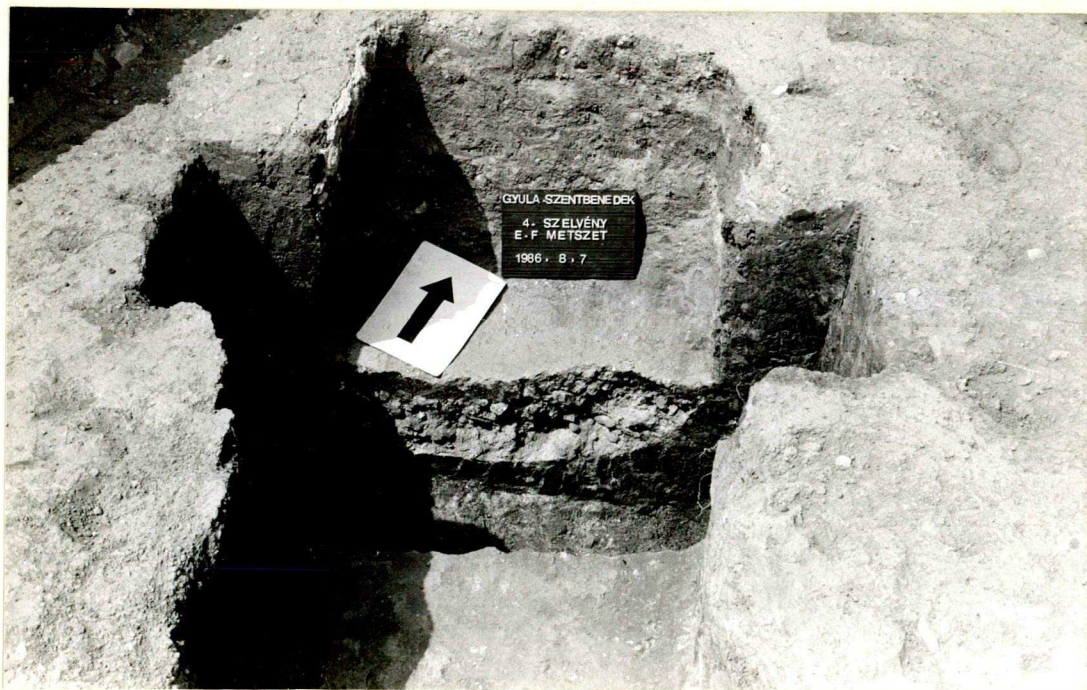

12. fotó. Szentbenedek.
A szentély D-i falának alapozása.

13. fotó. Szentbenedek.

A bővítmény alapozásának átvágása.

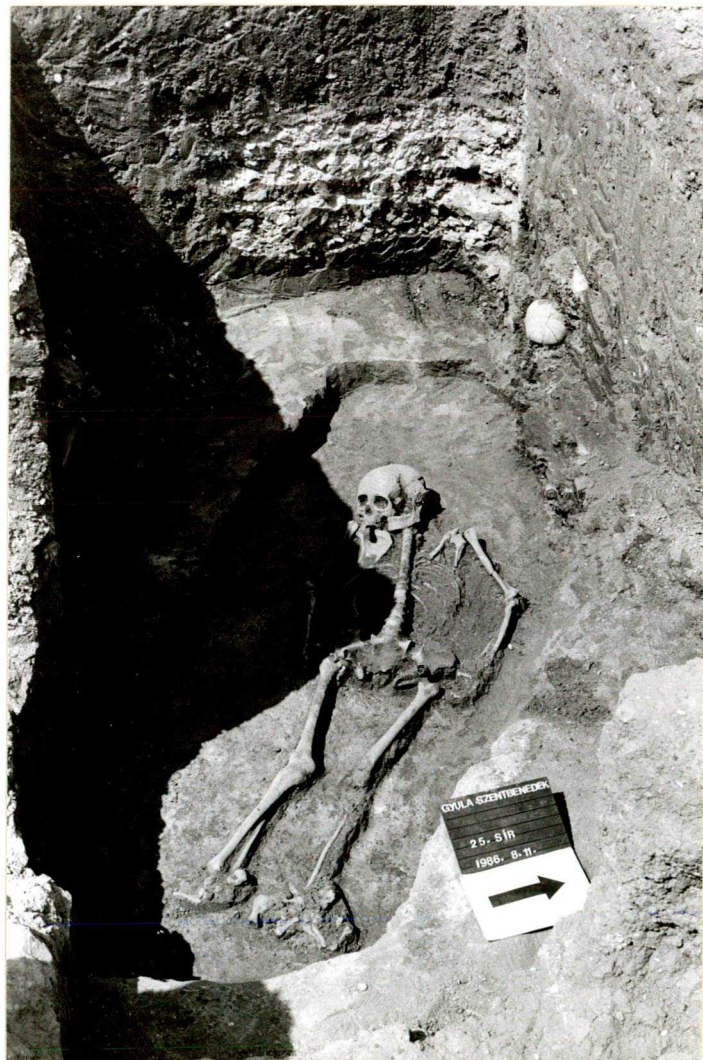

14. fotó. Szentbenedek.

Az ÉNy-i támpillér E-F metszete.

15. fotó. Szentbenedek. Az É-i oldaltámpillér helye és a két periódus kapcsolódása.

16. fotó. Szentbenedek. 25. sír.

17. fotó. Györke.

A templom és a temető dombja DK-ról.